BALAMBANGANSCH ADATRECHT

J. W. DE STOPPELAAR

1139 B47

BALAMBANGANSCH ADATRECHT

289.

BALAMBANGANSCH ADATRECHT

PROEFSCHRIFT

TER VERKRIJGING VAN DEN GRAAD VAN DOCTOR IN DE RECHTSGELEERDHEID AAN DE RIJKS-UNIVERSITEIT TE LEIDEN OP GEZAG VAN DEN RECTOR MAGNIFICUS Dr. A. J. WENSINCK, HOOGLEERAAR IN DE FACULTEIT DER LETTEREN EN WIJSBEGEERTE, TEGEN DE BEDENKINGEN VAN DE VEREENIGDE FACULTEITEN DER RECHTSGELEERDHEID EN DER LETTEREN EN WIJSBEGEERTE TE VERDEDIGEN OP MAANDAG 19 DECEMBER 1927, DES VOORMIDDAGS TE 10 UUR DOOR

JAN WILLEM DE STOPPELAAR

GEBOREN TE AMERSFOORT

H. VEENMAN & ZONEN - WAGENINGEN

KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK

Aan de nagedachtenis van mijn Vader,
Aan mijn Moeder en
Aan mijn Vrouw.

INHOUD.

Blz

Hoofdstuk I. Inleiding 1
§ 1. Opzet 1
§ 2. De naam: Balambangan 2
§ 3. Geschiedenis 4
§ 4. Taal, volksaard, godsdienst, woningen, oudheden 7

Hoofdstuk II. Dèsa en verder inheemsch bestuur..... 11
§ 1. Dèsabestuur 11
§ 2. Dèsaverband 20
§ 3. Bestuur (bovenbouw) 36

Hoofdstuk III. Huwelijks-, familie- en erfrecht..... 44
§ 1. Inleiding 44
§ 2. Aanzoek en verloving..... 45
§ 3. Verbodsbepalingen 51
§ 4. Sluiting van het huwelijk 52
§ 5. Huwelijksgoederenrecht 58
§ 6. Huwelijksontbinding 60
§ 7. Erfrecht 61
§ 8. Adoptie 64

Hoofdstuk IV. Grond- en waterrechten..... 67
§ 1. Aard van het recht op grond en water, beschikkingsrecht 67
§ 2. Ontstaan en tenietgaan van het bezitrecht op grond 89
§ 3. Grondtransacties 91

Hoofdstuk V. Schuldenrecht 96
§ 1. Dienstbetoon..... 96
§ 2. Arbeidsvennootschappen 99
§ 3. Ruil van goederen en hun gebruik..... 102
§ 4. Deelwinning 106
§ 5. Terugblik 107

Hoofdstuk VI. Delictenrecht 108
§ 1. Algemeene opmerkingen 108
§ 2. Wraakrecht 110
§ 3. Speciale adatdelicten met adatsanctie 114

Hoofdstuk VII. Een Banjoewangische-, een Madoereesche-, of een Oost-Javaansch-Madoereesche adatrechtskring? 115
§ 1. Inleiding 115
§ 2. Beschikkingsrecht en andere rechten op den grond in het „Madoereesche gebied" 116
§ 3. Dienstplicht in het Madoereesche gebied 123
§ 4. Het niet voorkomen van bijwoners of kostgangers als afhankelijke klassen 124
§ 5. Het onderhoud van dèsa-leidingen en -bevloeiingswerkjes door sawahbezitters en niet door de dèsa 124
§ 6. Het niet bestaan van een voorkeurrecht voor den aanlegger van waterwerken op de gronden, die uit uit de door hem aangelegde leiding kunnen besproeid worden 125
§ 7. Het bestaan van een voorkeurrecht van een voormaligen bezitter van grond 125
§ 8. Het meer en meer plaatsmaken van wederkeerig hulpbetoon voor loondienst 126
§ 9. De mogelijkheid tot verloving en huwelijk op initiatief van de jongelieden zelfs tegen den wil van de ouders; tusschen verloofden worden geschenken gewisseld 126
§10. Het ontbreken van de toekon 130
§11. Kunnen en moeten wij nu spreken van een rechtskring oost-Java, Madoera en onderhoorigheden, of een rechtskring Madoera dan wel Banjoewangi aannemen? 130

Bijlage I 133
Bijlage II 134
Zaakregister 138
Literatuuropgave 143
Kaart van Oost-Java en Madoera 147

HOOFDSTUK I.

INLEIDING.

§ 1. Opzet.

Onze kennis omtrent het adatrecht op Java en Madoera is, hoewel er in de laatste jaren nog al eens detailgegevens gepubliceerd werden, zooals bekend, lang niet volledig. Oorzaken voor dit feit vindt men onder andere door Prof. Mr. C. VAN VOLLENHOVEN genoemd in „Het adatrecht van Nederlandsch-Indië" [1]). Een beschrijving van het adatrecht van een onderdeel dezer eilanden lijkt daarom niet overbodig.

De bedoeling van deze studie is, een poging te wagen zulk een beschrijving te leveren ten aanzien van het adatrecht der zoogenaamde Balambanganschе- of Oesing-Javanen (oesing is het woord door deze volksgroep gebezigd voor de ontkenning, en is gelijk aan *ora* in gewoon Javaansch), afstammelingen der oorspronkelijke bewoners van wat eertijds het hindoerijk Balambangan uitmaakte. Hiertoe is grootendeels gebruik gemaakt van gegevens, door mij verzameld tijdens mijn vierjarig verblijf als controleur in de afdeeling Banjoewangi, waarbij ik zeer veel steun mocht ondervinden van wijlen den heer R. M. WIGNJA HARDJAWARSITA, laatstelijk patih van Bandawasa, toenmaals wĕdana van het district Gĕntèng der afdeeling Banjoewangi. In het slothoofdstuk zal tevens een vergelijking gemaakt worden tusschen dit adatrecht en dat van het Madoereesche gebied, ter motiveering van een voorstel om in het vervolg een afzonderlijken adatrechtskring oost-Java (zonder Soerabaja en de westelijke afdeelingen der residentie Pasoeroean), Madoera en onderhoorige eilanden en Bawéan te onderscheiden. Het is hier de plaats om mijn dank te betuigen aan den gewestelijk secretaris van Bĕsoeki voor de toezending van enkele niet gepubliceerde residentiebesluiten.

De begrenzing van het gebied, waarover de beschrijving loopt,

[1]) I, 1918, blz. 504 en 505.

is niet gemakkelijk te geven. Het omvat in de eerste plaats de afdeeling Banjoewangi behalve enkele deelen van zuid- en west-Gĕntĕng, waar transmigranten respectievelijk uit middel-Java en Madoera enkele dèsa's en padoekoehans vormden, welke laatste wellicht over eenigen tijd zullen uitgroeien tot zelfstandige dèsa's. Het noordoosten der afdeeling Banjoewangi wordt bewoond door Madoereezen, die echter goeddeels zijn opgegaan in de oorspronkelijke bevolking. Voorts wonen langs de geheele kust Mandareezen en andere lieden uit zuid-Sélébès, enkele Maleiers uit zuid-Soematra en Madoereezen. Gedeeltelijk is het adatrecht van dit deel der bevolking gelijk aan dat der Oesingers; hier en daar zal er gelegenheid zijn enkele afwijkingen te vermelden. In de kota Banjoewangi en verspreid daarbuiten wonen nog ten slotte een aantal Balineezen (adat-bannelingen) en Palèmbangers (grootendeels afstammelingen van politieke bannelingen en hun gevolg). Deze behielden hun eigen adat.

Buiten de afdeeling Banjoewangi worden nog enkele overblijfselen van de oorspronkelijke Balambanganners of Oesingers gevonden, in de eerste plaats in de Javaansche dèsa's van de afdeeling Djĕmbĕr, vooral in het district Poegĕr [1]) en enkele dèsa's van de afdeeling Bandawasa, terwijl vermoedelijk onder de Javaansche bevolking van de afdeelingen Kraksaän, Probolinggo, Pasoeroean en vooral Loemadjang nog overblijfselen zullen zijn te vinden, die op een vroegere eenheid met Banjoewangi kunnen wijzen. De Tĕnggĕreezen verdienen in dit verband onze bijzondere aandacht.

Daar mij over de Javanen van de bovengenoemde afdeelingen van de residentie Pasoeroean geen voldoende gegevens ten dienste staan, zal ik hen bijna geheel buiten beschouwing moeten laten en volstaan met hier en daar te wijzen op enkele overeenkomsten.

§ 2. De naam: Balambangan.

Van de beteekenis en afleiding van den naam Balambangan bestaan eenige niet alle bevredigende verklaringen. De Encyclopaedie van Nederlandsch-Indië, 2e druk [2]), geeft er een aan de hand van Van der Tuuks Kawi-Balineesch woordenboek. Het woord dan zou afgeleid zijn van het in Banjoewangi nog voorkomende woord *lambwang* (gewoon Javaansch en Maleisch

[1]) Zie bijvoorbeeld J. Hageman Jcz. „Over nijverheid en landbouw in Z. O. Java" (1862) en vergelijk verder: „Gewestelijke samentrekking uit de welvaartsverslagen: veeteelt", blz. 27 (ook opgenomen in Adatrechtbundel II, blz. 225).

[2]) Aanvullingen no. 7, blz. 220.

lamboeng) = rand, zijde en dan eigenlijk moeten luiden *Kalambwangan*. Hoe de begin *K* veranderd is in een *B* en de *w* achter de *b* is weggevallen, wordt niet nader aangegeven. Ter staving van deze meening wordt aangevoerd, dat in Compagniesstukken steeds de naam „Balamboang(han)" werd geschreven. Intusschen komt ook de spelwijze „Balambanghan" voor [1]), terwijl anderen weer „Baliboangh", „Balimbang" [2]) of „Bolamboan" [3]) schreven. Verband wordt gezocht tusschen de beteekenis „randgebied", „grensland", en den naam Pingger welke aan een stam(?) in de vorstenlanden gegeven wordt; volgens VETH [4]) zouden deze lieden afstammelingen zijn van door Mataram uit Balambangan weggevoerde krijgsgevangenen [5]). Het komt mij voor, dat men dan eerder verwachten zou den naam „wong lamboeng".

De verklaring van den naam uit Bali-boewang [6]) kunnen wij naar het mij voorkomt zonder meer voorbijgaan. Zij schijnt ongerijmd.

L. F. VAN GENT [7]) geeft een meer aannemelijke afleiding nl. uit het woord „bĕlambang" (= grof moerasgras of moerasbosch). Deze verklaring schijnt zeer waarschijnlijk, daar met gras begroeide moerassen overvloedig worden aangetroffen in het gebied van het voormalige rijk Balambangan.

Misschien mogen we nog denken aan een afleiding uit de woorden bala (= volk) en (i)mbang (= grens; vergelijk: „bang wètan", „mantja nĕgara bang wètan", zie Woordenboek GERICKE-ROORDA-VREEDE); deze verklaring zou dus dezelfde beteekenis geven als die, in de Encyclopaedie (aanvullingen no. 7) genoemd. Wellicht is de schrijfwijze „Balimbang" (zie boven) hiermede in verband te brengen.

De schrijfwijze „Balamboang(han)" verklaart BRANDES [8]) uit het Oesingsche dialect, waarin dit woord wordt uitgesproken Balambjangan of (aldus BRANDES) Balambwangan. Het is

---

[1]) R. VAN GOENS „Reijsbeschrijving..... nae Mataram" (1856), blz. 307 e.v.

[2]) Zie Encyclopaedie van Nederlandsch-Indië, deel IV, blz. 300.

[3]) „Gedenkwaardigste zee- en landreysen" (1707), blz. 32.

[4]) „Java", deel IV, blz. 103 en 104 (2e druk).

[5]) Zie Encyclopeadie van Nederlandsch-Indië onder „Pinggir" en „Tenggereezen".

[6]) C. LEKKERKERKER, „Banjoewangi 1800—1810" (1926), blz. 401; L. F. VAN GENT, Jaarverslag van den topografischen dienst over 1911, blz. 199.

[7]) T.a.p. blz. 199.

[8]) „Verslag over een babad Balambangan" (1894), blz. 325.

mogelijk, dat deze laatste uitspraak eertijds voorkwam, doch tegenwoordig hoort men alleen de eerste.

Er is dunkt mij voor de verklaring van de compagniesschrijfwijze nog een hypothese mogelijk. Bekend toch is, dat bij de islâmiseering van middel-Java een groot aantal lieden, die het nieuwe geloof niet wilden aannemen, uitweken naar oost-Java en Bali. Is het wellicht bestaanbaar, dat deze lieden genaamd werden: „Bala bwangan" (oud-Javaansch voor „boewangan") d.w.z. „uitstootelingen"? De *m* na *bala* is te verklaren uit de opvolgende *b*.

Aangezien de naam Balambangan reeds voorkomt in de Nĕgara Krtagama (volgens KERN uit 1287 Sjaka of 1365 A.D., en volgens Dr. R. NG. POERBATJARAKA [1]) zelfs uit ± 900 A.D.) en de islâmiseering van middel-Java eerst veel later viel, kan bezwaarlijk worden aangenomen, dat het woord *oorspronkelijk* beteekende: Bala boewangan (uitstootelingen), en moeten we dus de voorkeur geven aan de afleidingen bĕlambang-an of (misschien) bala(i)mbangan. Toch blijft het mogelijk, dat, na de transmigratie uit middel- naar oost-Java tengevolge van de invoering van den islâm, de bestaande naam Balambangan is misverstaan als Bala(m)bwangan.

§ 3. Geschiedenis.

Een rijk Balambangan vinden we voorts vermeld in de Pararaton (uitgave BRANDES) als onderhoorigheid van het pas ontstane rijk Madjapahit. In het begin van de 14e eeuw krijgt Arja Wiraradja (van Madoera) van den vorst van Madjapahit Djajanagara in leen het oostelijke deel van dit rijk, omvattende Bĕsoeki en oost-Pasoeroean, als belooning voor door Arja Wiraradja aan Djajanagara's vader Radèn Widjaja verleende diensten bij diens stichting van het Madjapahitsche rijk. Zijn zoon Nambi vestigde zich in zijn leengoed; volgens MÜHLENFELD moet men zijn zetel zoeken in de ruïnes van Kota Rĕnon ten noorden van Loemadjang.

Aan het eind van de 14e eeuw verdient dan vermelding Bré Wiraboemi, die onafhankelijk schijnt te hebben geregeerd en in relatie te hebben gestaan met China. BRANDES [2]) ziet in hem dezelfde persoon als Ménak Djingga uit de Damarwoelan-verhalen. Hij werd tenslotte in een oorlog met Madjapahit overwonnen en gedood. (Dat de Chineezen reeds vroeg in Banjoewangi zijn geweest, blijkt uit het zeer oude beeld in de

[1]) „Dagteekening van het oud-Javaansche Ramayana" (1926), blz. 271.
[2]) Pararaton.

klĕntèng aldaar, dat voor één van de oudste op Java wordt gehouden.)

Het regeeringscentrum werd telkenmale meer naar het oosten verplaatst en in de 16e eeuw bevindt het zich in de tegenwoordige afdeeling Banjoewangi.

In het begin van de 17e eeuw is Balambangan beurtelings onderhoorig aan het Balische Kloengkoeng en het Javasche Mataram, waarbij echter Mataram zijn invloed niet heeft kunnen uitstrekken tot het tegenwoordige Banjoewangi, doch de buitendistricten gingen meermalen over naar Mataram. SCHRIEKE [1]) heeft aangetoond, dat het oosten van Java oudtijds belangrijke handelscentra heeft gekend, die echter ten prooi zijn gevallen aan de veroveringszucht van het agrarische Mataram. RIJCKLOF VAN GOENS (1665) [2]) schrijft:

> „Java bestaat in 14 Provintiën, daarvan den Koninck van Mataram 12 besit; dese Provintiën, buijten de 5 binnelantse, zijn genoempt: Balambanghan, ... Haer manier van militie is dusdanich: alle naemwaerdige grooten hebben een beschreven register van den Koninck, hoe veel volck onder haer vertrouwt zij als bij exempel"

volgt een opsomming, hoeveel manschappen elk bestuurder heeft en hierbij valt op, dat die van „Parbaya, Sorbaya, Batar, Salaran, Cheribon, Madura, Touban, Pamalangh en Damack" *pangéran*, die van „Paty" „*tommagon*" (toemĕnggoeng) doch die van „Balambanghan" „*ratou*" (ratoe) genoemd wordt.

Vergelijk ook nog „Begin ende voortgangh" (1646), blz. 62:

> „Wij bevinden voor eerst/ dat de Stadt Balambuam een vermaerde Stadt is/ mueren hebbende die op malkanderen flanckeren/ als oock haren eijgen koninck/ ...."

In deze periode valt de ontvolking van deze gebieden. De bewoners werden in vaak grooten getale als krijgsgevangenen medegevoerd.

De tweede helft van de 17e eeuw is een tijdperk van bloei en zelfstandigheid onder den vorst Tawang Aloen, den nationalen held, bezongen in het eerste deel van de Babad Balambangan, te Banjoewangi „Lontar Tawangaloen" genoemd. Volgens deze babad kreeg Tawang Aloen oneenigheid met zijn broeder, en stichtte hierop Matjan poetih. Deze broeder volgde hem in zijn eerste vestiging (Kĕdawoeng) op, terwijl hun zuster pĕpatih werd (zie BRANDES: Verslag over een Babad Blambangan in proza).

In de eerste helft van de 18e eeuw komt oost-Balambangan

---

[1]) Prolegomena, 1925, blz. 172 e.v.
[2]) T.a.p. blz. 317, 318 en 319.

achtereenvolgens onder de Balische vorsten van Boelèlèng en Mĕngoei, terwijl west-Balambangan onder Mataran blijft.

Intusschen had Pakoe Boewana in 1743 van zijn aanspraken op oost-Java afstand gedaan ten behoeve van de Compagnie. Echter zou het nog tot 1767 duren voor de Compagnie zich feitelijk met dit gebied zou gaan bemoeien. Had reeds in 1763 Mangkoeningrat (leenvorst van Balambangan) aan de Compagnie verzocht van het Mĕngoeische juk bevrijd te worden, Van der Parra voelde hier niets voor. Toen echter in 1766 bleek, dat de Engelschen trachtten post te vatten in oost-Java, kwam de Compagnie tusschenbeide, en ondervond hierbij steun van de afstammelingen van Tawang Aloen: Mas Oena en Mas Anom. Eerst in 1768 gelukt het allen tegenstand te overwinnen.

De Compagnie probeert het nu eerst met een tweehoofdig bestuur, o.a. met een Soerabajaschen patih, waarbij men den Balischen invloed wil bestrijden door de inheemsche hoofden tot den islâm te „persuadeeren" [1]). Ten slotte komt men tot een eenhoofdig bestuur met als regent Mas Alit, afstammeling van Tawang Aloen, onder den titel van R. Toemĕnggoeng Wiragoena, terwijl de gouverneur-generaal aan Luzac (gezaghebber van oost-Java) alle inmenging in godsdienstzaken verbiedt. Onder dezen regent valt de overbrenging van den bestuurszetel naar Banjoewangi.

In 1811 is het laatste spoor van eenheid van oost-Pasoeroean en Bĕsoeki uitgewischt. Probolinggo, Panaroekan en Bĕsoeki werden aan Chineezen verpacht, Poegĕr en Banjoewangi hielden elk een regent en werden samen bestuurd door een drost te Banjoewangi.

Van 1816 tot 1826 was Banjoewangi een residentie. In 1826 werd het door Du Bus de Ghisignies gevoegd bij de residentie Bĕsoeki, terwijl het in 1849 een zelfstandige afdeeling werd: de assistent-resident werd tevens gecomitteerde over Bali en Lombok. In 1866 wordt de assistent-resident vervangen door een resident. Sedert 1882 vormt Banjoewangi weer een afdeeling van de residentie Bĕsoeki [2]).

---

[1]) Zie C. Lekkerkerker, „Banjoewangi 1800—1810", 1926, blz. 40.

[2]) Over de geschiedenis van Balambangan zie de uitvoerige artikelen van C. Lekkerkerker in de Indische gids van December 1923 en Mei 1926 en in de Encyclopaedie van Ned. Indië aanv. afl. 7, blz. 220 e. v. Ten aanzien van het artikel van den heer Lekkerkerker in de Indische gids van Mei 1926 (blz. 401) deze aanteekening: In een der daar vermelde Engelsche bronnen wordt gesproken over een groep Latĕngers (Oesingers) die vertoefden in het dal „Radje Bettee" tusschen vier bergen. De heer Lekkerkerker meent dat wij hier moeten denken

Het inlandsch bestuur werd gevoerd door den regent met twee districtshoofden; later is er een derde district bijgekomen.

Op 1 Januari 1922, ten slotte, is het regentschap Banjoewangi ontvoogd.

§ 4. Taal, volksaard, godsdienst, woningen, oudheden.

Tot slot van dit hoofdstuk nog enkele opmerkingen over de in het hoofd van deze paragraaf genoemde onderwerpen.

De Oesing-Javanen spreken een dialect, dat door het gebruik van oud-Javaansche en Kawi-woorden en het binnensluipen van Balische en Maleische woorden eenigermate afwijkt van het in midden-Java gesprokene. Bovendien is de uitspraak in enkele opzichten opvallend verschillend. Uitvoeriger mededeelingen deed ik hierover in mijn artikeltje „Eenige aanteekeningen omtrent Banjoewangi" [1]). Naar ik van Prof. Hazeu vernam, bestaat er kans, dat binnen afzienbaren tijd een onderzoek naar het Oesingdialect zal worden ingesteld. De Madoereezen in het noordoosten van de afdeeling Banjoewangi spreken Madoereesch, doch zijn het Oesing-Javaansch allen volkomen machtig. Op de twee aldaar voorkomende dèsascholen wordt zelfs in het Javaansch onderricht gegeven, hetgeen wenschelijk is met het oog op het vervolgonderwijs. Aan de kust hoort men Maleisch, Boegineesch, Makassaarsch en Balineesch spreken. De onderlinge omgangstaal tusschen de verschillende groepen aldaar is natuurlijk het Maleisch.

De Banjoewangi-Javaan is krachtig gebouwd en heeft een zekere vrijmoedigheid, die men in middel-Java niet aantreft. Waar grond nog in overvloed beschikbaar is, is het zeer begrijpelijk, dat men niet gemakkelijk arbeidskrachten kan vinden onder de Oesingers. Werklieden voor de bergcultures vooral worden voornamelijk uit Madoera betrokken [2]). Toch vindt men onder de Oesingers uitnemende vaklieden, die ook zelfstandig bedrijfjes weten te organiseeren, als automobiel-herstellingsinrichtingen en dergelijke. In Banjoewangi-kota treft men een rijstpellerij aan, toebehoorend aan een Banjoewangiër, en in het district Gĕntèng een kleine suikerfabriek. Daarnaast komen hier en daar

---

aan den bergrug Radjĕg (?) Bĕtiri tusschen de afdeelingen Djĕmbĕr en Banjoewangi. M. i. zal men hier eerder moeten aannemen, dat het dal bij de baai Radjĕgwĕsi bedoeld is, waar sporen van nederzettingen nog gevonden worden. Voor zoover mij bekend heet de bergrug niet „Radjĕg Bĕtiri", maar „Goenoeng Bĕtiri".

[1]) Koloniaal tijdschrift, 1926.

[2]) Zie „Rapport commissie enquête werkvolkkwestie te Banjoewangi" en „Rapport werkvolkkwestie in Banjoewangi" (1916).

kleine inlandsche suikermolens voor. De Banjoewangiër staat en vooral stond bekend als zeer eerlijk. Nog wordt verhaald, hoe eertijds gevonden voorwerpen bij den danhiang dèsa of bij de masigit dan wel de langgar werden opgehangen, waar de eigenaar ze kon afhalen.

Een goed landbouwer kan men den Oesinger niet noemen, hetgeen wellicht gedeeltelijk verklaring vindt in het feit, dat intensieve landbouw door den bestaanden overvloed van grond en de vruchtbaarheid van den bodem nog niet noodzakelijk is. Wel is de Bangoewangische Javaan een uitstekend woudlooper en moedig jager. Een boschtournee met Oesingers is een genoegen. Zij achten dan ook ieder ander ras in de kunst van het woudloopen volkomen minderwaardig.

Thans is de islâm overal doorgedrongen en vindt men geen hindoes meer, althans niet meer dan hier en daar een enkeling. Toch is deze islâmiseering nog maar nauwelijks een eeuw oud en zijn er enkele dèsa's, als bijvoorbeeld Tjoengking, waar het moslimsche geloof eerst enkele tientallen van jaren geleden volkomen gezegevierd heeft. Ook hier wordt de Sjafiïetische school aangehangen. De tegenzin tegen de Wahhabieten blijkt hieruit, dat iemand, die een eenigermate vreemd uiterlijk heeft, al spoedig uitgescholden wordt voor „anak wahab". Godsdienstdrijverij komt niet voor; men is evenwel zeer gesteld op het verrichten van de hadj. Hadji's treft men dan ook zoowel bij de rijkeren en aanzienlijken als bij de wegkoeli's en tjikarvoerders aan. Of de talrijke hadji-werfagenten hun groot aantal aan deze voorkeur te danken hebben, dan wel het omgekeerde het geval is, is niet uit te maken. Het is intusschen algemeen bekend, dat elk Mohammedaansch gebied zijn eigen voorkeur voor een bepaalde godsdienstige handeling heeft. Christenen vindt men onder de Oesingers slechts enkele. Wel zijn er in de afdeeling Banjoewangi twee inlandsche christendoekoehs, welke echter bewoond worden door Javaansche christenen uit middel-Java. Deze doekoehs (Toeloengrĕdja en Sidadadi) zijn gelegen in het district Gĕntèng, en hooren tot de zendingsgemeenten van het Java-comité.

De woonhuizen der Oesing-Javanen zijn van een eenvoudig model (zie bijlage I). Oorspronkelijk lagen zij alle in de richting noord-zuid en met het front van den enkelen door het dorp loopenden weg af, zonder erfafscheidingen. (Hierover meer in de hoofdstukken II en IV). Omstreeks 1885 heeft de toenmalige regent R. A. Soeganda door zijn invloed weten te bewerken, dat althans in de kota de hoofdingangen der woningen naar den weg gekeerd werden, waarbij hij zelfs uit zijn particuliere midde-

len bijdroeg in de hiervoor noodzakelijke kosten. De hoofdingang van de woning van den pĕtinggi heet lawang sĕkètèng (éénpenningsdeur), een naam, welke op middel-Java wordt gegeven aan de hoofdingang van dorp of stad; volgens RHEMREV heet zoo de vestibule of het voorportaal van de woning van een regent of voornamen inlander, waarin men door een soort hoofd- of eerepoort komt [1]). De woning van het dèsahoofd onderscheidt zich vaak door een voor het huis gelegen pĕndapa. De huizen der pĕtinggi's hooren hun particulier toe: ambtswoningen zijn niet bekend.

Afzonderlijke bijgebouwen vinden we bij het Oesingsche huis niet, behalve bij de woningen van enkele welgestelden in de kota. Het meubilair is oorspronkelijk zeer eenvoudig en bestaat uit één of meer houten bedden (plontjo kaṭil), een kleine divan voor het verrichten van de calat (plontjo pĕnjalatan), een grootere divan (plontjo) voor gasten, een aan den wand bevestigde bergplaats (paga gantoeng) en enkele bamboezen standaards waarop een petroleumlamp (adjoeg-adjoeg).

Tot slot een enkel woord over oudheden in Banjoewangi (en Bĕsoeki). Vooral die welke uit den vóór-Hindoeschen tijd dateeren zijn van belang, omdat voor zoover mij bekend nergens elders op Java soortgelijke vondsten zijn gedaan. Op verschillende plaatsen van de residentie Bĕsoeki treft men namelijk megalithische grafmonumenten aan, bestaande uit *a* steenen doodkisten, *b* dolmenachtige grafkelders en *c* echte dolmens. Bovendien zijn er nog spelonken gevonden, in welke overblijfselen zijn aangetroffen, die het niet onmogelijk maken, dat deze grotten als begraafplaatsen hebben dienst gedaan. De megalithische grafmonumenten zijn het eerst beschreven door H. E. STEINMETZ [2]), terwijl over het vinden van dolmens op de Kĕndĕngrug (west-Banjoewangi), tijdens den aanleg van den spoorweg Kalisat-Banjoewangi in 1903, mededeelingen aan het Bataviaasch Genootschap werden gedaan door den hoofdingenieur bij de staatsspoorwegen J. H. HUBENET [3]). Prof. KROM [4]) wijst op overeenkomstige grafmonumenten, die op Soemba en Florĕs in zwang zijn, terwijl men in het binnenland van Palèmbang op enkele plaatsen steenen doodkisten aantreft,

---

[1]) MR. C. VAN VOLLENHOVEN, „Het adatrecht van Nederlandsch-Indië, deel I, blz. 538, en Woordenboek GERICKE-ROORDA-VREEDE op „kètèng".

[2]) Oudheidkundige beschrijving afdeeling Bondowoso blz. 1 e.v.

[3]) Notulen Bataviaasch genootschap (1903), blz. 55 e. v.

[4]) N. J. KROM, „Inleiding Hindoe-Javaansche kunst" (1923), deel I, blz. 123 en 124.

welke overeenkomen met de in Bĕsoeki gevondene. Hij meent, dat wij op grond hiervan *misschien* de zeer enkele op Java aangetroffen beelden, die een soortgelijk karakter vertoonen als de Soematraansche, eveneens aan de bevolking, van wie de doodkisten afkomstig zijn, kunnen toeschrijven.

Een opsomming van de Hindoe-oudheden is te vinden in „Rapporten van den oudheidkundigen dienst in Nederlandsch-Indië" over 1923, deel III, blz. 120 e.v., waar tevens de betreffende litteratuur wordt opgegeven. Kortheidshalve moge hiernaar worden verwezen.

In deze opgave staan onder de plaatsnamen Tratas en Moentjar twee heuvels vermeld, welke volgens de meening van de samenstelster niet identiek zijn. Naar het mij voorkomt, is hier echter wèl één en dezelfde heuvel (siti inggil bij het gehucht Moentjar) bedoeld. Moentjar is nl. een gehucht der dèsa Tratas en voor zoover mij uit persoonlijke plaatselijke kennis bekend is, is er maar een zoo'n heuvel in de dèsa Tratas.

In de laatste jaren (1924 en 1925) zijn er nog enkele padas (zandsteenen) beeldjes en vaatwerken gevonden in de doekoehs Balambangan en Moentjar bij den aanleg van irrigatiewerken. Een van die beeldjes toonde een man met een flinken baard (Ménak Djingga?). Het schijnt, dat enkele dezer voorwerpen gekleurd zijn geweest. Ook overblijfselen van muren, gebouwd uit groote baksteenen, kwamen te voorschijn. In het jaar 1925 werden tenslotte bij de ontginning van een erfpachtsperceel in de omgeving van de Radjĕgwĕsi-baai enkele groote platte bewerkte steenen gevonden.

HOOFDSTUK II.

DÈSA EN VERDER INHEEMSCH BESTUUR.

§ 1. Dèsabestuur.

Over het bestuur der dèsa's in oudere tijden is helaas niets bekend geworden. Wel heeft dit bestuur ook de aandacht van compagniesdienaren getrokken, maar voor zoover mij bekend zijn de resultaten hunner onderzoekingen niet bewaard gebleven. Zoo schreef de gouverneur van Java's noordoostkust P. G. VAN OVERSTRATEN in 1796 aan den gouverneur-generaal en raad van Indië [1]), dat hij zich geruimen tijd had beziggehouden met het onderzoek naar de bestuurswijze van regenten en mindere hoofden, welk onderzoek groote moeilijkheden opleverde

> „omdat geen een district hier op Java, ja zelfs geen eene dessa, in zijne regeeringswijze gelijk staat met het andere, daar alles bij den Javaan gegrond is op *adats* of gewoonten, die dikwijls zoo onzeker als drukkende zijn, en waaruit niet dan de grootste misbruiken voorkomen."

Eerst met MUNTINGHE en RAFFLES is, zooals bekend, het wetenschappelijk onderzoek begonnen, maar de door hen verzamelde en gepubliceerde gegevens zijn, hoewel van grooten studiezin getuigend, niet alle geheel betrouwbaar. RAFFLES schijnt van het bestaan van individueel grondbezit in oost-Java goed op de hoogte te zijn geweest. Vergelijk bijvoorbeeld zijn instructie aan HOPKINS, commissaris voor de invoering van het landrentestelsel in de van de Chineezen weer overgenomen districten (Bĕsoeki, Panaroekan en Probolinggo) in uittreksel te vinden op blz. 156 e.v. van „Bijdragen tot de kennis van het landelijk stelsel" van S. VAN DEVENTER, deel I (1865), zie ook nog blz. 225. Men weet, hoe hij tot het, later vooral door C. J. HASSELMAN [2]) bestreden, stelsel van verkiezing van het dèsa-

---

[1]) DE JONGE, „Opkomst", deel XII, blz. 408.

[2]) C. J. HASSELMAN, „De vrije keuze der desahoofden" (1891), blz. 89 en 177 en „Het palladium" (1901), blz. 204.

hoofd door de dèsa-ingezetenen den stoot heeft gegeven [1]). In Balambangan schijnt dit stelsel eertijds niet te hebben bestaan, althans zoo wil het de plaatselijke traditie. De dèsahoofden werden door of namens den vorst of door de apanagehouders benoemd, dan wel erkend (dat hing van den invloed der vorsten, respectievelijk van diens ambtenaren en grooten af), waarbij erfopvolging, min of meer door electie gecorrigeerd, regel schijnt te zijn geweest. Thans is echter deze vraag niet meer van practisch belang, daar de dèsahoofdverkiezing evenals elders in het rechtsbewustzijn der inheemschen zich een plaats heeft veroverd en (zie beneden) afstamming op den achtergrond is getreden.

Het dèsa-bestuur schijnt vroeger niet bestaan te hebben uit al die leden, die het tegenwoordig kent. Eertijds heetten de dorpshoofden „koewoe" [2]). Vóór de komst van den Islâm werden deze vermoedelijk bijgestaan door doekoens, evenals nog bij de Tĕnggĕreezen worden aangetroffen in het dèsabestuur. Later zijn dezen door den islâm verdrongen en kwamen voor hen de modins (dorpsgodsdienstbeambten) in de plaats.

Thans heeten de dèsahoofden pĕtinggi. Het is niet onmogelijk, dat oorspronkelijk deze naam, evenals elders, bijvoorbeeld in Priangan [3]), die was van tusschenhoofden (in Bĕsoeki kwamen pĕtinggi aris voor) [4]), wier aantal zoodanige uitbreiding kreeg, dat het ten slotte (bijna) even groot werd als dat van de dèsa's, waardoor koewoe de titel werd van de hoofden van lageren rang. Men weet, dat de tusschenhoofden bij besluit van den gouverneur-generaal van 28 Januari 1866 no. 24 weliswaar niet afgeschaft werden, maar dat toch ingevolge dat besluit hun aantal niet meer mocht worden aangevuld. De bovengeschetste overgang der titels pĕtinggi en koewoe moet echter, zoo deze heeft plaats gevonden in Banjoewangi, reeds in het begin der 19e eeuw tot stand zijn gekomen. In „Eenige mededeelingen omtrent Banjoewangi" [5]) toch leest men:

> „Het desabestuur is eenvoudig zamengesteld uit een petinggie (hoofd der dessa), modin (dorpspriester) en een of meer koewoes (onderdesahoofden), die ieder een bepaald gedeelte der dessa of een gehucht onder hun toezigt hebben. De dorpspriester is hier plaatsvervanger van het dessahoofd en overigens, gelijk elders, belast met het doen vaccineren der kinderen enz."

---

[1]) Zie o.a. Eindresumé III, bijl. O, blz. 178—179.

[2]) Bosch, „Aanteekeningen over de afdeeling Bondowoso" (1857), blz. 476. Het Maleische woord „koeboe" = schans, terwijl het woord koewoe in het Javaansch krama inggil is van pasanggrahan.

[3]) Zie Eindresumé III, bijlage O, blz. 194 noot b.

[4]) Eindresumé III, blz. 208.

[5]) „Eenige mededeelingen omtrent Banjoewangi" (1866), blz. 347.

Zie ook Eindresumé III, blz. 207, 238 en 241.

Deze woorden geven te kennen, dat men destijds blijkbaar in Banjoewangi nog niet kende de thans overal bestaande kamitoewa's, tjariks enz. [1]) (zie beneden). Deze ambten kunnen misschien hun ontstaan te danken hebben aan voor de geheele residentie Bĕsoeki uitgevaardigde residentiebesluiten regelende de samenstelling van het dèsabestuur en dergelijke, die uitgingen van de toestanden in de Madoereesche gedeelten. Eigenaardig is hierbij wel, dat niet een koewoe maar de modin als plaatsvervangend dèsahoofd kon optreden. De koewoes zijn naar het mij voorkomt te vergelijken met de waki's in Atjéh [2]).

Tegenwoordig bestaat het „dèsabestuur" uit de navolgende ambtsdragers:

Het dèsahoofd (pĕtinggi) voert het bestuur en wordt daarin door een aantal helpers (zoogenaamde „leden" van het dèsabestuur) bijgestaan, te weten: den tjarik (schrijver), den kamitoewa (Kr. kamisĕpah, vervanger van het dèsahoofd vooral in zelfstandige gehuchten), den dĕnawa (Kr. dĕnawi, die politiediensten helpt verrichten), den koewoe (die de bestuurszaken behartigt en tevens belastingen helpt innen) [3]) en den modin (manusje van alles, die, behalve de godsdienstige belangen, ook het waterbeheer verzorgt, de ziektegevallen rapporteert, voor de inenting de lieden bijeenroept, de trouwlustigen naar den naib geleidt, enz.). Omstreeks 1868 hadden bij de dèsahoofdverkiezingen de zoons der oude pĕtinggi's voorkeur boven de andere candidaten [4]); dit is thans geen regel meer. Een enkele maal, doch lang niet zoo algemeen als wel in andere streken het geval schijnt te zijn [5]), wint de pĕtinggi nog den raad in van die wong doempa (zie § 2 van dit hoofdstuk), die door hun ervaring wel geacht mogen worden een bepaald belang te kunnen beoordeelen. Niet onmogelijk komt het mij voor, dat enkele der tegenwoordige dèsabeambten voortgekomen zijn uit deze raadgevers. Dat deze „oudsten" vroeger meer invloed moeten hebben gehad en misschien ook hier eertijds dèsa-rechtspraak uitoefenden, is wellicht af te leiden uit het feit, dat ze zich vaak als zedemeesters in het dorp opwerpen, wat zich, nu andere middelen ontbreken, uit in klachten bij het bestuur over vermeende of werke-

---

[1]) Zie Eindresumé III, blz. 238, 243 en 245.

[2]) Dr. C. Snouck Hurgronje, „The Achehnese" I, blz. 67 en 68.

[3]) Tijdens het agrarisch onderzoek vond men in een dèsa een koewoe voor de Madoereezen (Eindresumé III, blz. 251).

[4]) Eindresumé III, blz. 272.

[5]) Mr. C. van Vollenhoven, „Het adatrecht van Nederlandsch-Indië, blz. 531 en 532.

lijke inbreuk op goede zeden en adat, in de dèsa gepleegd, ingeval het dèsahoofd niet hiertegen optreedt. Ten slotte de mededeeling, dat de pĕtinggi dadelijk na zijn verkiezing in overleg met de kiezers een ambtsnaam aanneemt.

Hoewel zij niet officieel erkend worden, komen toch nog in de meeste dèsa's één of meer ḍoekoens voor evenals nog bij de Tĕnggĕreezen [1]) (zie ook § 2 van dit hoofdstuk).

De tjarik in zoo goed als alle Oesingsche dèsa's kan tegenwoordig schrijven. Tot voor kort was dit lang niet algemeen: soms namen in zoo'n geval enkele ongeletterde tjariks tezamen een schrijver in dienst, die hun werk verrichtte [1]).

Dat de modin verschillende werkzaamheden verricht, die schijnbaar niets met elkander gemeen hebben, is niet zoo vreemd. Dat een godsdienstbeambte ook met huwelijkszaken te maken heeft, is natuurlijk, evenals het feit, dat ook de hygiëne aan zijn toezicht is onderworpen, bij eenig nadenken geen verwondering hoeft te baren. Immers hij verleent godsdienstige hulp en voorlichting bij huwelijk en overlijden. Zijn functie bij de waterverdeeling is misschien niet zoo vanzelfsprekend. Mijns inziens kan echter deze werkzaamheid verklaring vinden in het aandeel, dat de vroegere ḍoekoens hadden in den landbouw, waarbij zij door wichelen de gunstige dagen voor het planten enz. moesten opsporen. Ongetwijfeld zal de modin elke gelegenheid, waarbij dit met zijn godsdienstige waardigheid overeenkwam, hebben aangegrepen om zich in de plaats te stellen van dien concurrent, den ḍoekoen. Er is in de laatste jaren, deels ten gevolge van bestuursaandrang, deels ten gevolge van de toenemende werkzaamheden, een streven in de dèsa's merkbaar, om voor elke functie, die de modins bekleeden, aparte waardigheidsbekleeders aan te stellen. Zoo vindt men hier en daar een modin banjoe (voor het waterbeheer), een modin tjatjar (voor de hygiëne); de godsdienstbeambte heet dan modin kawin.

Over den modin (banjoe) handelt artikel 9 van de Waterregeling voor Banjoewangi (zie Bijlage II), welke echter alleen van toepassing is op de districten Banjoewangi en Ragadjampi (artikel 1). Het bepaalt, dat aan de dèsahoofden voor de uitoefening van hun functie van kringbestuurder (zie hoofdstuk IV) één of meer helpers worden toegevoegd: „modin dessa" geheeten. Dezen worden in overleg met de kiesgerechtigden door het betrokken dèsahoofd gekozen en ontslagen onder nadere bekrachtiging van het districtshoofd en zijn vrijgesteld van alle heeren- en dèsadiensten. Artikel 3 van het residentsbesluit

[1]) Zie ook Mr. C. van Vollenhoven t.a.p. blz. 534 en 535.

van 31 Maart 1892 no. 11/9 S, opgenomen in FOKKENS' Eindresumé verplichte diensten, deel III, blz. 193, bepaalt, dat het dèsahoofd onder nadere bekrachtiging van het districtshoofd, in overleg met de kiesgerechtigden, zijn medebestuurders benoemt en ontslaat. Reeds C. J. HASSELMAN [1]) vermeldt in 1905, dat aan dit voorschrift tot overleg nergens de hand wordt gehouden. Intusschen schijnt ernstige twijfel aan het wettig bestaan van deze bepalingen gerechtvaardigd, nu artikel 2 lid 3 van de Inlandsche gemeente-ordonnantie van 1906 (Staatsblad 83) sedert gewijzigd de wijze van aanstelling der „leden van het desabestuur, buiten het desahoofd", overlaat aan het „plaatselijk gebruik".

De inkomsten van het dèsahoofd en van de beambten zijn zooals bekend van zeer verschillenden aard. Naast vergoeding van diensten voor het land (collecteloon voor de inning van belastingen) staan de adatinkomsten. Deze komen voort uit drie bronnen: diensten door ingezetenen bewezen, ambtelijk profijtrecht op gronden, en inkomsten uit allerlei werkzaamheden bij huwelijken enz.. Ze zijn, zooals blijken zal, veel minder gedifferentieerd dan elders, bij voorbeeld in Soerabaja [2]).

De diensten door ingezetenen bewezen zijn gedeeltelijk gereglementeerd in residentsbesluiten of bij de besluiten van goedkeuring der dèsahoofdverkiezingen. Tijdens de verkiezingsvergadering wordt na afloop van de eigenlijke verkiezing door de vergadering vastgesteld, hoeveel dienstplichtigen het hoofd en zijn beambten elk zullen mogen hebben, en hoeveel de afkoopsommen zullen bedragen hetzij in geld hetzij in padi of djagoeng. Tevens wordt er bepaald, hoeveel padi de modin zal mogen vorderen per bouw sawah. Een en ander wordt dan vastgelegd in het proces verbaal der verkiezing en later in het residentsbesluit, waarbij de verkiezing wordt bekrachtigd. (Vergelijk artikel 4 van de kroonordonnantie van 7 April 1907 staatsblad 212; eigenlijk schrijft dit artikel slechts voor, dat vóór den aanvang der verkiezingen aan de aanwezigen in herinnering moet worden gebracht, hoe de regelingen van de samenstelling van het dèsabestuur en die der inkomsten van dèsahoofd en medebestuurders zijn). Behalve deze min of meer gereglementeerde diensten hebben het dèsahoofd en soms de voornaamste beambten nog recht op hulp van de ingezetenen van het dorp bij sawahbewerking en huizenbouw (zie hoofdstuk VI).

„Eenige mededeelingen omtrent Banjoewangi" deelen aan-

[1]) „Eindverslag onderzoek druk desadiensten op Java en Madoera" 1905, blz. 28.

[2]) Zie adatrechtbundel XIV.

gaande den toestand omstreeks 1865 mede [1]), dat alleen de dèsahoofden hun vaste volgelingen, roban [2]) genaamd, hadden en wel elk vier. Dezen moesten de sawahs bewerken, huiselijke en wachtdiensten verrichten, en enkele benoodigdheden leveren. Wanneer het dèsahoofd ploegvee en zaadpadi leverde, ontving de bewerker een derde, anders de helft van den oogst. Soms moesten de robans tegen loon van twee klappers per boom bij elken pluk de klappertuinen van den pětinggi verzorgen. De koewoe's en modins kregen slechts hulp van de lantjings nom.

Ook het Eindresumé verklaart [3]), dat het dèsahoofd aanspraak had op vier robans, die van hun eigen sawahs een deel aan den pětinggi moesten afstaan (zie hoofdstuk VI). Ook de lantjings moesten diensten voor het dèsahoofd verrichten [4]).

Aangaande den toestand omstreeks 1892 vinden we gegevens in het „Eindresumé verplichte diensten" van F. Fokkens [5]). De pětinggi deelde eerst anggoerans of robans aan de overige dèsabestuursleden toe. Deze robans waren vrij van pantjèndiensten en de andere diensten konden zij afkoopen voor f 10.— tot f 20.— of in een zekere hoeveelheid padi of djagoeng. De overblijvende lieden waren pantjèns van den pětinggi. Deze pantjèns kwamen gewoonlijk persoonlijk uit, maar konden soms geheel of gedeeltelijk hun diensten afkoopen. Soms hadden de pětinggi's behalve pantjèns nog robans, die hun diensten weer meestal afkochten. De bestuursleden, die er een paard op na hielden, hadden twee gaměls (stalknechts), die elken dag moesten uitkomen. Bovendien hadden de pětinggi's nog pěloporans als boodschappers en metgezellen op hun tournees. Deze gaměls en pěloporans waren vrij van alle overige diensten.

Ten gevolge van dit onderzoek is bij besluit van den resident van Bězoeki van 31 Maart 1892 no. 11/9 S [6]) een regeling gemaakt, waarbij o.a. het maximum aantal personen, waaruit het bestuur, het dèsahoofd niet medegerekend, van een dèsa zou mogen bestaan, werd vastgesteld, wisselend naar het aantal werkbare mannen van vier tot drie-en-twintig. Hetzelfde werd geregeld ten aanzien van zelfstandige gehuchten. Hier wisselden de maxima van één tot tien. Artikel 4 gaf het aantal pantjèns,

---

[1]) Blz. 348.

[2]) „Over robans op Bali" zie P. de Kat Angelino, „De robans en parekans op Bali" (Koloniaal Tijdschrift 1921), blz. 590 e.v.

[3]) Eindresumé, deel II, blz. 272; deel III, blz. 89.

[4]) Eindresumé, deel III, blz. 206.

[5]) Deel II, eerste stuk blz. 126 en 129.

[6]) Fokkens t.a.p., deel III, blz. 193 e.v.

waarover de pětinggi zou mogen beschikken. Het bedroeg voor dèsa's (met inbegrip der gehuchten):

met 1 tot en met 50 dienstplichtigen ten hoogste 2 pantjèns,
„ 51 „ „ „ 100 „ „ „ 3 „
„ 101 „ „ „ 200 „ „ „ 4 „

Voor elke 100 dienstplichtigen daarboven één pantjèn meer.

Artikel 2 van deze regeling verbiedt uitbreiding van het aantal gehuchten, tenzij in de afdeelingen Banjoewangi en Djěmběr ten minste vijf en in de andere afdeelingen ten minste tien werkbare mannen een nieuwe vestiging wenschen tot stand te brengen.

Artikel 5 ontzegde den overigen leden van het dèsabestuur alle aanspraak op pantjèns. Zij mochten echter, met goedvinden van de meerderheid der belanghebbenden in de dèsa en met verplichte kennisgeving aan het betrokken districts- of onderdistrictshoofd, beschikken over anggoerans of over door dezen te betalen afkoopsommen. Het hoogste aantal anggoerans zou vastgesteld worden door het hoofd van plaatselijk bestuur na plaatselijk onderzoek en met als maximum zeven anggoerans per dèsabestuurslid. De anggoerans waren vrijgesteld van pantjèn- en politiediensten, en mochten niet meer dan éénmaal in de zeven dagen uitkomen, terwijl de afkoopsom niet meer dan f 15.— of een daarmee overeenkomende hoeveelheid padi of djagoeng mocht bedragen. C. J. Hasselman [1]) merkt terecht op, dat de anggoerans (robans) ook van alle andere diensten vrij zijn.

Artikel 6 verbood het dèsahoofd en verderen bestuursleden andere persoonlijke diensten te vorderen, tenware de bevolking zich bij de keuze van het dèsahoofd daartoe vrijwillig had verbonden.

Artikel 9 schreef de bovenvermelde aanteekening voor van de regelingen, bij de dèsahoofdverkiezing hieromtrent gemaakt, in het procesverbaal en op de akte van aanstelling van den pětinggi.

Bovenstaande regeling geldt ook thans nog. Eigenaardig hierbij is, dat, hoewel geen der akten van aanstelling der dèsahoofden het bestaan van pěloporans vermelden, dezen nog in een groot aantal dèsa's aangetroffen worden. Anggoerans of robans koopen altijd hun dienstplicht af voor bedragen, wisselend van f 7.50 tot f 12.50. Zij worden gekozen uit de aanzienlijkste ingezetenen der dèsa. De pantjèns komen gewoonlijk zelf uit, maar, als zij hun dienstplicht afkoopen, betalen zij f 2.50 tot f 5.— of het equivalent in padi of djagoeng. Pěloporans zijn vrij van alle

[1]) T.a.p. blz. 28.

andere diensten evenals de anggoerans (robans) en gewoonlijk heeft een pětinggi er niet meer dan twee. De modin heeft nergens recht op persoonlijke diensten [1]).

Over ambtsvelden vermelden „Eenige mededeelingen omtrent Banjoewangi" [2]), dat hoofden „behoorende tot het desabestuur" sawahvelden hebben, die aan het ambt zijn verbonden (± 1865). Ook het Eindresumé noemt ambtsvelden van dèsahoofden [3]) en vermeldt, dat ze oorspronkelijk in individueel bezitrecht aan anderen hadden toebehoord, die ze geabandonneerd hadden. In één dèsa waren het gronden van één persoon, die op last van den regent verwijderd was. Naast ambtsvelden had de pětinggi nog sawah gantongan in tijdelijk beheer (zie hoofdstuk IV), terwijl hij, naar wij reeds zagen, een deel van de opbrengst van de sawahs der aan hem toegevoegde robans kreeg.

Bovenvermeld residentsbesluit van 31 Maart 1892 no. 11/9 S hield in artikel 7 ook een regeling in omtrent de ambtsvelden. De belangrijkste bepalingen uit dit artikel, dat thans is vervallen, zijn de volgende:

„In elke desa mogen de ambtsvelden der desahoofden tot een maximum van tien bahoe het $^1/_{20}$ deel der sawahs en een even groot deel der tegals bedragen, terwijl de ambtsvelden der gezamenlijke desabestuurders mede tot een zelfde maximum evenzoo het $^1/_{20}$ deel der bouwgronden niet mag overschrijden.

In desas waar de uitgestrektheid der bouwgronden te zamen minder dan veertig bahoe bedraagt wordt een uitgestrektheid ambtsvelden van twee bahoe toegestaan.

Waar de ambtsvelden thans een kleinere uitgestrektheid hebben dan die bij de twee vorige alinea's van dit artikel bepaald, of waar ambtsvelden geheel ontbreken, mag het ontbrekende aangevuld of het ambtsveld gevormd worden uit de onbeheerde sawah- of tegalvelden.

Hebben beiden of een van beiden te veel, zonder dat de andere te kort komt, dan wordt door het hoofd van plaatselijk bestuur daarover beschikt òf om daarmede de apanages van naburige desa's aan te vullen of te vormen, òf om ze op de meest billijke wijze aan inlanders der desa, waartoe zij ressorteeren, toe te wijzen.

De ambtsvelden .... mogen niet verhuurd worden dan met voorkennis van het hoofd van plaatselijk bestuur en onder voorwaarden door dezen te stellen."

Dit artikel 7 is ingetrokken bij het niet gepubliceerde residentsbesluit van 27 November 1906 no. 14321, waarbij tevens een geheel nieuwe regeling van de ambtsvelden in het leven is geroepen.

---

[1]) Zie „Gewestelijke samentrekkingen welvaartsverslagen" (1905—1908) „Economie", blz. 149 (Adatrechtbundel XIX, blz. 387).

[2]) blz. 347 en 348.

[3]) Deel I blz. 87, II blz. 272 en III blz. 89.

In artikel 1 wordt het hoofd van plaatselijk bestuur opgedragen geleidelijk een regeling in te voeren met als einddoel zoo mogelijk aan elke betrekking in het dorpsbestuur „het recht van gebruik" te verbinden op een „in ligging en grootte onveranderlijke uitgestrektheid ambtsvelden".

Artikel 2 geeft maxima voor elk ambt. Voor Banjoewangi zijn de vastgestelde bovenste grenzen: pětinggi tien bahoe, kamitoewa vijf bahoe, tjarik vijf bahoe, koewoe vier bahoe, děnawa vier bahoe, modin vier bahoe. Deze cijfers geven sawahs aan. Bestaan de ambtsvelden geheel of gedeeltelijk uit vischvijvers of tĕgalans, dan worden de eerste gelijkgesteld aan sawahs, de tweede aan de helft van een even groote uitgestrektheid sawahs. Als er bij toepassing dezer regeling nog gronden overblijven, dan worden deze „in minnelijk overleg en met goedvinden van rechthebbenden bestemd tot weideveld", als daaraan behoefte bestaat.

Artikel 5 bepaalt in lid 1, dat vorming van ambtsvelden ten behoeve van de gemeente bestemd voor het dorpsbestuur niet mag geschieden dan *a* met vergunning van den resident, als tot dat doeleinde de beschikking wordt verleend over gronden behoorende „tot het vrije landsdomein", *b* in minnelijk overleg en met goedvinden der rechthebbenden in andere gevallen.

Artikel 6 schrijft afbakening, opmeting en kaarteering der ambtsvelden voor.

Voor de overige bepalingen uit het residentsbesluit kan worden volstaan met verwijzing naar de regeling zelve. Intusschen is zij nooit ten uitvoer gelegd. Een groot aanral dèsa's heeft in het geheel geen ambtsvelden. In sommige dèsa's bestaat het ambtsveld uit boschgrond en wordt daarom in het geheel niet geëxploiteerd. Er bestaat dan ook niet de minste belangstelling voor, daar bijna alle dèsahoofden en dèsabeambten ruim voldoende grond in erfelijk individueel bezitrecht hebben. Van enkele dèsa's liggen de ambtsvelden geënclaveerd tusschen de bouwvelden van andere dorpen. In den laatsten tijd zijn door bemiddeling van het bestuur pogingen aangewend om deze gronden te ruilen tegen in de dèsa zelf gelegen velden. Het komt mij voor, dat het residentsbesluit gevoegelijk ingetrokken kan worden.

Waar ambtsvelden zijn en geëxploiteerd worden [1]), geschiedt dit meestal in deelbouw of, wat de ambtsvelden der dèsahoofden betreft, door pantjènplichtigen, een enkele maal, doch zeer

[1]) „Gewestelijke samentrekkingen welvaartsverslagen" (1905—1908), „Economie" blz. 158 (Adatrechtbundel XIX, blz. 407).

zelden, in saja-dienst. Verpanding van ambtsvelden komt, voor zoover mij bekend, niet voor.

Onder de derde categorie van inkomsten vallen te vermelden de inkomsten van pĕtinggi en modin bij het huwelijk, welke in het derde hoofdstuk zullen worden behandeld. Voor hun bijstand bij akten van verkoop krijgen zij gewoonlijk een klein bedrag als wang saksèn. Verder ontvangen zij bij slacht in enkele dèsa's wel een stuk van het geslachte vee. De modin krijgt voor zijn zorgen inzake het waterbeheer bovendien nog ½ tot 1 picol padi per bahoe sawah, pangrasak geheeten. Het Welvaartsverslag [1]) deelt mede dat in de residentie Bĕsoeki de oeloe-oeloe ajĕr géén anggoerans krijgt, maar slechts pangrasak, bestaande uit één tot vier glajoeng padi. Bij deze mededeeling werd als (verklarende?) opmerking geschreven, dat deze oeloe-oeloe ajĕr feitelijk geen „dèsabestuurder" is. Van den modin geldt dit natuurlijk niet: deze is wel degelijk orgaan van het dorp. Ten slotte nog de aanteekening, dat, waar het dèsahoofd niet alle belastingen zelf ophaalt, hij een deel van zijn collecteloon afstaat aan zijn helpers en wel den tjarik en den koewoe. Naar gelang van den afstand, dien zij daarbij af te leggen hebben, keert de pĕtinggi hun hiervoor ¼ tot ½ van het collecteloon uit.

§ 2. Dèsaverband.

Schijnt op middel-Java een middenstand zoogoed als te ontbreken, zoodat aldaar tusschen de prijaji's (Kr. prijantoen), en de wong tjilik (Kr. tijang alit) geen tusschengroep bestaat, zoo men althans als zoodanig de sĕntana's en kèntolan niet wil beschouwen [2]), in het Balambangansche gebied is de toestand eenigermate anders. De prijaji's, dat zijn de ambtenaren (soms worden ook beambten wel hier ondergebracht), zijn meerendeels Madoereezen en middel-Javanen. Slechts een enkele hoogere ambtenaar (assistent-wĕdana of hooger) is een Oesinger. Onder de beambten worden er wel meer aangetroffen, maar ook hier is hun aantal niet overwegend.

Sĕntana's (hier is dit woord bedoeld in den zin van afstammelingen van vorsten of hoogere ambtenaren) treft men in vrij talrijke mate aan, een feit, dat herinnert aan den vorstentijd van een anderhalve eeuw geleden en den tijd van het Compagniesbewind. Ook nu nog worden personen aangewezen als nakomelingen van Tawang Aloen. Een aparten stand vormen zij niet,

[1]) „Gewestelijke samentrekkingen welvaartsverslagen", „Economie" blz. 149 (Adatrechtbundel XIX, blz. 387).

[2]) Vergelijk Mr. C. van Vollenhoven, Het adatrecht van Nederlandsch-Indië I, blz. 524 e.v.

evenmin als in middel-Java: men treft onder hen grondbezitters, ambachtslieden, karrevoerders, handelaren enz.. In één opzicht echter onderscheiden zij zich van de overige lieden, nl. in hun neiging om onder elkaar te huwen, waarover in hoofdstuk III meer.

Echter kan men hier wel een andere standenindeeling onderkennen. Aan de eene zijde staan dan de bezitters van uitgestrekte stukken gronds, de groote handelaren en ondernemers, waarbij dan nog de enkele ambtenaren te rekenen zijn; aan de andere zijde komen de kleine landbouwers, -handelaren, -ambachtslieden, de werklieden, de beambten enz.. Wellicht is de hoofdoorzaak van het bestaan van de gegoede klasse te zoeken in het sterk individueele grondbezit en het feit, dat nog groote oppervlakten boschgrond ter ontginning staan. Een andere oorzaak is naar het mij voorkomt gelegen in het feit, dat de Oesinger vrijheidlievend is en vrijmoedig zich beweegt tusschen andere bevolkingsgroepen.

Ook in het dèsaverband is de toestand niet gelijk aan dien van middel-Java. De bijzondere rechtsvorm, waarin de erven tot voor kort besloten zijn geweest, heeft het ontstaan van de klassen van wong noempak karang (lieden, die op het erf van een ander wonen) en de wong mondok (lieden, die bij een ander inwonen) tegengegaan. De „tanah kampong" toch stond tot 1913 onder het beschikkingsrecht van de dèsa: ieder, die in de dèsa was toegelaten, had vrijheid zich op een stuk van de tanah kampong te vestigen en aldaar een huis te bouwen. De plaats werd hem door den pětinggi aangewezen in overleg met de daaromheen wonenden [1]). Ook vreemdelingen konden wel worden toegelaten (zie hierover hoofdstuk IV, § 1, blz. 78).

Na een beschrijving van den bouw van de kampong lezen wij dan ook in „Eenige mededeelingen omtrent Banjoewangi" [2]):

> „.....uit deze inrigting der desa's (is) een eenigzins andere maatschappelijke toestand geboren dan elders op Java..... De staat van afhankelijkheid, waarin een deel der desaingezetenen verkeert ten opzigte van een ander deel, dat de erven bezit, en die voortvloeit uit het aan eerstgemelden toegestane gebruik van een gedeelte van het aan de laatsten toebehoorend erf, is hier onbekend....."

Ieder toegelatene in de dèsa, die

[1]) „Eenige mededeelingen omtrent Banjoewangi", 1866, blz. 338; Eindresumé I, blz. 169 en 170; Overzicht uitkomsten welvaartsonderzoek, deel II, bijlage 16; Jaarverslag topografischen dienst over 1911, blz. 216; P. A. VAN DER LITH „Nederlandsch Oost-Indië", deel II, 1894 blz. 224; VETH „Java", deel III, blz. 581.

[2]) T.a.p. blz. 339.

„een plek gronds op het algemeen erf tot het bouwen van een huis bekomen heeft, is gelijk gesteld met andere ingezetenen; hij geniet dezelfde regten, maar is ook aan dezelfde verplichtingen onderworpen.....

Er is slechts één stand onder de desabevolking en allen staan gelijk."

Tijdens het onderzoek naar de rechten op den grond op Java en een deel van Madoera (1868) schijnt trouwens in een deel van oost-Java (Pasoeroean, Probolinggo en Bĕsoeki) een soortgelijke toestand ten aanzien van de erven te hebben geheerscht[1]).

Niettegenstaande sedert 1913 (zie hoofdstuk IV, § 1, blz. 75) het beschikkingsrecht der dèsa over de tanah kampongan zeer verzwakt is, is de hier geschetste toestand nog wel in zoover gelijk gebleven, dat, zooals gezegd, mondoks en noempangs niet worden aangetroffen of althans in uiterst gering aantal.

Een Oesinger huwt niet vóór hij een eigen woning heeft; men ziet dan ook zelden meer dan één gezin in één huis wonen. Het hoofd des gezins heet pĕngajah, als hij althans gewoon dèsa-ingezetene is. Hij is van het gezin degeen, die aan dèsa en souverein dienstplichtig is. Zijn zoons heeten na de besnijdenis, die op ongeveer tienjarigen leeftijd plaats vindt, lantjing nom (jonge ongehuwde man) of botjah sĕmèn. Zoodra zij volwassen zijn, worden ze lantjing toewèk (volwassen ongehuwde man) genoemd.

Terwijl de lantjing nom slechts huiselijke en lichte velddiensten voor pĕtinggi en kamitoewa's verrichten, zijn de lantjing toewèk persoonlijk dienstplichtig voor lichte gemeentediensten en oudtijds voor vorsten- of heerendiensten[2]). Volgens staatsblad 1914, no. 313 jo. 1915, no. 21, waren zij vóór 1927 ook hoofdgeldplichtig. Zoodra zij gehuwd zijn worden ze zelf pĕngajah.

In de dèsa's van de districten Gĕntèng en Ragadjampi en een aantal dèsa's buiten de kota in het district Banjoewangi kent men nog de verdeeling der pĕngajahs in wong kopèn en wong pak[3]), een overblijfsel uit den tijd van de koffiedwangcultuurdiensten (zie ook § 3). Cultuurdienstplichtig waren alleen sawahbezitters, die hierdoor den naam wong kopèn kregen, tegenover de niet-sawahbezitters, die wong pak (pak = bedrijfsbelasting) werden genoemd. Practische beteekenis heeft deze indeeling nog slechts in de dèsa's Gambiran en Kĕmbiritan, waar de wong pak slechts de helft van de afkoopsom voor pantjèns

[1]) Eindresumé, deel III, blz. 203.

[2]) „Eenige mededeelingen omtrent Banjoewangi" blz. 340; Eindresumé III, blz. 207.

[3]) Eindresumé III, blz. 197 en 198.

en anggoeran-diensten (zie § 1 van dit hoofdstuk), hebben te betalen, die de wong kopèn verschuldigd zijn. In Gambiran hadden tijdens het agrarisch onderzoek de sawahbezitters een dubbele diensttaak [1]). Kĕmbiritan is sedert dien ontstaan door splitsing van de dèsa Gambiran. De pĕngajah, die zich uit het openbare leven heeft teruggetrokken, heet doempa [2]). Zijn rechten en verplichtingen zijn overgegaan op zoon, schoonzoon, broeder enz., die in zijn plaats is getreden en in wiens woning hij ook gewoonlijk intrekt. Eertijds huwde de zoon, die zijn „doempa" geworden vader bij zich had inwonen, niet vóór deze was overleden; of anders, tenware het gezin zoo klein was (geworden), dat dit niet noodig was, betrok hij een eigen huis. In het laatste geval was de doempa afhankelijk van de liefdadigheid van nabestaanden en vrienden, waarvoor elk landbouwer een deel van de oogstopbrengst vrijwillig afstond [3]). Dit doet zich thans slechts in uiterst weinig gevallen meer voor.

Tijdens het vorstenbestuur en onder de compagnie waren zoo niet alle dan toch een groot aantal dèsa's uitgegeven in apanage aan ambtenaren en familieleden van den vorst. Ook hier bestond het recht van den apanagehouder in hoofdzaak uit de bevoegdheid om belastingen te heffen en diensten te eischen, welke in de andere dèsa's aan den vorst kwamen. Op den grond in zijn geheele uitgestrektheid kon de apanagehouder geen recht doen gelden. Wel werd hij gekend in den aanleg van nieuwe ontginningen, maar dit is misschien een formaliteit geweest. Een aantal apanagehouders had intusschen wel particuliere rechten op grond, maar dan als ieder ander. Over den aard en den omvang der in dien tijd geëischte diensten en belastingen is niets meer bekend. Bosch vermeldt (1857), dat de toemĕnggoeng van Poegĕr tot dekking van zijn uitgaven, om aan zijn contract met de compagnie trouw te blijven en „voor zijn privé tevens", een huistaks bepaalde van f 1.— per huisgezin voor de bewoners ten zuiden, en van f 3.— voor die ten noorden van de Kali Soegĕr, terwijl zij hem tevens een vijfde van de opbrengst van hun sawahs en een tiende van die van hun tĕgals moesten opbrengen [4]).

Bij besluit van commissarissen-generaal van 6 November 1818

---

[1]) Eindresumé III, blz. 197 en 198.

[2]) Zie bijvoorbeeld „Eenige mededeelingen omtrent Banjoewangi", blz. 346; Fokkens, „Eindresumé verplichte diensten", deel I, 1e stuk, blz. 217.

[3]) „Eenige mededeelingen", enz., blz. 341.

[4]) J. C. Bosch, „Aanteekeningen over de afdeeling Bondowoso", 1857, blz. 480.

no. 8 werd de „belasting op de ongebouwde eigendommen" in Banjoewangi afgeschaft en het stelsel der verplichte koffiecultuur ingevoerd. [1])

„Eenige mededeelingen omtrent Bandjoewangi" (1865) vermelden, dat tot zwaren heerendienst en gemeentedienst verplicht waren *alle* pĕngajahs met uitzondering van inlandsche ambtenaren, ook na hun aftreden, hun nabestaanden, dèsabestuursleden, eervol afgetreden dèsahoofden, doempa's, santri's, djoeragans en matrozen van kruisbooten en loodsen, oppassers en beambten bij de recherche, kadjinĕmans, mandoers bij het etablissement te Soekaradja, bedienden bij de posterijen, bedienden bij Europeanen en enkele andere groepjes (deze groepen waren ook van alle verdere diensten vrijgesteld), zoons en nabestaanden van dèsabestuursleden, hadji's, robans, panakawans, wajang- en gamĕlanspelers en toekang ladèn van inlandsche hoofden, ontslagen bannelingen (hiermede worden bedoeld te Banjoewangi te werk gestelde, zwaar gestraften uit andere streken van Java) en een aantal personen, wier plicht het was om reizende ambtenaren in de pasanggrahans te bedienen, welke slechts lichte- en gemeentediensten moesten verrichten [2]). In 1865 werden voor de inlandsche ambtenaren nog, evenals voor de dèsabestuursleden, persoonlijke diensten verricht door speciaal daarmee belaste groepen van lieden (zie § 1 en § 3 van dit hoofdstuk).

Tijdens het bij besluit van den gouverneur-generaal van 24 Juli 1888, no. 8 bevolen onderzoek naar de verplichte diensten op Java en Madoera, in Banjoewangi omstreeks 1890 gehouden, bleek, dat in Banjoewangi niet alleen grondbezitters maar alle werkbare mannen dienstplichtig waren. De bewerker van het „Eindresumé van het onderzoek naar de verplichte diensten" vermoedt, dat dit te wijten is aan de afgezonderde ligging en de geringe bevolkingsdichtheid van Banjoewangi, zoodat bij andere regeling de druk per persoon te zwaar zou zijn [3]). Mijns inziens is hiernaast niet te vergeten, dat de band van de dèsa met den grond in Banjoewangi reeds lang zeer los is geweest (zie hoofdstuk IV), waardoor ook de gemeentediensten op alle werkbare mannen drukten en niet uitsluitend op de grondbezitters. Hieraan is het ook te wijten, dat men alleen in de dèsa van inwoning dienstplichtig was.

Vrijgesteld van heerendienstplicht waren [4]):

[1]) Adatrechtbundel XXIII, blz. 280.
[2]) „Eenige mededeelingen omtrent Banjoewangi", blz. 344—348.
[3]) F. Fokkens, t.a.p., blz. 215.
[4]) F. Fokkens, t.a.p., blz. 216—221.

1. Het dèsahoofd en de leden van het dèsabestuur met hun naaste betrekkingen, die bij hen op hetzelfde erf woonden (bedoeld is voor Banjoewangi vermoedelijk „in hetzelfde huis woonden") en hen in hun beroep bijstonden.
2. Eervol ontslagen dèsahoofden en hun weduwen.
3. Godsdienstleeraren, moskee personeel op de hoofdplaats, bewakers van graven van gewezen inlandsche hoofden en de doekoen dèsa.
4. Hadji's en „entjiks" (Bawéanners).
5. Doempa's.
6. In functie zijnde ambtenaren en beambten.
7. Magangs.
8. Gegageerde militairen.
9. Personen wonende op eigendomsgrond in het algemeen, dan wel op grond in recht van opstal of erfpacht bezeten, de laatsten voor zoover in dienst van den erfpachter. Tot hen behoorden de magĕrsari's of lieden in fabriekskampongs dan wel bij de schuren en loodsen van tabaksondernemingen, die in sommige streken hoofdgeld moesten betalen.
10. Brandspuitgasten op de hoofdplaats.
11. Huisbedienden van Europeanen, inlandsche hoofden en vreemde oosterlingen.
12. Tuinmandoers en gecommitteerden bij de suikerfabrieken. Ook dezen betaalden hoofdgeld.
13. „Palangs" [1]) of „blatĕrans", dat waren verdachte personen dan wel uit de gevangenis ontslagenen. Zij moesten het dèsahoofd assisteeren bij het opsporen van misdrijven.
14. Anggoerans en panakawans, die tegen betaling van f 10.— 's jaars van heerendienst konden worden vrijgesteld.
15. Zij die in de dèsa met speciale diensten belast waren als: vaste gamĕls (grassnijders) der dèsabestuurders; met bewatering van rietvelden belasten; ronda nĕgri; toekang angkroek (vaste timmerlui, die wachthuisjes onderhielden); zij die de gemeente lantaarns van olie moesten voorzien; de toekang badjing (dooders van klapperratten). Deze moesten allen hoofdgeld betalen.
16. In enkele dèsa's de lantjing toewèk, die ook weer hoofdgeld moesten betalen.

Tijdelijke vrijstelling verleende het dèsahoofd aan zieken, afwezigen, nieuwe ingezetenen, en ter gelegenheid van huwelijk, sterfte en geboorte. In de dèsa Gradjaban werden van de ingezetenen geen heerendiensten gevorderd, daar zij te afgelegen lag.

[1]) Vergelijk Mr. W. Boekhoudt, „Losse aanteekeningen", blz. 180.

Alle dienstplichtigen moesten bovendien een hoofdgeld betalen van f 1.— (na 1882, tot 1927 zie Staatsblad 1882, no. 137 en blz. 27).

De gemeentediensten rustten in het algemeen ook weer op alle werkbare mannen, met dezelfde uitzonderingen als bij de heerendienstplichtigen [1]). Pantjèndiensten zijn behandeld in § 1 van dit hoofdstuk evenals de roban- anggoerandiensten. Hier zij slechts vermeld, dat de robans de andere gemeentediensten konden afkoopen voor een som van f 10.— tot f 20.— of in padi dan wel djagoeng [2]).

De dèsadiensten bestonden uit de volgende categorieën:

1. patrol somah, -tong tong, of -tèk tèk. Deze werden bij beurtregeling gepraesteerd en bestonden uit de bewaking van de twee dèsapoorten en in groote dèsa's bovendien van een gardoe (wachthuis) in het midden van de tanah kampong;
2. patrol district of koeliling in de regentschaps-, districts- en onderdistrictshoofdplaatsen. Deze werden soms verricht door van andere diensten vrijgestelde personen en anders bij beurtregeling. Aan het hoofd van elke patrouille stond een prijaji;
3. overbrengen van brieven, waarvoor echter ook wel speciale leden van het dèsabestuur (dènawa) of hun anggoerans dan wel pèloporans dienst deden;
4. aanleg, herstel en onderhoud van wegen, bruggen, duikers, dammen, waterleidingen, wachthuizen, pasars en begraafplaatsen. Dit geschiedde onder toezicht van den doekoen dèsa (zie § 1 van dit hoofdstuk, blz. 14). Eens per jaar werden tegen het eind van de poeasamaand de graven schoongemaakt bij algemeene opkomst.

Speciale lieden waren nog aangesteld voor het onderhoud van de gardoe's. Dezen moesten tevens olie leveren voor de daarbij staande lantaarns en waren vrijgesteld van alle verdere diensten.

Pasarloodsen en optrekjes werden door de handelaren zelf gebouwd of ook door den kèpala pasar, die dan voor het gebruik een kleine vergoeding vroeg. Bovendien ontving hij wang pèsapon (veeggeld) van alle verkoopers [3]).

Het resultaat van het „Onderzoek naar de verplichte diensten" is geweest een heerendienstregeling bij ordonnantie van 4 Augustus 1893 [4]). Bij deze regeling werden voor Banjoewangi als

---

[1]) Fokkens, t.a.p., deel II, 1ste stuk, blz. 125. De gemeentediensten worden hier na de heerendiensten behandeld (hoewel deze volgorde op zich zelf onjuist is), omdat Fokkens dit nu eenmaal aldus doet.

[2]) Fokkens, deel II, 1ste stuk, blz. 126.

[3]) Fokkens, deel II, 1ste stuk, blz. 127—129.

[4]) Staatsblad no. 183.

heerendienstplichtigen aangewezen alle werkbare mannen uitgezonderd:

1. ambtenaren en beambten, dèsahoofden, leden van het dèsabestuur en door den resident erkende godsdienstleeraars, bewakers van heilige graven en moskeepersoneel.
2. gewezen ambtenaren, eervolg ontslagen dèsahoofden en gegageerde militairen.
3. magangs en andere klassen van personen, die om redenen van billijkheid en in overeenstemming met de bestaande gebruiken door den resident werden vrijgesteld.
4. heerendienstplichtigen op gronden in eigendom, opstal of erfpacht gevestigd in vasten dienst van de onderneming. Per persoon mochten niet meer dan zes en dertig dagen per jaar diensten worden gevorderd, terwijl boven de diensten voor nieuw aan te leggen irrigatie-werken niet meer dan vier en twintig dagen geëischt mochten worden.

Naderhand is deze heerendienstregeling ter voldoening aan artikel 57 van het regeeringsreglement van 1854 (artikel 46 Indische staatsregeling) eenige malen herzien [zie staatsbladen 1898 no. 345 (met uitvoeringsvoorschriften in bijblad 5463), 1906 no. 523, 1909 no. 410 en 1915 no. 21].

De hoofdgeldregeling (voor Banjoewangi zie staatsblad 1914 no. 313 jo. 1915 no. 21) maakte dezelfde lieden hoofdgeldplichtig, die heerendienstplichtig waren. Bekend is, dat in 1927 het hoofdgeld is afgeschaft.

Ten aanzien van de gemeentediensten is regelend opgetreden voor zoover de diensten ten behoeve van dèsabestuursleden betreft bij het besluit van den resident van Bĕsoeki van 31 Maart 1892 no. 11/9 S (zie § 1 van dit hoofdstuk). Voorts regelt het besluit de politiediensten naar aanleiding van het onderzoek van Fokkens. Het belangrijkste van deze regeling is de bepaling, dat geen andere onbezoldigde politiediensten mogen worden gevorderd dan *a* voor het doen van patrouilledienst binnen de bewoonde kom van moederdèsa of gehucht, *b* voor de bewaking van de wachthuizen in of aan de uitgangen van de moederdèsa of het gehucht. Wat de overige dèsadiensten aangaat is de dèsa vrij zelf regelend op te treden. Over bijzondere politiediensten ten behoeve van de bewaking van de rietvelden zie hoofdstuk VI. Deze regeling berust op de residentskeuren van 28 Augustus 1880 [1]) en 12 Juni 1888 [2]).

Afkoop van gemeentediensten is toegestaan. Lieden, die alle

[1]) Javaansche courant van 10 September 1880, no. 70.
[2]) Javaansche courant van 24 en 27 Juli 1888, nos. 59 en 60.

diensten afgekocht hebben, betalen een bedrag van f 7.50 à f 12.50. Ook gedeeltelijke afkoop komt voor. Doempa's zijn — zij worden niet meer als werkbare mannen beschouwd — vrij van alle diensten. Zij moeten echter de begraafplaatsen onderhouden, welk werk zeer licht is, ook al omdat de nabestaanden van de afgestorvenen een deel van hun taak overnemen.

Behalve de doempa's zijn nog een aantal lieden vrijgesteld van alle diensten, o.a. ambtenaren ook na hun aftreden, hun nabestaanden, dèsabestuursleden, eervol afgetreden dèsahoofden. Zooals bekend betalen deze allen vroeger van bedrijfsbelasting en later van inkomstenbelasting vrijgestelden sedert 1920 inkomstenbelasting.

Tot de dèsabezittingen behooren de langgars, gardoe's, politiemiddelen, gerei voor de sĕlamatan dèsa en als latere invoersels in een aantal dorpen, dèsascholen, dèsabanken, modelsawahs, badplaatsen, pasars. Bij haar in beheer vinden wij nog de dèsawegen en tertiaire irrigatieleidingen (zie hierover echter hoofdstuk IV, § 1, blz. 80 en 81).

De langgars zijn eerst na de komst van den islâm ingevoerd. Voor zoover mij bekend zijn ze niet ontstaan uit van te voren voor andere doeleinden bestemde dorpshuizen. Het laatst (slechts enkele tientallen jaren geleden) heeft de dèsa Tjoengking, welke altijd als zeer vasthoudend bekend heeft gestaan, een langgar gekregen. Het gebouw wordt uitsluitend voor godsdienstoefening en korânonderwijs gebezigd en staat onder toezicht van den modin. De dĕnawa heeft het beheer van de politiemiddelen en gardoe's (wachthuisjes), terwijl het gerei voor de sĕlamatan dèsa door den pĕtinggi zelf wordt bewaard. De dèsascholen zijn met hulp van gouvernementssubsidies opgericht en worden door de dèsa's onderhouden uit zoogenaamde oeroenangelden (vrijwillige bijdragen). De oeroenans, die wij ook ter bestrijding van andere dèsauitgaven zullen tegenkomen, worden vastgesteld bij besluit van de dèsavergadering, onder leiding van het bestuur tot stand gekomen. In het district Ragadjampi worden de onderhoudsfondsen opgebracht door enkele speciaal hiervoor aangewezen lieden, daartoe genegen, die vrijgesteld zijn van alle gemeentediensten. Ze worden roban sĕkolah dèsa of anggoeran genoemd. Voor de schoolgaande kinderen wordt een zeer laag schoolgeld van enkele centen per maand betaald, terwijl ook onvermogenden gratis het onderwijs kunnen volgen. De oeroenan-gelden worden door den pĕtinggi geïnd en door tusschenkomst van de onderdistrictshoofden bij den controleur gestort, die ze beheert en daartoe een rekening bij de Volkscredietbank heeft geopend. Later zal de dèsa

zelf het beheer moeten voeren. (Zie over dit vraagstuk blz. 34.)

Ook de dèsabanken zijn op aanraden van het bestuur opgericht, met financieelen steun van de Volkscredietbank. Zij worden beheerd door een commissie, bestaande uit den pĕtinggi en enkele andere dèsaleden, onder toezicht van een beambte van den dienst van het Volkscredietwezen. Contrôle wordt behalve door het bestuur uitgeoefend door een ambtenaar van het Volkscredietwezen te Djĕmbĕr. De bedoeling is in hoofdzaak het verleenen van kleine kredieten tot een maximum van f 5.— à f 10.—.

De modelsawahs zijn ingericht door den tegenwoordigen regent van Banjoewangi, die hiervoor uit privé-middelen renteloos geld uitleende aan de dèsa, en worden onder toezicht van het bestuur beheerd door het dèsahoofd en den modin. Het zaaien en planten, de grondbewerking en het grondonderhoud geschieden in loondienst en zooveel mogelijk volgens de wetenschappelijk beste methode. De bedoeling is, de bevolking het nut hiervan te doen inzien. Uit de opbrengst der sawahs wordt dan weder renteloos geld voor aankoop van dergelijke sawahs verstrekt aan naburige dèsa's. Hoewel nog gering, is de uitwerking toch wel zichtbaar en bemoedigend.

De dèsawegen en -bruggen worden in dèsadienst onderhouden; het materiaal er voor wordt eveneens in dèsadienst aangevoerd en vervaardigd. Ondernemingen van landbouw en nijverheid en andere ondernemingen, die van deze wegen gebruik maken, zijn volgens staatsblad 1915 no. 464 [1]), dat de staatsbladen 1901 no. 161 en 1905 no. 314 heeft vervangen, verplicht aangerichte schade aan die wegen te herstellen. Gewoonlijk worden hiervoor door de ondernemers en de dèsa overeenkomsten gemaakt onder bestuursbemiddeling. Het onderhoud der tertiaire leidingen geschiedt door die lieden, die er belang bij hebben, dus de betrokken sawahbezitters (zie hoofdstuk IV, § 1).

Wat betreft de badplaatsen het volgende. Waar men geen erven had en dientengevolge ook veelal geen putten, richtte men bij naburige bronnen, of bij gebrek hieraan in beekjes, badplaatsen in, en wel streng gescheiden één voor vrouwen en één voor mannen. Ongetwijfeld wordt het als adatdelict beschouwd, indien leden van de eene sekse baden in een badplaats voor leden der andere sekse bestemd. Het onderhoud van deze gemeentebadhuizen geschiedt in dèsadienst. Helaas kan men gewoonlijk niet veel van dit onderhoud merken. Veelal vindt

[1]) Zie de toelichting in bijbladen 5587, 6272 en 8469.

men bij zoo'n badplaats een wakap-gebouwtje, waarin gelegenheid tot het uitoefenen van godsdienstige plichten.

Enkele dezer badgelegenheden staan in een reuk van heiligheid, de meest bekende is die aan de oostzijde van de kaboepatèn (regentswoning), gevoed door een van de bronnen der Kali Banjoewangi, bekend uit de lontar Sri Tandjoeng [1]). Het onderhoud hiervan geschiedt door een bepaalde familie: of dit ambt erfelijk is, bleek mij niet duidelijk, evenmin, wie het oorspronkelijk heeft ingesteld.

De dèsapasars, die nog hier en daar worden gevonden, zijn voor een groot deel overgenomen door den gewestelijken raad van Bèsoeki [2]). De overneming had plaats na onteigening bij minnelijke schikking, waarbij de dèsa een door den gewestelijken raad betaalde schadeloosstelling ontving voor den door haar gebezigden grond. Deze grond behoorde tot de tanah kampongan. De schadeloosstelling werd te recht gestort in de dèsakas.

Het pasarbeheer wordt onder toezicht van het dèsahoofd uitgeoefend door een of meer toekang's sapon, die het terrein schoonhouden en daarvoor van elk der kraamhouders een matig bedrag ontvangen (één tot drie centen). De bediening is erfelijk, hetgeen aanleiding gaf tot een verzoek om schadeloosstelling bij de overneming van de pasars door den gewestelijken raad, welke de raad dan ook verleende, vaak in den vorm van een aanstelling tot marktbeambte.

Onder aandrang van bestuurszijde wordt langzamerhand gestreefd naar een meer commercieele bedrijfsvoering: van de kraamhouders wordt een huur (retributie?) gevraagd, terwijl de toekang's sapon worden bezoldigd. Hier en daar vindt men een commissie van toezicht, welke echter niet aan het doel beantwoordt. Voorzichtigheid bij doorvoering van zulke hervormingen is geboden.

Oprichting van nieuwe pasars wordt beheerscht door de verordening van den gewestelijken raad van 26 September 1914 [3]). Deze is echter niet op dèsa's van toepassing, doch verbiedt slechts oprichting door bijzondere personen zonder vergunning

[1]) Een Nederlandsche bewerking verscheen o.a. van de hand van L. in het weekblad Indië, 1923, blz. 229. Zie ook o.a. Jaarverslag van den topografischen dienst, 1911, blz. 200; Tijdschrift voor Nederlandsch-Indië, 1836, deel I, blz. 205; JUYNBOLL, „Supplement catalogus Javaansche en Madoereesche handschriften", deel I, 1907, blz. 259 e.v.; BRANDES, „Beschrijving Javaansche, Balineesche en Sassaksche handschriften uit het legaat VAN DER TUUK", deel III, blz. 98 e.v..

[2]) Verordening van den gewestelijken raad van Bèsoeki van 10 Mei 1903, no. 300/3. (Javasche courant van 13 Juni 1913, no. 47).

[3]) Javasche courant van 30 October 1914, no. 87.

van den gewestelijken raad (artikel 1). De vergunning mag niet worden geweigerd dan alleen op gronden van openbare orde of in het algemeen belang (artikel 13 lid 2). Een particuliere pasar bestaat thans in dèsa Gambiran.

Een aantal dèsa's heeft nog een danhjang dèsa, bestaande uit een boom (zoo heeft de dèsa Kĕmirèn een soeka-boom, Bakoengan een tĕnggoeloen-boom, de dèsa's Bajalangoe, Kindjo, Pĕndaroengan, Gambiran en vele andere een waringin), een kramat of sĕmbah, dat wil zeggen een graf van een heilige gelijk de dèsa Tjoengking, of een steen, zooals de padoekoehans Watoeboendjoel (dèsa Bandjarsari) en Watoeoela (dèsa Kĕbalènan). De laatste twee danhjangs gaven blijkbaar zelfs den naam aan de padoekoehan, althans die van Watoeoela, die den vorm heeft van een slang; de beteekenis van het woord *boentjoel* is mij niet bekend. Ten slotte bestaat de danhjang van het visschersdorp Gradjaban uit een oud kanon, vermoedelijk uit den compagniestijd; het moet bewaard worden in de woning van den pĕtinggi en wie het zou weghalen, zou door het ongeluk vervolgd worden.

Bij dèsa-splitsing blijven de nieuw gevormde dèsa's getrouw aan de oude danhjang. Zoo hebben de dèsa's Gambiran en Kĕmbiritan, die ontstaan zijn uit de splitsing van één dèsa, welke eveneens Gambiran heette, een gemeenschappelijke danhjang, die op het gebied van de tegenwoordige dèsa Gambiran staat. Daarentegen blijven bij samenvoeging van twee dèsa's de oude dèsa's, die na de vereeniging dus als padoekoehans optreden, hun eigen danhjang behouden. Heeft één der vereenigde dèsa's wèl en de andere niet een danhjang, zoo beschouwt de doekoeh-geworden dèsa, welke er geen heeft na de vereeniging, toch dien van haar mededoekoeh *niet* als gemeenschappelijke danhjang; hij blijft uitsluitend toebehooren aan de padoekoehan, die hem reeds als zelfstandige dèsa bezat. Voorbeelden zijn de doekoehs Watoeboentjoel (dèsa Bandjarsari) en Watoeoela (dèsa Kĕbalènan).

Tijdens het jaarlijksch dèsafeest, de sĕlamatan dèsa, worden bij den danhjang eenige plechtigheden verricht. Door den doekoen dèsa, die hier naar ik boven in § 1 van dit hoofdstuk reeds mededeelde in de meeste dorpen nog wordt aangetroffen, wordt mĕnjan (wierook) en voedsel geofferd en wordt aan den dorpsgeest (sanhjang of danhjang) verzocht om voorspoed. In een tweetal dèsa's, Bajalangoe en Kindjo, hebben nog eenige ritueele handelingen plaats, welke vermoedelijk eertijds in alle dorpen geschiedden. De kennis hiervan dank ik aan den heer Kasaim, schrijver bij den controleur van Banjoewangi. Mij zelf

waren slechts rudimenten uit andere dèsa's bekend, welke ik beschreef in een kort artikel in het Koloniaal tijdschrift [1]) en waarvan de onderlinge samenhang mij toen niet bekend was. Het geheele verloop van bedoelde ritueele gebruiken schijnt als volgt. De ḍoekoen brengt door het branden van wierook een aantal mannen in trance. Deze mannen gedragen zich als waren zij stieren, buigen de hoofden en doen daarmee of zij elkander stooten; zij zijn „van geesten bezeten" (kĕsoesoepan sètan). Als zij geheel in trance zijn, worden zij voor ploegen gespannen en ploegen een stuk sawah, daartoe door den rechthebbende afgestaan, nabij den danhjang. Daarna wordt de grond verder gereed gemaakt en ten slotte zaadpadi er op uitgelegd. De mannen worden hierop door den ḍoekoen weder uit hun trance gewekt. Later, als de uitgelegde bibit is opgekomen en groot genoeg om te worden uitgeplant, mag elk sawahbezitter uit de dèsa een deel er van nemen, om die op zijn sawah te planten. Intusschen is deze bibit niet voldoende om *alle* sawahs te beplanten en is het slechts de bedoeling, dat elk er een paar plantjes van op zijn sawah heeft, teneinde den oogst van den geheelen aanplant te bezielen en een goed product te verkrijgen.

In vele dèsa's is van dit gebruik niets meer overgebleven. Slechts in enkele vindt men nog rudimenten: bij voorbeeld het stampend en stootend rondloopen door mannen of het planten van padi bij den danhjang, die dan echter niet eens meer als bibit gebezigd wordt. In de visschersdorpen wordt een zeefeest gehouden, bestaande uit zeil- en roeiwedstrijden van keurig opgetuigde vaartuigen. Hierbij wordt plechtig de kop van een rund in zee gebracht en daar aan de golven toevertrouwd, teneinde de zeegeesten gunstig te stemmen.

Na afloop van het danhjang- dan wel het zeefeest worden de festiviteiten voortgezet ten huize van den pĕtinggi of in de doekoehs van den kamitoewa. Eertijds zorgde het dorpshoofd voor toja brĕm, een uit gegiste kleefrijst vervaardigden alcoholhoudenden drank. Thans is deze vervangen door limonades en een enkel maal whisky. Een maaltijd en allerlei spelen als gitikan (een soort schermspel) en pĕntjak (inlandsch boksen) luisteren het feest op, waarbij ook de gandroeng (Banjoewangische danseres) en de barong (een draak van hout en doeken) niet ontbreken. Vaak ook nog ziet men de sĕblang optreden, een vrouwelijke sjamaan [2]), aan wie allerlei vragen worden gesteld om-

[1]) Jaargang 1926.

[2]) Zie hierover mijn „Eenige aanteekeningen over Banjoewangi"; Joh. Scholte, „Gandroeng van Banjoewangi" (1927), blz. 129 e.v.

trent zaken, welke den dèsalieden belang inboezemen, waarbij men veronderstelt, dat een in de sĕblang gevaren geest de antwoorden geeft door haar mond.

De sĕlamatan dèsa wordt bekostigd uit een oeroenan, waartoe alle volwassen ingezetenen moreel verplicht zijn en welke bij rĕmboegan dèsa (beslissing van de dorpsvergadering) wordt bepaald. De regeling behalve die van het ritueele gedeelte is in handen van den pĕtinggi of in de padoekoehan van den kamitoewa.

In de laatste jaren zijn pogingen gedaan om tot een geldelijke gemeentehuishouding te geraken. In 1922 zijn door het bestuur in de verschillende dèsa's vergaderingen belegd, teneinde de vraag te behandelen, of de gemeente bereid zou zijn in het vervolg door een stelsel van afkoop van dèsa- en persoonlijke diensten, bezoldiging in geld van dorpshoofd en -beambten, uitvoering van de noodige werken der gemeente in vrijen arbeid tegen loon enz. tot een geldelijke dèsahuishouding te geraken. Slechts enkele dorpen gaven te kennen een proef te willen nemen, namelijk Gĕntèng, Kampong Mĕlajoe en Singanĕgaran. De eerste dèsa heeft de proef niet langer dan een jaar volgehouden en is daarop weer tot de oude methode teruggekeerd, maar in de beide andere gemeenten is een en ander uitnemend geslaagd. In Kampong Mĕlajoe was de omstandigheid, dat hier een groot aantal visschers en handelaren woont, aan het welslagen niet vreemd. In Singanĕgaran, waar aanvankelijk wantrouwen moeilijkheden bij de inning der afkoopgelden gaf, is naderhand na verkiezing in de commissie van toezicht van enkele vooraanstaande leden van de Sarèkat-Islâm-afdeeling, die in deze dèsa zeer goed georganiseerd is en veel nut heeft gesticht, de regeling vlot verloopen. Ongetwijfeld zijn hierbij van belangrijken invloed geweest de toewijding van den regent, den patih en de betrokken assistenten-wĕdana.

De rĕmboegans dèsa hielden het navolgende in (de bedragen zijn die van de dèsa Singanĕgaran; die van de overige dèsa's wijken hiervan slechts weinig af):

A. Alle werkbare mannen moesten per jaar f 6.— betalen, verdeeld als volgt: *a* f 2.50 afkoop pantjèngeld, *b* f 3.50 afkoop dèsadiensten.
B. De inkomsten van den pĕtinggi zouden overeenkomstig zijn aanstellingsbesluit bedragen evenveel keeren f 2.50 als er pantjènplichtigen waren en de opbrengst van zijn tanah los (ambtsvelden).
C. Ook de inkomsten van de parèntah dèsa (dèsabestuursleden) zouden blijven als aangegeven was in bedoeld aanstellings-

besluit, d.w.z. dat zij behalve de opbrengst van hun ambtsvelden evenveel keeren een bedrag van f 8.50, als het aantal der hun toegewezen robans of anggoerans (zie § 3 van dit hoofdstuk), bedroeg zouden ontvangen.

D. De ronda dèsa (politiediensten) zouden worden verricht door acht agenten op een maandloon van f 7.50.

E. De door de gemeente uit te voeren werken en herstellingen zouden in vrijen arbeid tegen loon worden uitgevoerd.

F. De afkoopgelden zouden worden gestort in de dèsakas en belegd op de Volkscredietbank Banjoewangi. Hetzelfde zou geschieden met andere geldelijke inkomsten van de gemeente.

Ieder jaar wordt er een eenvoudige begrooting opgemaakt, en aan de goedkeuring van dèsavergadering, regent en assistent-resident onderworpen. Na afloop van het jaar wordt aan de dèsavergadering rekening en verantwoording afgelegd. Later is er bepaald, dat door den pĕtinggi en de overige dèsabestuursleden na overleg met den assistent-wĕdana en vooraanstaande personen uit de dèsa enkele lieden zouden worden aangewezen, om te fungeeren als commissie van toezicht op het door den pĕtinggi gevoerde beheer. Zeer belangrijk is bij deze proef het feit, dat het beheer der gelden door de organen der dèsa zelf plaats vindt en niet door de inlandsche of Europeesche ambtenaren. Terecht is tegen het beheer van de dèsagelden door buiten het dèsaverband staande personen, die niet aan de dèsa verantwoordelijk zijn, bezwaar gemaakt door HASSELMAN [1]). Tegen *contrôle* door zulke ambtenaren bestaat natuurlijk dit bezwaar niet.

Bij besluit van den resident van Bĕsoeki van 20 Januari 1926 no. 355/5/S (niet gepubliceerd) is een „Reglement tot ontwikkeling van het Inlandsche gemeentewezen in de Residentie Besoeki" vastgesteld, dat volgens den aanhef bedoelt te zijn

> „een regeling .... betreffende eene eenvoudige desa-administratie en het toezicht daarop, het opmaken van en het werken naar Inlandsche gemeentelijke begrootingen, de vrijwillige bijdragen in geld en goederen ter voorziening in Inlandsche gemeentelijke behoefte, de bewaring van en de beschikking over de gelden der desakas, het houden van desavergaderingen, in het algemeen betreffende het beheer en andere huishoudelijke belangen der Inlandsche gemeenten in het gewest Besoeki."

Artikel 1 schrijft den pĕtinggi voor om, bijgestaan door den schrijver, een aantal „desaboeken" aan te houden, namelijk *a* van de dèsabezittingen en daarin voorvallende veranderingen,

[1]) C. J. HASSELMAN, „Eindverslag druk dessadiensten", 1905, blz. 108 en 111.

b van de dèsabeslissingen, *c* een kasboek van uitgaven en ontvangsten der gemeente.

Artikel 2 handelt over het toezicht door het districtshoofd.

Artikel 3 geeft voorschriften omtrent de begrooting. Aanwijzing van de dèsa's, waar een begrooting zal worden opgemaakt volgens een voorgeschreven model, geschiedt door het plaatselijk bestuur, die zijn keuze moet doen uit die dèsa's, waar de gemeentelijke inkomsten met uitzondering van die der gemeentelijke credietinstellingen een som van f 500.— per jaar te boven gaat. Het districtshoofd moet de begrooting al dan niet goedkeuren. Op zijn beslissing staat hooger beroep op den assistent-resident, den regent gehoord, open en van diens uitspraak nog weer eens op het hoofd van gewestelijk bestuur.

Artikel 5 houdt in, dat vorderingen of heffingen van geld en goederen van de ingezetenen der gemeente ter voorziening in gemeentelijke behoeften niet mag plaats vinden dan na toestemming van de meerderheid der tot het kiezen van een dèsahoofd gerechtigden, welke toestemming verkregen moet zijn in een vergadering, waarop tweederden van het totaal der kiesgerechtigden aanwezig moet zijn. Die gelden en goederen mogen *alleen* gevorderd worden van degenen, die ze vrijwillig wenschen bij te dragen.

Dit ietwat zonderling aandoende eind der bepaling zal wel het gevolg zijn van de opvatting, dat artikel 58 van het regeeringsreglement van 1854 heffing van belasting door de inlandsche gemeenten niet toeliet of op het oeroenan begrip, dat min of meer vrijwilligheid insluit, gegrond zijn. De redactie van de artikelen 47 en 128 van de Indische staatsregeling laat mijns inziens thans belastingheffing door de dèsa wel toe, ook al is de ordonnantie bedoeld in artikel 128 lid 5 onder 1° er nog niet.

Artikel 6 handelt over de dèsakas en belegging hiervan bij een „solide bankinstelling". Dit zal gewoonlijk de afdeelingsbank zijn.

Artikel 7 houdt regels in omtrent de wijze van verantwoording in een dèsavergadering.

Artikel 8 bepaalt de bevoegdheid van het dèsahoofd en de wijze, waarop uitgaven buiten de grenzen van de begrooting mogen plaats vinden, terwijl tevens een regeling is voorgeschreven voor geldelijke uitgaven van de dèsa's, waar geen begrooting is opgemaakt.

Artikel 9 geeft in hoofdzaak een herhaling van de artikelen 11 lid 2 en 12 lid 1 en 2 der inlandsche gemeente-ordonnantie voor Java en Madoera.

Artikel 10 is een herhaling van artikel 13 van evengenoemde

ordonnantie en een korte weergave van den inhoud van artikel 2 van het zoogenaamd conversiebesluit [1]).

Voor de overige artikelen kan worden volstaan met een verwijzing naar het residentsbesluit.

Tot slot van deze paragraaf een enkel woord over de djakat en de pitrah. De djakat, die, naar MEIJER RANNEFT en HUENDER opmerken [2]), vooral beteekenis heeft in west- en oost-Java, bestaat uit een deel van het landbouwproduct, vooral padi, maar ook wel palawidja. Gewoonlijk wordt deze gave aan de armen (miskin) afgedragen, slechts een enkele maal aan den modin. De pitrah daarentegen wordt betaald aan den modin, en wel meestal in geld, waarbij de bekende truc wordt toegepast, dat de modin de zoogenaamde door hem ontvangen rijst weer aan den gever verkoopt en in geld omzet. De pitrah dient immers in natura opgebracht te worden.

§ 3. Bestuur (bovenbouw).

Vóór de inlijving door de Compagnie van het Balambangansche rijk werd het geregeerd door een pangéran ratoe of praboe [3]) bijgestaan door een pangéran pĕpatih of dipati, rijksbestierder en tevens legeraanvoerder; hoewel niet immer, was deze pĕpatih veelal troonopvolger. Vaak was hij een broeder of zoon van den pangéran ratoe, terwijl een enkele maal een vrouw in deze positie voorkwam. BRANDES [4]) zegt hierover:

> „*Pangeran patih* is hier geregeld de titel van den patih, die veeltijds de opvolger is van den vorst, hier *pangeran, ratoe* of *praboe* genoemd. Als zoodanig is *pangeran patih* hier ook gelijk aan *pangeran adipati* (anom) op Midden-Java. In één geval schijnt er hier, in dit overzicht [bedoeld wordt de proza-babad, waarover het verslag gaat], bij de zonen van Tawang Aloen.... onderscheid te zijn gemaakt. Een van dezen, Pangeran Mas Matjanapoera heet ook *pangeran dipati*; naast hem is zijn broeder Sasranegara *pangeran patih*."

en verder [5]):

> „Hier dient er echter op te worden gewezen, dat.... niet blijkt.... dat hier in Balambangan de zoon steeds de functie van *patih* vervult...."

In een handschrift in handen van een gewezen pĕtinggi van

---

[1]) Algemeene maatregel van bestuur van 11 April 1885, no. 22 (Indisch staatsblad 1885 no. 102).

[2]) Onderzoek naar de belastingdruk op de inlandsche bevolking, 1926, blz. 153.

[3]) RIJCKLOFF VAN GOENS, „Reijsbeschrijving", blz. 319.

[4]) Verslag over een babad Blambangan (in proza), blz. 334, noot i.

[5]) t.a.p., blz. 340, noot 3.

de dèsa Bĕntjoeloek, dat hetzelfde onderwerp behandelt, als de door BRANDES behandelde babad, maar in tĕmbang is geschreven en met Arabische karakters (een afschrift hiervan is in mijn bezit), wordt medegedeeld, dat bij den dood van Mas Tampahoeni diens oudste zoon Tawang Aloen hem opvolgde, terwijl zijn jongste zoon (Mas Wéla) patih werd:

„Sampoen séda Mas Tampahoeni, dèn gantosi ingkang poetra, adjĕnĕng sira adadija Tawang Aloen ingkang toewa, ladjĕng andjĕnĕngi sira, wontĕn ing nĕgaring Kĕdawoeng, kang raji djoemĕnĕng patija."

De broeders kregen oneenigheid; Tawang Aloen besloot te vertrekken en liet zijn broeder opvolgen om zelf elders (in het bosch Bajoe) een nieuwe vestiging te stichten. Hij ried toen zijn broeder aan om beider zuster, Mas Ajoe Toendjoeng Sĕkar, als pĕpati aan te stellen:

„Ana dĕné kang raji, Mas Ajoe Toendjoeng Sĕkar, karjanĕn pĕpati mangka ana dĕné rakaningwang samĕdija maring wana, akarsa ingwang dĕdoekoeh ingwana Bajoe poenika."

Aldus geschiedde, waaruit blijkt, dat ook vrouwen als patih konden optreden.

Tawang Aloen heeft zich, na zijn afscheiden van Mataram, soesoehoenan genoemd [1]). Lagere hoofden kwamen voor onder de titels ingĕbĕhi, mantri, bĕkĕl. BOSCH [2]) zegt:

„Daarop na 1757 verviel alweder het regentschap Poeger en werd het land beheerd door bekels, die rechtstreeksch onder de radja's van Banjoewangi [bedoeld wordt „Balambangan", want „Banjoewangi" bestond toen nog niet als bestuurszetel] stonden.... allen hadden meer of minder dessa's onder hun gezag met hoofden onder den titel van koewoe (desahoofd)."

Terwijl de dèsahoofden tot de inheemsche bevolking behoorden, waren de andere hoofden veelal van vreemden bloede, doch langzamerhand aan die bevolking geassimileerd. Naast deze min of meer inheemsche hoofden echter stonden tijdens de overheersching van Mataram en van de Balische vorsten uitheemsche stadhouders en sjahbandars, die onafhankelijk waren van elkaar zoowel als van den pangéran ratoe. Mataram had boven de gezamenlijke stadhouders en sjahbandars der buitenprovincies twee commissarissen aangesteld, aan wie zij verantwoording moesten afleggen, waartoe zij telkens op het Mataramsche hof verschenen [3]). Bovendien was er een leger van kleine ambte-

---

[1]) DE JONGE, „Opkomst", blz. 467; BRANDES, t.a.p., blz. 338.

[2]) C. J. BOSCH, „Aanteekeningen over de afdeeling Bondowoso", blz. 476.

[3]) R. VAN GOENS, t.a.p., 317 e.v.

naren of beambten, die het land doortrokken en al het door hen opgemerkte in Mataram rapporteerden.

Het bestuur was gelaten aan den pangéran ratoe. De stadhouder diende echter op te letten, dat niet tegen zijns vorsten wensch werd gehandeld, en daarover naar zijn lastgever te rapporteeren. De sjahbandars waren tolgaarders.

Voor den overheerscher moest een leger op de been gehouden worden. Deze militie moest gedurig gereed gehouden worden en de tot militairen dienst verplichte lieden waren

> „bij 't verzorgen van haer eijgen huiyssaecken, nogh subiect.... om beurten met sulcken getal hun meester te versellen, als haer geboden wert." [1])

Onder de titels der aanvoerders vond men vermeld: mantri, loerah enz..

De Balische overheerschers hadden eveneens hun stadhouders. Dat ook hier het apanagestelsel bloeide, kan o.a. blijken uit dèsa- en doekoehnamen als Kĕpatihan, Kĕdalĕman, Soeranagaran en dgl. in en buiten de kota Banjoewangi.

Van den Burgh, gouverneur van Java's noordoostkust, schrijft in zijn memorie van overgave [2]) van 19 September 1780, dat Balambangan toenmaals verdeeld was in drie regentschappen, te weten: Loemadjang, west-Balambangan (bestaande uit de districten Panaroekan, Pradjĕkan, Sĕntong, Djĕmbĕr en Sabrang, elk onder een mantri) en oost-Balambangan. Dit laatste omvatte het tegenwoordige Banjoewangi en een klein (het oostelijkste) deel van de tegenwoordige afdeeling Panaroekan en stond eerst onder twee, later onder één regent met den titel van Radèn Toemĕnggoeng. Het voorstel van Van den Burgh, om „na de oude Javaansche maximes" een wĕdana of opperregent aan te stellen over de oostelijke regentschappen, zooals die in middel-Java hadden bestaan (de panĕmbahan van Madoera en de regent van Sĕmarang hadden dit ambt bekleed), werd in Batavia verworpen.

Later zijn in de tegenwoordige afdeelingen Djĕmbĕr, Bandawasa en Panaroekan door de compagnie rangga's aangesteld [3]), meestal van Madoereesche afkomst. De regenten, die onder de compagnie gewoonlijk als vorsten akten van verband teekenden [4]), werden onder Daendels ambtenaren.

---

[1]) R. van Goens, t.a.p., 320.

[2]) De Jonge, „Opkomst", deel XI, blz. 452 e.v.

[3]) C. J. Bosch, „Aanteekeningen over de afdeeling Bondowoso", blz. 477 vv.

[4]) Zie Eindresumé III, bijlage F en Encyclopaedie van Nederlandsch Indië, deel I, blz. 283 en 284.

Blijkens het besluit van den commissaris-generaal Du Bus de Gisignies van 6 September 1826 no. 32, staatsblad no. 47 was het inlandsch bestuur samengesteld als volgt: één regent, één patih, twee „ingebeijs" (ngabéhi's, wĕdana) met een maandelijksche bezoldiging respectievelijk van f 100.—, f 66.— en f 33.—. Zeer typisch worden deze ambtenaren samengebracht onder het hoofd „Kultuur in het algemeen". Als ambtenaren en beambten bij de districtspolitie staan voorts nog vermeld: één onderdjaksa op f 12.— en veertien kadjinĕmans op f 5.— elk per maand. Deze regeling was het uitvloeisel van het besluit van den commissaris-generaal van 4 April 1826 no. 33, waarbij de residentie Banjoewangi werd opgeheven en bij Bĕsoeki gevoegd [1]).

Deze regeling is krachtens koninklijke machtiging bij gouvernementsbesluit van 30 April 1861 no. 31 staatsblad no. 31 gewijzigd. Hierbij werd: *A.* het onbezoldigd inlandsch personeel voor Banjoewangi samengesteld als volgt:

1. Regentschapsbestuur: 1 regent, 1 patih, 1 hoofdpangoeloe tevens pangoeloe bij den landraad, 1 kliwon, 1 mantri dalĕm, 2 mantri's oeloe oeloe, 1 schrijver bij den regent, 4 kadjinĕmans (politieagenten);
2. districtsbestuur: in elk der districten Banjoewangi en Ragadjampi 1 wĕdana, 1 bĕkĕl, 1 schrijver, 4 kadjinĕmans.

Zooals bekend was bij besluit van commissarissen-generaal van 5 Januari 1819 no. 25 (Indisch staatsblad no. 11) bepaald, dat alle inlandsche regenten, hoofden en gepensionneerden in geld en niet meer in land zouden worden betaald, terwijl de apanages werden afgeschaft. In 1832 werden ingevolge koninklijk besluit van 12 Januari 1832 Lt.IJ. geheim door Van den Bosch in verband met het cultuurstelsel de ambtsapanages weer hersteld. Door gouverneur-generaal Sloet werd na verkregen koninklijke machtiging bij kroonordonnantie van 5 Januari 1866 staatsblad 3 dit geheim koninklijk besluit ingetrokken en onder anderen afgeschaft het „apanage of ambtelijk landbezit van alle inlandsche hoofden en ambtenaren, de dorpsbestuurders alleen uitgezonderd". Daar echter in de begrooting voor 1867 niet was gerekend op de uit deze kroonordonnantie voortspruitende verhooging van de (geldelijke) bezoldiging der ambtenaren, werd de kroonordonnantie met gebruikmaking van artikel 20 van het regeeringsreglement van 1854 door den gouverneur-generaal geschorst bij ordonnantie van 19 November 1866 (Indisch staatsblad no. 130). Zoowel kroonordonnantie als

[1]) Zie Staatsblad 1826, no. 24.

ordonnantie zijn eindelijk weer ingefrokken bij ordonnantie van 26 September 1867 en zonder verdere intrekking van het geheim koninklijk besluit van 1832 wordt hierbij afgeschaft „het apanage of ambtelijk grondbezit van alle inlandsche hoofden en ambtenaren — de dorpsbestuurders alleen uitgezonderd —" een en ander met uitzondering van de Vorstenlanden en Priangan.

Van het aanbod, dat VAN DEN BOSCH in 1832 aan de regenten deed — teneinde hen voor het cultuurstelsel te winnen — om een gedeelte van hun tractement te ontvangen in landbezit, is door den regent van Banjoewangi, naar VAN DEVENTER meldt [1]), geen gebruik gemaakt. De resident van Bĕsoeki schreef in 1832, dat genoemde regent het aanbod afsloeg, omdat de bevolking te gering was om hem eenig vooruitzicht op een goeden uitslag te kunnen geven. Later schijnt de regent of één zijner opvolgers van gedachte te zijn veranderd, want Dr. F. EPP, die in de jaren veertig als geneesheer te Banjoewangi gevestigd was, schrijft [2]):

„Die Javanen stehen hier unter einem Regenten mit den Titel Raden Toumonggong, der keine feste Besoldung, sondern nur die Procente der Caffeeproduction und eigne Reispflanzungen hat...."

Ook maakten wij reeds kennis met het gouvernementsbesluit van 30 April 1861 no. 31, staatsblad no. 31, waaruit blijkt, dat de inlandsche bestuursambtenaren geen bezoldiging (in geld) ontvingen. Bij dat besluit werd nog onder *B* besloten,

„met instandhouding van het in Banjoewangi vigerende stelsel, volgens hetwelk de inlandsche hoofden in land en volk, en niet in geld bezoldigd worden, aan de bij A bedoelde hoofden toe te kennen vaste volgelingen (Ponokawans)...."

Het aantal dezer volgelingen bedroeg voor den regent veertig man 's daags of tweehonderd huisgezinnen, voor den patih tien man 's daags of vijftig huisgezinnen, voor elken wĕdana acht man per dag of veertig huisgezinnen. Voor de overige hoofden zou het hoofd van gewestelijk bestuur het aantal regelen in overleg met den regent. Hoeveel grond elk zou mogen hebben werd nog niet bepaald, daar dit niet wenschelijk scheen.

Het is bekend, dat de persoonlijke diensten voor regenten en andere prijaji's zijn afgeschaft bij dezelfde ordonnantie (26 September 1867), waarbij het „ambtelijk grondbezit" aan deze ambtenaren en beambten werd ontnomen. Maar ook dit is pas later gaan werken, nl. in 1882 (kroonordonnantie van 17 Mei 1882, staatsblad 136; zie ook staatsbladen 137 en 138).

In 1865 blijken de inlandsche ambtenaren nog tamelijk aan-

[1]) S. VAN DEVENTER, „Bijdragen landelijk stelsel", (1866), deel II, blz. 453.

[2]) Dr. EPP, „Schilderungen aus Hollandisch Ostindiën" (1852), blz. 474.

zienlijke stukken grond in ambtelijk profijtrecht te hebben. „Eenige mededeelingen omtrent Banjoewangi" vermelden [1]):

„Volgens het nog vigerende stelsel hebben zoowel de hoofden behoorende tot het regentschap en districtsbestuur, als die behoorende tot het desabestuur, sawahvelden. Die sawahs zijn evenwel niet hun bijzonder bezit, maar verbonden aan hunne betrekking, zoodat zij bij aftreding die aan hun vervanger moeten overgeven. Zij laten hunne sawah's bewerken door de hun krachtens staatsblad 1861 no. 31 toegekende vaste volgelingen, die roban worden genoemd, wordende alleen dezulken, welke in het district Banjoewangie aan prijais (ambtenaren) dienstbaar zijn, panakawan genoemd."

De regent en alle andere ambtenaren hebben bovendien toekang ladèn „boven het toegestane aantal volgelingen", die als huisbedienden bij hen werken „te vergelijken met maggersarie, lendong of medjo" elders.

Hieronder volge een lijst, waarin een overzicht van het ambtelijk sawahbezit en het aantal volgelingen der ambtenaren, uit „Eenige mededeelingen omtrent Banjoewangi". Slechts de meest belangrijke zijn hier overgenomen.

Titel	aantal bouws sawahs	volgelingen voor		toekang laden
		sawah-bewerking	andere diensten	
1. regent	81 1/5	41	173	8
2. patih	29 2/5	14	38	6
3. wĕdana van Banjoewangi	13 2/5	10	21	3
4. wĕdana van Ragadjampi	32	15	25	3
5. kliwon	17 2/5	8	9	3
6. mantri dalĕm	2	1	12	3
7. bĕkĕl van Banjoewangi	9 1/5	5	8	1
8. bĕkel van Ragadjampi	20	7	7	1
9. districtschrijver van Banjoewangi	13 2/5	5	5	1
10. hoofddjaksa	21 4/5	17	9	4
11. pĕngoeloe bij den landraad	33 3/5	10	17	4
12. pĕngoeloe masdjit	8	6	3	4
13. klein-djaksa	14	8	3	4

Het lijstje vermeldt voorts nog o.a. twee assessoren van den landraad, een hoofd der Mandareezen, een naib te Ragadjampi en vier kadjinĕmans.

Behalve dat aan de hoofden panakawans werden toegekend, verhoogde het besluit van 1861 onder c nog de koffiecultuurprocenten van de inlandsche ambtenaren.

[1]) Bijdragen koninklijk instituut, 1866, blz. 347 e.v.

Over de koffiecultuur zij het volgende medegedeeld. In het verslag van W. H. VAN IJSSELDIJK, gedateerd 15 Juni 1799, over Java's oosthoek [1]) deelt deze gouverneur van Java's noordoostkust mede, dat de kapitein-luitenant Clement de Harrits voor zich privé koffietuinen had aangelegd, welker product hij aan de compagnie verkocht. De Harrits liet ze bewerken door hem toegezonden „bandieten" tegen vrijen kost en tien Balische kèpèngs per week. Dit schijnt het begin van de koffieaanplantingen te Banjoewangi te zijn. Op 23 December 1817 schreven commissarissen-generaal aan den directeur-generaal van koloniën [2]), dat, terwijl elders de koffietuinen werden verhuurd, zij dit voor Banjoewangi en Priangan niet mogelijk achtten:

> „Banjoewangi is zeer weinig bevolkt: daar zou dus deze inrichting niet gemakkelijk voor den gemeenen man, noch verkieslijk voor den Lande zijn. De koffytuinen of andere gronden daar gelegen, waren door de Britsche Regeering aan den Heer Hunt in erfpacht voor 21 jaren afgestaan, en wel nadat wij reeds op Java aangekomen waren en onze zending officieel bekend hadden gemaakt. Wij hebben die teruggenomen, behoudens nadere overweging of en in hoever dien man tegemoet te komen. Nu hebben wij bepaald, tot de koffieteelt in die streken de handen te gebruiken van vele tot verbanning of gevangenis verwezen personen."

Reeds het volgend jaar echter besloten ze tot een andere wijze van bewerking. Bij hun besluit van 6 November 1818 no. 8 werd het onderhoud van de koffieboomen opgedragen aan sawahbezitters en kreeg ieder, wien sawahs toebehoorden, vijfhonderd boomen te verzorgen. In 1826 werden koffiecultuurprocenten toegekend aan den regent, de districtshoofden en de dêsahoofden. In 1861 kregen de regent vijftig en de patih twaalf en een halve cent voor elke picol koffie uit het regentschap; elke wêdana ontving vijf en twintig cent per picol en elke pêtinggi twee en dertig en een halve cent per picol uit elks ressort. Het hoofd van gewestelijk bestuur kon dan nog negen cent per picol onder andere ambtenaren en beambten verdeelen.

Bij staatsblad 1872 no. 161 werden de koffieprocenten van de pêtinggi's geregeld op den voet van staatsblad 1850: 24 te beginnen met 1 Januari 1873.

Het is hier de plaats om aan te teekenen, dat bij besluit van den gouverneur-generaal van 1 April 1843 aan de inlandsche hoofden procenten waren toegekend voor de cochenillecultuur

---

[1]) DE JONGE, „Opkomst", deel XII blz. 477—479. Zie ook C. J. BOSCH, „Aanteekeningen Soekaradja" (1858) en J. FAEST, „Dwangarbeid en landbouw" (1894).

[2]) M. L. VAN DEVENTER, „Het Nederlandsch gezag over Java en onderhoorigheden sedert 1811", deel I, (1891), blz. 232 en 233.

op het landbouwetablissement Soekaradja. Bij staatsblad 1861 no. 31 zijn deze ingetrokken.

Ten slotte moet worden vermeld, dat bij besluit van den gouverneur-generaal van 12 Juli 1921 no. 66 (staatsblad 1921 no. 424) de afdeeling Banjoewangi aangewezen is als afdeeling, waarin de in de ordonnantie in staatsblad 1918 no. 674 bedoelde overdracht van bevoegdheden kan plaats vinden, waarbij als datum, waarop dit ten volle zou geschieden, werd aangewezen 1 Januari 1922.

HOOFDSTUK III.

HUWELIJKS-, FAMILIE- EN ERFRECHT.

§ 1. Inleiding.

Beschouwt men het huwelijks- en erfrecht op Java en Madoera, dan ziet men, dat hier een ouderrechtelijk stelsel heerscht, waarop enkele uitzonderingen: in Bantĕn vindt men namelijk moederrechtelijke rudimenten; bij de Badoei's vaderrecht [1]). Bij de Madoereezen op Java en Madoera en bij de bewoners der eilanden Bawéan, de Kangéan- en de Sapoedi-groep [2]) treft dan nog het bestaan van een vluchthuwelijk. Voorts vallen op te merken de berichten uit Chineesche bronnen [3]) ongeveer uit de jaren 1000 en 1416, die wellicht kunnen wijzen op een oud vaderrecht bij de Javanen. Over de beteekenis van de „toekon" loopen de meeningen nog uiteen. Schijnt het woord te moeten worden vertaald als „het gekochte" of „geld voor inkoopen" [4]), kort geleden heeft Dr. R. Ng. Poerbatjaraka het oud-Javaansche woord *toekwan* weergegeven door „koopsom" [5]).

Ook het Banjoewangische huwelijk is overwegend parentaal met enkele gebruiken, die misschien doen denken aan vroeger vaderrecht. Dat de afstamming van de Pinggirs in Sala, welke Veth [6]) meent te moeten beschouwen als afstammelingen van in krijgsgevangenschap door Mataram meegevoerde Balambangansche onderhoorigen, volgens artikel 24 van de „Nawala

---

[1]) Zie P. A. F. Blom, „Kentrekken verwantschap, familie en erfrecht", blz. 62 en 84.

[2]) Zie bijvoorbeeld J. E. Jasper, „Het eiland Bawean" (1906), blz. 275 en Mr. C. van Vollenhoven, „Het adatrecht van Nederlandsch-Indië" I, blz. 575.

[3]) W. P. Groeneveldt, „Notes on the Malay archipelago and Malaca", (1880), blz. 17, 50 en 51.

[4]) Mr. C. van Vollenhoven, t.a.p. I, blz. 576 en 577.

[5]) De Calon-Arang (1926), blz. 156 en 158. Zie over de toekon ook M. L. M. van der Linden, „De adatrechtelijke huwelijksgemeenschap op Java en Madoera" (1911), blz. 224 en 225.

[6]) Java (2e druk), deel IV, blz. 103 en 104.

pradata" wordt bepaald naar de moeder, (eigenlijk staat er, dat de vrouw gaat vóór den man: „jèn padoe salaki sarabi.... jèn wong pinggir.... koewat wadoné"), is wellicht het gevolg van hun vroeger slaaf zijn. Immers bij slaven ziet men vaak de afstamming bepaald worden door de vrouw. Ook zocht men wel verband tusschen deze afstamming in vrouwelijke lijn en het feit, dat minnen veelal uit de Balambangansche vrouwen werden (worden?) gerecruteerd [1]). Volledigheidshalve moet hier nog worden vermeld, dat in den vóór-moslimschen tijd lijkverbranding en weduwoffers althans bij aanzienlijken gewoonte waren. Zoo deelt THOMAS CANDISH, die Balambangan in 1586 bezocht, op gezag van aldaar gevestigde Portugeezen mede, dat wanneer de vorst stierf, men zijn lijk verbrandde en zijn asch verzamelde.

> „5 Dagen hiernaa/ quamen 'S Konings Wijven/ naar 's Lands wijze/ op een seekere plaatse; de voornaamste onder haar had een koegel in de hand/ die se weg wierp; alwaar nu de selve leggen bleef/ gingen se allen gesamentlijk/ keerden haar gezicht ten Oosten/ stieten haar selve met krissen het hart af/ vielen voor over haare aangesichten/ badende sig selven al stervende in haar bloed." [2])

§ 2. Aanzoek en verloving.

Er bestaan vier vormen, die misschien vroeger wel, maar thans niet (meer) tot verschillende gevolgen in de betrekkingen tusschen de echtelieden of hun verwanten aanleiding geven. Zij heeten: 1. *bakalan*, 2. *nglĕboni*, 3. *ngoenggahi* en 4. *mlajokaké*.

A. Bakalan. Dit is de gewone Javaansche vorm, waarbij het huwelijk na bindende verlovingsovereenkomst tusschen de wederzijdsche ouders tot stand komt. Hierbij wordt de jonge man wèl, het meisje veelal niét geraadpleegd. Zoodra de onderhandelingen tot overeenstemming hebben geleid, heet de bruid bakal of bakalan. Als tjĕngtjĕngan (Banjoewangisch voor: pandjĕr) wordt een geschenk, ook hier paningsĕt geheeten, gegeven door de ouders (verzorgers) van den jongen man aan het meisje. Het meisje mag op straffe van verbreking der verloving vóór haar huwelijk de paningsĕt niet vervreemden zonder toestemming van haar verloofde. Na haar huwelijk wel. Zendt zij de paningsĕt terug, dan wordt de verloving als verbroken beschouwd.

Gewoonlijk duurt de verlovingstijd uiterlijk een jaar, gedurende welken tijd de verloofden elkander zelden zien of spreken. Het laatste is in het algemeen zelfs verboden; willen zij toch

[1]) Encyclopaedie van Nederlandsch-Indië onder „Pinggir".

[2]) Gedenkwaardigste zee- en landreysen, blz. 33, geciteerd bij WILKEN, „Verspreide geschriften" (1912), deel III, blz. 98.

van gedachten wisselen, zoo zoeken zij de bemiddeling van een oud vrouwtje, dat zij beiden kennen, evenals elders djaroeman geheeten.

De aanstaande bruidegom is verplicht op den 25sten of 27sten van de poeasamaand aan zijn bakal geschenken (lamaran) te doen brengen door bemiddeling van een familielid. Verzuimt hij dit, zoo wordt de verloving als verbroken beschouwd en verbeurt hij de paningsĕt.

Soms geeft het meisje tegengeschenken (lantjingan); een verplichting schijnt niet te bestaan. De cadeau's van den man bestaan altijd, die van het meisje veelal, uit kleeren. Dit gebruik is ook bekend bij de Madoereezen; het geschenk van den man heet bij hen „lamaran" of „pamoghi", dat van het meisje „tongngĕbhan" of „lantjèngan". Deze geschenken zijn dus niet hetzelfde als de paningsĕt [1]).

Hoewel zeer wel mogelijk, komt een huwelijk tegen den wil van het meisje uiterst weinig voor, mede door de middelen van mlajokaké enz., welke aan elkander genegen lieden ten dienste staan. Heeft het nog een enkel keer plaats, zoo wordt het gewoonlijk zeer spoedig weder ontbonden. Ook kinderhuwelijken (kawin gantoeng) komen onder gewone lieden niét, onder de bangsa sĕntana een ènkel maal wel voor. Gewoonlijk huwen de Oesingsche meisjes op voor inlanders tamelijk gevorderden leeftijd [2]).

B. Nglĕboni. Gebeurt het, dat een jonge man en een meisje elkander genegen zijn, terwijl de ouders van den jongen man of van het meisje zich tegen een echtverbintenis verzetten, zoo staat den gelieven een zeker middel ten dienste om hun doel, een huwelijk, te bereiken. Nadat zij in het geheim tot overeenstemming zijn gekomen, gaat op zekeren dag de jonge man naar de woning, waar zijn uitverkorene verblijft, treedt deze binnen, werpt zich aan de voeten van haar vader, dan wel, bij ontstentenis van dezen, aan de voeten van diengene, die gerechtigd is het meisje uit te huwelijken, en geeft de soengkĕm (kniekus). Tegelijkertijd verklaart hij zich op leven en dood over te geven (pasrah pĕdjah gĕsang). Dat dit eertijds niet zonder meer ging, en hierbij wel eens gevochten werd, wordt wel bewezen door de gewoonte in enkele dèsa's om één of meer krachtige vrienden

---

[1]) Zie Mr. C. van Vollenhoven, „Het adatrecht van Nederlandsch-Indië, blz. 571.

[2]) Vergelijk ook Dr. F. Epp, „Schilderungen aus Holländisch Ostindiën", blz. 467 (1852) en Eenige mededeelingen omtrent Banjoewangi (1866), blz. 339.

mede te brengen, die soms voor den huwelijkspretendent het woord voeren.

De vader, dan wel de andere huwelijksuitgever, begint, daar hij wel begrijpt, waarom het gaat, den jongen man met verwijten te overladen. Ten slotte vraagt hij hem, wat hij toch wil. De jonge man maakt zijn verlangen openbaar naar een huwelijk met een der dochters van het huis, waarop de vader tracht hem van zijn voornemen af te brengen. Lukt dit niet, zoo neemt hij den jongen in genade aan en vraagt hem, welke dochter hij wenscht te huwen. De pretendent of zijn vriend geeft dit dan te kennen, waarop het meisje zelf wordt geroepen. Zoo zij nu toestemt in het huwelijk, *moeten* ook haar ouders hierin bewilligen. Van dat oogenblik af tot aan het tijdstip, dat het huwelijk wordt voltrokken, komt nu de jonge man bij zijn aanstaande schoonouders inwonen en voor hen werken. Deze gang van zaken doet de vraag opkomen, of er hier sprake is van een rudiment van een vroeger vaderrechtelijk huwelijk, een dienhuwelijk. Zekerheid bestaat hieromtrent in het geheel niet.

Eerst na geruimen tijd trouwen de jongelieden, die van te voren geen echtelijke gemeenschap mogen onderhouden. Aan dit verbod wordt, voor zoover mij bekend, stipt de hand gehouden. Wellicht is het nglĕboni een soort santrihuwelijk.

Een soortgelijk binnendringen van de woning van het meisje komt ook elders in ouderrechtelijke streken voor; zoo bij voorbeeld in het Maleische gebied, waar het *panjat* heet. De jonge man dringt dan met een kris in het huis van het meisje en dreigt bij weigering, haar te dooden. Ook zendt hij wel als symbool zijn kris [1]). Ook in de Bataviasche rechtsgouw is deze adat in zwang, waarbij de jonge man binnen komt vallen met zijn heele hebben en houden en een som gelds [2]).

C. Ngoenggahi. Het middel onder *B.* genoemd kan slechts in één geval geen dienst doen, namelijk als het meisje reeds bakal is van een anderen man. Een man, die in de ouderlijke woning van een verloofd meisje binnendringt, wordt eenvoudig afgewezen; zijn binnendringen is waarschijnlijk een adatdelict. Het geval doet zich dan ook, naar ik vernam, nimmer voor.

Een meisje, dat gevaar loopt door haar ouders gedwongen te worden een huwelijk tegen haar zin te sluiten of reeds verloofd is, kan zich hieraan onttrekken door weg te loopen en zich aan te bieden aan den man harer keuze, die al of niet van haar voorkeur op de hoogte is. Het schijnt — zekerheid heb ik niet kun-

[1]) Adatrechtbundel, XXV, blz. 238.

[2]) Mr. C. VAN VOLLENHOVEN, „Het adatrecht van Nederlandsch Indië", deel I, blz. 727.

nen krijgen —, dat de man verplicht is haar aan te nemen. Mij is een geval bekend van een indo-europeaan bij wien een meisje, dat haar ouders wilden dwingen met een man te huwen, dien zij niet wenschte, „ngoenggahi"-de (= op klom tot, zich aanbood). De jonge man wenschte haar echter niet te huwen en kon zich afkoopen: het meisje evenwel was van het haar opgedrongen huwelijk af. Dit eene geval geeft, vooral waar het een niet-inlander gold, natuurlijk geen bewijs voor het bestaan van een adatregel in dien zin, dat afkoop door den jongen man van zijn verplichting tot het aangaan van een huwelijk met het meisje, dat zich aan hem heeft „aangeboden", geoorloofd is.

Dr. F. Epp [1]) deelt, na te hebben verhaald, dat de bevolking zich van vermenging met anderen onthield en het den Europeaan „nicht leicht (wird), eine inländische Frau an sich zu verbinden", terwijl zelfs, als een Europeaan zich in de kampong vertoonde, „die ganze Flor auf die Flucht" ging, mede:

„Dennoch hat es sich zugetragen, dass eine javanische Schöne selbst den Wunsch zu erkennen gab, mit einem Europäer zu leben."

De jonge man is in elk geval verplicht van de komst van het meisje in zijn woning kennis te geven aan haar familieleden door tusschenkomst van een afgezant (tjolok), gewoonlijk een familielid of den modin, en, zoo het een meisje geldt uit een andere dèsa of zelfstandig gehucht, den pětinggi respectievelijk den kamitoewa. Zoolang de tjolok van het ngoenggahi nog geen kennis heeft gegeven aan de familie van het meisje, is deze gerechtigd den jongen man te straffen, vroeger zelfs te dooden. Dit straffen bestaat tegenwoordig uit het algemeen bekend maken van het gebeurde, waardoor de betrokkenen aan de schande en den hoon der dèsagenooten worden prijsgegeven. Zoodra de tjolok zijn aangifte heeft gedaan, mogen de ouders van het meisje zich niet tegen een huwelijk verzetten, dat dan zoo spoedig mogelijk plaats vindt.

Een zoodanig huwelijksaanzoek uitgaande van het meisje komt ook in vaderrechtelijke streken voor. Bij de Tobabataks loopt het meisje wel naar den geliefde toe (boroe sipahimpe) [2]). Bij de Karobataks gaat eveneens het meisje wel naar de woning van den jongen man. Hier heet dit nangkih (= naar boven gaan, dus een zelfde naam als in Banjoewangi), en is de man verplicht het meisje te trouwen. Bij de Gajo's heet het nöik [3]). Prof. Dr. C. Snouck Hurgronje meldt nog het oenggahin (Balisch?)

[1]) t.a.p., blz. 467.

[2]) D. N. W. de Boer, „Het huwelijksrecht bij de Tobabataks" (1921), blz. 83.

[3]) Dr. C. Snouck Hurgronje, „Het Gajoland", blz. 297 e.v.

in Batavia [1]). Dergelijke adat bestaat in de Lampoengs [2]) onder den naam van saboebangan nakat. Vergelijk voorts het ngoenggahin op Bali [3]).

WILKEN [4]) acht in vaderrechtelijke streken dit huwelijksaanzoek door de vrouw een moederrechtelijk rudiment. De namen ervoor gebezigd doen dit, naar het mij voorkomt, niet overal waarschijnlijk achten. Trouwens om WILKENS opvatting aannemelijk te maken zou moeten vaststaan, dat de beteekenis van moederrecht was, dat de vrouw alle rechten kon uitoefenen, die in vaderrechtelijke streken aan mannen toekwamen, en de onjuistheid hiervan is bekend.

D. Mlajokaké. Dit is een adat, welke overeenkomt met het vluchthuwelijk van Bawéan, Madoera, Kangéan en Batavia. Zij wordt toegepast in het geval, vermeld onder *C.* in den aanhef, doch hier gaat het initiatief uit van den jongen man.

De Oesingsche jongemannen wandelen gaarne in den vooravond langs de wegen, geïmproviseerde liedjes zingend, terwijl de meisjes voor de deur hunner woning staan of zitten. Zoo gebeurt het dan vaak, dat een jongeman een meisje ziet, dat hem wel aanstaat en met wie hij gaarne eens nader kennis zou willen maken.

Hij neemt hiertoe een oude vrouw (djaroeman) in den arm en verzoekt haar het meisje te gaan polsen en, zoo dit hiermede instemt, haar uit te noodigen op een afgelegen plaats nader met hem kennis te maken. Kan men bij deze gelegenheid tot overeenstemming komen, zoo worden soms de wederzijdsche ouders gepolst. Maken dezen bezwaren, of denken de jongelieden, dat zij dit wel zullen doen, zoo staat hun de weg open van het mlajokaké.

Gewoonlijk weder door tusschenkomst van de djaroeman, wordt dan een afspraak gemaakt. Meestal gaat het meisje tegen den avond zoogenaamd kleeren wasschen in de kali, waar de minnaar haar opwacht. Langs allerlei omwegen trachten zij dan de woning van den jongen man te bereiken; *trachten*, want zoolang het meisje die woning nog niet is binnengetreden, is haar familie gerechtigd, desnoods met geweld het plan te verijdelen en het meisje terug te voeren.

Terstond nadat de jongelieden nu in huis zijn aangekomen, moet weer door bemiddeling van een tjolok kennis gegeven

[1]) Dr. C. SNOUCK HURGRONJE, „Het Gajoland", blz. 297 e.v.

[2]) G. J. HARREBOMÉE, „Eene bijdrage over den feitelijken toestand der bevolking in de Lampongsche districten" (1885), blz. 392.

[3]) KORN, „Het adatrecht van Bali" (1924), blz. 377.

[4]) Verspreide geschriften, deel I, blz. 516 e.v.

worden van de vlucht, waarbij weder dezelfde regels als bij het ngoenggahi worden gevolgd. Hierop zendt de familie van het meisje van haar kant iemand om na te gaan of werkelijk het meisje bij den man is, en of zij uit eigen vrijen wil is medegegaan. Zoo een en ander in orde is bevonden en het meisje blijft volharden in haar wensch, bij den jongen man te blijven, *moeten* de ouders wederom toestemming verleenen.

Niet altijd lukt het evenwel onopgemerkt te mlajokaké; wordt dan door de vluchtenden toch het huis van den man bereikt, zoo mogen ze niet verder achtervolgd worden. Zij behoeven nu echter ook niet meer een tjolok te zenden. Worden zij intusschen ingehaald vóór zij de bescherming van het manshuis hebben kunnen bereiken, zoo ontstaat er wel eens een handgemeen, dat eertijds vaak een bloedig verloop had. —

Reeds stipte ik aan, zie blz. 47 en 49, dat de handelingen, onder *C* en *D* genoemd, de kracht hebben een voorgenomen bakalanhuwelijk te verhinderen. In de mij ter oore gekomen gevallen werd de paningsĕt niet teruggegeven. Dat het mlajokaké te allen tijde vóór het sluiten van het bakalanhuwelijk kan plaats vinden, bewijst wel het feit, dat in enkele gevallen — mij werd een drietal medegedeeld van zeer recenten datum — het wegloopen plaats vond op het oogenblik, dat het meisje met haar wali en haar verloofde op weg was naar den pĕngoeloe (dit komt in Banjoewangi nog wel eens voor) om het huwelijkscontract te sluiten.

Het schijnt voor te komen, dat een man, die met een meisje verloofd was (bakalan) het, nadat zij met een ander weggeloopen was, op zijn beurt, maar nu gewelddadig ontvoert, en dan zich met haar in het huwelijk verbindt. Mij zijn echter persoonlijk geen zulke gevallen bekend en niet al mijn zegslieden waren het er over eens, of deze handelwijze geoorloofd was. Het is echter, dunkt mij, wel duidelijk, dat de verloving bij de Oesingers niet meer dan een zwakke „obligatorischer Anspruch auf Eheschliessung" is [1]).

Volledigheidshalve zij hier nog het een en ander opgemerkt ten aanzien van het voorkomen van de bovenbeschreven verlovingsvormen bij de aan de kust van Banjoewangi wonende Mandareezen.

Gewoonlijk gaat hier het huwelijksaanzoek uit van de ouders van den man. Dezen onderhandelen eerst met de ouders van het meisje over de grootte van de soenrang (Makassaarschen

---

[1]) Zie Kohler, „Indisches Ehe- und Familiënrecht" (1882), blz. 353 e.v.

bruidschat). Is men het hierover eens, dan wordt de dag van het huwelijk vastgesteld. De soenrang wordt aan de vrouwsfamilie gegeven; van haar kant geeft echter na de huwelijkssluiting de vrouw aan den man allerlei kleedingsstukken, die zij liefst zelf moet vervaardigd hebben.

Het nglĕboni komt bij de Mandareezen niet, het ngoenggahi (moenggahi) daarentegen wel voor. Hierbij is, naar men mij mededeelde, de man niet verplicht het meisje te huwen, welke mededeeling ik evenwel, daar ik zelf geen gevallen van moenggahi bij de Mandareezen heb kunnen waarnemen, onder voorbehoud meen te moeten aanvaarden. Bij een huwelijk uit het moenggahi gevolgd schijnt de soenrang alsnog te moeten worden voldaan, al is de grootte in dit geval eenigermate afhankelijk van het welmeenen van den man.

Min of meer gewelddadige schaking komt bij hen voor, als de wederzijdsche ouders het bij voorbeeld niet eens kunnen worden over de soenrang. De man voert het „geschaakte" meisje (dat intusschen hem in bijna alle gevallen uit eigen beweging volgt) naar den dorpsgodsdienstbeambte, die van het voorgevallene mededeeling doet aan de familie van het meisje. Deze familie moet in een huwelijk thans bewilligen. Evenwel blijft de man verplicht een soenrang te betalen, welke in dit geval door den godsdienstbeambte wordt vastgesteld.

§ 3. Verbodsbepalingen.

Een huwelijksverbod bestaat tusschen kinderen van twee broeders (misan pantjĕr, dat wil zeggen neef of nicht door mannelijke afstamming), tusschen oom en nicht, vooral tusschen een man en zijn broeders dochter [1]), neef en tante. Daarentegen is geoorloofd het huwelijk tusschen kinderen van twee zusters en tusschen die van een broer en zuster (misan kĕmbang). Deze verbodsbepalingen hebben niet zoodanige kracht, dat overtreding het huwelijk onwettig zou maken, maar hebben wel ongunstige gevolgen voor de huwenden. De sanctie ligt niet zoozeer in het strafrecht als wel in rampen van goddelijken oorsprong [2]).

De verboden huwelijken zouden, aldus verklaarde men mij, zoo zij toch tot stand kwamen, matèni (K. mĕdjahi) wali (dit is het walischap dooden, opheffen). De regel is juist tegenovergesteld aan dien bij de Bataks, waaruit Wilken tot een eertijds

[1]) Vergelijk een dergelijk verbod bij de Orang Benoewa en de bewoners van de Aroe-eilanden (Wilken, t.a.p., I, blz. 453).

[2]) Dr. A. H. Post, „Grundriss der ethnologischen Jurisprudenz" (1895), deel II, blz. 61.

bestaan hebbend matriarchaat besluit [1]), wat intusschen door MEERWALDT bestreden is.

Hier tegenover staat ietwat vreemd de uitzondering op de misan-pantjĕr-regel bij de Oesingsche bangsa sĕntana, bij wie de kinderen van twee broeders en oom en broedersdochter juist bij voorkeur huwen. Men verklaarde dit door te zeggen, dat men zulks deed, opdat de „golongan oesing (= ora) roesak (K. botĕn risak)", dat wil zeggen, opdat het geslacht niet verbroken zou worden. Onder de enkele mij bekende Balambangansche edelen zijn er vier gehuwd met een dochter van hun vadersbroeder. Ook eertijds moet dit geoorloofd zijn geweest [2]). Dr. A. H. POST wijst er op [3]), dat „Geschwisterehen in fürstlichen Familien oder Kasten, welche besonderen Wert auf Reinheit des Bluts legen" toegelaten worden en wel vooral als men anders geen „ebenbürtigen Gatte" kan vinden.

Hier worde nog vermeld, dat sororaat en leviraat in Banjoewangi onbekend zijn. Huwelijken tusschen den broeder van een man en zijn vrouws zuster of tusschen de zuster van een man en zijn vrouws broeder zijn geoorloofd.

§ 4. Sluiting van het huwelijk.

Een Oesingsche jongeman zal niet trouwen voor hij een eigen huis heeft. Gewoonlijk zal dit in de buurt van dat zijner ouders gelegen zijn, behalve in het geval van het ngläboni, waarbij hij zijn woning wel eens nabij die van zijn aanstaanden schoonvader bouwt, waarschijnlijk alleen, omdat dit zoo het gemakkelijkst is, wijl hij immers tot aan zijn huwelijk bij zijn schoonouders inwoont. In „Eenige mededeelingen omtrent Banjoewangi" [4]) wordt vermeld, dat Oesingsche mannen, die met een vrouw uit een andere dèsa huwen, vaak derwaarts verhuizen. Ook wordt medegedeeld, dat, als de ouders inwonen bij een ongehuwden zoon, deze niet huwt zoolang hij nog niet een eigen huis heeft,

> „tenzij door het afsterven zijner ouders en huwelijk zijner jongere broeders en zusters het gezin zoodanig is verkleind, dat hij zonder bezwaar, in het huis zijns vaders blijvende, kan trouwen."

Gunstig voor het sluiten van een huwelijk zijn de maanden Hadji, Roewah, Djoemadilakir en Rĕdjĕb. De keuze van den juisten dag wordt evenals elders beheerscht door de *naptoe*.

[1]) T.a.p., I, blz. 141 e.v. en 249 e.v. Vergelijk ook de noot van VAN OSSENBRUGGEN op blz. 141.

[2]) Zie bijv. „Verslag babad Balambangan" van Dr. BRANDES (1894), blz. 341 noot 4 en blz. 348.

[3]) Dr. A. H. POST, „Grundriss der ethnologischen Jurisprudenz" (1895), deel II, blz. 61.

[4]) T.a.p., blz. 340.

De naptoe is de cijferwaarde, welke de Javaan aan elken weekdag en elken pasaran geeft. De naptoes zijn: van Zondag het cijfer 5, van Maandag 4, van Dinsdag 3, van Woensdag 7, van Donderdag 8, van Vrijdag 6, van Zaterdag 9. De pasarans: Kliwon, Lĕgi, Pahing, Pon en Wagé hebben achtereenvolgens de naptoes 8, 5, 9, 7 en 4. Om nu te berekenen, of een bepaalde dag gunstig is, telt men bij voorbeeld de naptoes van weekdag en pasaran bij elkander op, en trekt van de verkregen uitkomst negen af. Dit verschil levert dan een al of niet gunstig cijfer. De cijfers 1, 4 en 7 zijn ongunstig (wali). 2, 5 en 8 zijn tamelijk goed (pĕngoeloe). Zeer gunstig zijn de cijfers 3, 6 en 9 (pĕngantèn). Er zijn ook nog andere meer of minder ingewikkelde wijzen van berekening, die hier echter niet behandeld kunnen worden.

Het officieele huwelijk heeft op de gebruikelijke wijze plaats voor den naib. Bij besluit van den resident van Bĕsoeki van 11 Mei 1903 no. 4535 [1]), welks inwerkingstreding bij residentsbesluit van 4 Augustus 1903 [2]) nader bepaald is op 1 September 1903 is een

> „reglement betreffende het sluiten van huwelijken tusschen de Mohammedanen volgens de leer van den islam en het kennisnemen van verstootingen (talaq) van aldus gehuwde vrouwen en van herroepingen (roedjoeq) van verstootingen, alsmede betreffende de heffingen der beambten, van hunnen bijstand bij die verrichtingen, het toezicht en het beheer van de langs dezen weg verkregen gelden"

vastgesteld. Het merkwaardige hierbij is, dat dit reglement telkenmale spreekt van „hierbij geannexeerden staat model Z" of „hierbij vastgestelde modellen letter A, B" enz., terwijl men in de Javasche courant, waarin het besluit van 11 Mei bovenbedoeld is opgenomen, vruchteloos zoekt naar deze modelstaten. Deze zijn dan ook *niet* bij dat besluit „geannexeerd", doch eerst bij dat van 4 *November* 1903 no. 12047, dat niet in de Javasche courant is opgenomen. Te vreemder is dit, omdat het besluit van 11 Mei 1903 no. 4535 en dus ook artikel 1 van het daarbij vastgestelde reglement luidende:

> „Artikel 1: „Tot het sluiten van huwelijken volgens de leer van den Islam en het kennisnemen van verstootingen (talaq) van aldus gehuwde vrouwen en van herroepingen (roedjoeq) van verstootingen, zijn als bevoegd aangewezen de personen als vermeld in den hierbij geannexeerden staat model Z.... zoomede (van) hen, die bij ontstentenis, afwezigheid of verhindering van de eerstbedoelde personen, dezen in die functiën vervangen,"

---

[1]) Javasche couranten van 2 en 5 Juni 1903, nos. 44 en 45.

[2]) Javasche couranten van 11 en 14 Augustus 1903, nos. 64 en 65. (Vergelijk ook staatsblad 1895, no. 198, zooals dat sedert herhaalde malen is gewijzigd).

reeds op 1 *September* van hetzelfde jaar in werking trad. Bij het besluit van 4 November 1903 zijn als huwelijkssluiters aangewezen de op de districts- en onderdistrictshoofdplaatsen bescheiden naibs, bilals, hakims, mĕrbots en kĕpala's moedin, terwijl in de kota Banjoewangi daarvóór nog genoemd staan de pĕngoeloe, de adjunct-pĕngoeloe, de hatibloerah en het oudste lid van den priesterraad. Bovendien is bij residentsbesluit van 13 October 1904 no. 9671 [1]) artikel 1 van het reglement aangevuld met de volgende alinea:

> „De Regenten van Bondowoso, Panaroekan en Banjoewangi in hun regentschap en de zelfstandige Patih van Djember in die afdeeling hebben mede de in de vorige alinea bedoelde bevoegdheid, in de gevallen, waarin zij als wali optreden."

Dit besluit is op den dag zijner afkondiging in werking getreden.

Voor den overigen inhoud van het reglement kan worden verwezen naar het betrekkelijke residentsbesluit. Eén artikel zal hieronder nog ter sprake komen.

De „mas kawin" of Mohammedaansche huwelijksgift bestaande uit „sĕlaka bobot sĕtahil" (= zilver ter zwaarte van een tahil; dit gewicht wordt thans hierbij niet meer gebruikt; de mas kawin bedraagt gewoonlijk van f 5.— tot f 25.— [2])) wordt meestal eerst bij eventueele huwelijksontbinding betaald. De voorwaardelijke verstooting (taklèk) van overig Java, en andere streken in het moslimsche deel van den archipel [3]) is hier niet algemeen, hoewel zij in den laatsten tijd meer en meer ingang vindt. Van Ophuijsen [4]) (1907) geeft dan ook geen formulier van een ta'lik uit Banjoewangi. De eenige verklaring, die ik hiervoor kan vinden, is, dat in den vorstentijd — aan vorstenbesluiten immers wordt op Java de instelling van den ta'lik als vast huwelijksgebruik toegeschreven — Banjoewangi nog Sjiwaïtisch was, hoewel het toch eigenaardig is, dat het gebruik niet met den islâm, die toch door Javanen en Madoereezen is ingevoerd, binnengekomen is. Als sĕlawat moet aan den huwelijksbeambte een bedrag betaald worden, varieerend van f 0.50 tot f 2.50; onvermogenden betalen niets. Het voor elk geval verschuldigd bedrag wordt in verband met de gegoedheid der partijen vastgesteld door den pĕtinggi. Als de huwelijksbeambte en de pĕtinggi het niet over het te betalen bedrag eens kunnen worden, beslist het betrokken districtshoofd in hoogsten aanleg. Onmiddellijk na het sluiten van het huwelijk keert de huwelijks-

[1]) Javasche courant van 18 October, 1904, no. 83.
[2]) Vergelijk Dr. C. Snouck Hurgronje, „The Achehnese" I, blz. 339.
[3]) Zie Dr. C. Snouck Hurgronje, t.a.p., blz. 348.
[4]) A. H. van Ophuijsen, „De huwelijksordonnantie", 1907.

beambte aan den begeleidenden modin een bedrag van ten minste f 0.20 en ten hoogste f 0.50 uit [1]). Gewoonlijk ontvangen ook pětinggi en tjarik voor hun bijstand een kleine gift.

Eertijds werden aan den pěngoeloe door den bruidegom twee goede klappers gegeven, welke de pěngoeloe bewaarde en tot tjikals (uitgesproten klappers) deed uitloopen. De laatste gaf aan den bruidegom in ruil twee tjikals, welke na het betrekken van de echtelijke woning door het gehuwde paar werden geplant als *tanda* van het huwelijk. Als een der tjikals, of beide, niet slaagden, werd dit als een ongunstig teeken beschouwd voor het huwelijk. Daarom werd bij de keuze en de uitplanting groote nauwkeurigheid betracht [2]). Over dit gebruik vergelijke men nog bijblad 216, waarin opgenomen is een kabinetscirculaire van gouverneur-generaal Rochussen aan alle hoofden van gewestelijk bestuur op Java van 20 Januari 1850 waarin onder andere staat:

> „Een zeer geschikt middel daartoe [tot het bevorderen van den klapperaanplant] zal wel zijn, gebruik te maken van de op enkele plaatsen in stand gebleven gewoonte, dat ieder inlander verpligt is bij de plegtige gelegenheden (van huwelijk, geboorte en dergelijke) eenige klappers voor bibit, aan den geestelijke zijner desa te overhandigen, welke vervolgens worden uitgeplant."

In de laatste jaren is dit gebruik in oneer geraakt, d.w.z. de klappers werden nog wel aan den pěngoeloe gebracht, maar niet altijd nam men hiervoor tjikals van diens voorraad in ruil. Dit kwam vermoedelijk, doordat eenerzijds bij enkele gemengde huwelijken met middel-Javanen deze niet steeds deze adat kenden, en anderzijds men ook niet altijd over een stuk tuingrond meer beschikte (op de pěkarangan wordt nl. niet geplant). Daarom konden een jaar of zes geleden zonder veel tegenstand in de meeste dèsa's de klappers vervangen worden door een geldelijke bijdrage, zulks ingevolge prèntahs aloes der districtshoofden. Deze bijdrage wordt in de dèsakas gestort. Thans is dit gebruik algemeen; de bijdrage wordt echter nog steeds „wang klapa nikah" genoemd.

Op den dag van het huwelijk worden de beide bovenvoortanden van de bruid afgevijld (ngasab), een gebruik, dat, zooals WILKEN [3]) heeft aangetoond, de beteekenis heeft van een offer van een deel des lichaams om het geheel goede gezondheid

---

[1]) „Reglement betreffende het sluiten van huwelijken," enz., art. 3.

[2]) Zie „gewestelijke samentrekkingen" uit de welvaartsverslagen (1905-1908) over „landbouw" blz. 32 (ook opgenomen in adatrechtbundel, II, blz. 23).

[3]) WILKEN, t.a.p., deel I, blz. 579, e.v. Over een dergelijk gebruik bij de Madoereezen zie WIRJO ASMORO, „Iets over de adat der Madoereezen", blz. 255, waarbij ook voorlezing uit de lontar Joesoep gemeld wordt.

te waarborgen. Onder het vijlen wordt door den ḍoekoen uit de lontar Joesoep voorgelezen, een verbasterd relaas van de geschiedenis van Joseph en zijn wedervaren in Egypte. De nadruk in de lontar Joesoep ligt op de betrekking tusschen Joesoep en Dèwi Djalèka, de echtgenoote van radja Roekjan, vorst van Mĕsir (Egypte), welke culmineert in het huwelijk tusschen den na Roekjan's dood tot vorst van Mĕsir geworden Joesoep en de door wondermacht van een engel weder jeugdige Dèwi Roekjan. Van belang uit dit verhaal schijnt dan alleen te zijn een passage, waarin de kenmerken van Joseph's schoonheid worden medegedeeld, terwijl het vijlen aanvangt op het oogenblik dat de ḍoekoen leest:

„wadja goemĕrĕm loewir gĕndis, awĕtoe kang tjahja, saking gĕbjaring wadja, réma mĕmĕk wilis."

Dit beteekent: „zijn tanden glinsteren als aaneengeregen parelen, zijn glimlach is als suiker, (levens)glans gaat van hem uit door het flikkeren van zijn stralende tanden, zijn gelaat is als de zon, zijn haren zijn dicht en zacht en raafzwart." Ook aan het Mandareesche meisje worden de tanden gevijld vlak voordat zij in het huwelijk treedt. Aangeteekend wordt, dat het vijlen der tanden bij Oesingsche mannen niet voorkomt.

Opmerking verdient nog, dat, terwijl de volwassen Banjoewangische, evenals het Balineesche huwbare meisje, een lok uit de haarwrong los laat hangen (hier heet dit kapsel sĕmarangan, daar het volgens de legende uit Sĕmarang zou zijn ingevoerd), zij niet als haar Balische zuster deze lok in de haarwrong moet wegbergen na haar huwelijk [1]). Dat deze haardracht vroeger algemeen was, leert ons VALENTIJN [2]). Op Bawéan heet dit kapsel „kondé gĕloeng malang" [3]).

Na het sluiten van het huwelijk voor den pĕngoeloe gaan de bruid, die hetzij medegegaan is naar den huwelijkssluiter, hetzij in de buurt bij familie gewacht heeft, en de bruidegom met familie en bekenden naar het huis van de bruidsouders, waar het bruidspaar eerbiedigliik de soengkĕm aanbiedt aan vader en moeder der vrouw (ngoendjoeng-oendjoengi), waarop een slamĕtan gehouden wordt. Denzelfden dag gaat het in optocht naar de woning van de mansouders, waar ten aanzien van deze laatsten dezelfde eerbiedsbetooning plaats vindt. Bij de Madoereezen bestaat een dergelijk gebruik (ngéhak) (zie Adatrechtbundel XIV, blz. 208).

Hierop worden bruid en bruidegom gescheiden en de bruid

[1]) WILKEN, t.a.p., deel I, blz. 579 e.v.
[2]) Deel IV, blz. 55.
[3]) Zie JASPER, „Het eiland Bawean" (1906), blz. 269.

teruggebracht naar haar ouderlijke woning. Het is mogelijk, dat hierin een overblijfsel is te zien van het gescheiden blijven gedurende eenige dagen van de jonggehuwden, wat elders wel wordt of werd aangetroffen zooals bij Madoereezen, Tĕnggĕreezen en Soendaneezen [1]), maar noodzakelijk is deze verklaring mijns inziens niet. Soms duurt deze scheiding verscheidene dagen, meestal echter slechts één of twee, doch het slot is een feestmaaltijd ten huize van de bruidsouders, bij welke gelegenheid man en vrouw elkaar plechtig ontmoeten. Een ḍoekoen (soms wel ḍoekoen nikah genoemd) legt hierbij de duimen der echtelieden tegen elkander en blaast hierover (soewoek) [2]). Dan nemen zij naast elkander plaats en eten tezamen te midden van familie en andere genoodigden.

Eerst na dezen maaltijd (men denke o.a. aan het Tĕnggĕrsche huwelijksmaal; de daarbij gebruikelijke handeling, die ook bij Badoei's en Kalangs voorkomt, van het elkander happen rijst in den mond stoppen door bruid en bruidegom, is voor zoover ik weet in Banjoewangi niet bekend) trekken man en vrouw in hun echtelijke woning en mogen zij als gehuwde lieden leven. Blijkbaar worden de maaltijd en het bijeenbrengen der duimen als uiterlijk teeken van het huwelijk beschouwd. Eigenaardig is wel dit blijven voortbestaan van het oude huwelijk naast en na het moslimsche, en toch niet vergelijkbaar met de tweeledige huwelijkssluiting der Tĕnggĕreezen in thans vervlogen tijden [3]). Het komt intusschen ook elders voor.

Bij het huwelijk van de jongste dochter (kĕmoendjilan) worden bij den huwelijksmaaltijd door haar vader allerlei vruchten, knolgewassen, een stukje katoen, een flesch klapperolie, petroleum, kruiden en een broedsche kip op een nest gereed gezet en na afloop aan de bruid gegeven. Voorts deelt dan nog de bruidsvader onder zijn ahli's (bloedverwanten), die op het feest tegenwoordig zijn, leege kleine zakjes uit, waarin zij dan een kleine gift in geld (5 à 25 cent) doen. Hierna geven zij ze terug aan den vader, die ze na het feest aan de bruid overhandigt. De zakjes heeten pondjèn [4]).

---

[1]) Zie WILKEN, t.a.p., deel I, blz. 500 en de daar opgegeven litteratuur.

[2]) Zie WILKEN, t.a.p., deel I, pag. 556 e.v. en Mr. C. VAN VOLLENHOVEN, „Adatrecht van Ned. Indië", I, blz. 579. M.i. *kan* deze gang van zaken WILKEN's meening wel éénigen steun geven. Vergelijk ook nog KOHLER, t.a.p., blz. 347 en Dr. A. H. POST, Grundriss der ethnologischen Jurisprudenz (1895), deel II, blz. 88 en 89.

[3]) Zie ROUFFAER in Encyclopaedie van Nederlandsch-Indië, deel IV, blz. 308.

[4]) Vergelijk ook het Woordenboek GERICKE-ROORDA-VREEDE onder dit woord.

Ten slotte wordt bij het huwelijk van een meisje, dat in de „woekoe prang wakat" is geboren, de handeling van het bijeenbrengen van de duimen vervangen door een eiergevecht tusschen bruid en bruidegom tijdens hun ontmoeting. Dit eiergevecht dient om huiselijke twisten, welke anders zeker zouden ontstaan, te voorkomen.

Feestelijkheden blijven bij het nglĕboni, ngoenggahi, en mlajokaké gewoonlijk achterwege. Slechts een eenvoudig huwelijksmaal wordt gehouden, waarop het bijeenbrengen van de duimen plaats vindt.

Na het huwelijk legt het jonge paar gewoonlijk bezoeken af bij familie en kennissen, die bij deze gelegenheid de pas gehuwden geschenken geven (papakan) bestaande uit kleedingstukken.

Een man, die een meisje buiten huwelijk zwanger heeft gemaakt, is verplicht haar te trouwen, evenals dit elders regel is. Zulk een huwelijk wordt dan vaak spoedig na de geboorte van het kind ontbonden door een talak. Mannen van eenig aanzien laten wel eens een ander met het meisje huwen.

Ook bij Mandareezen aan de kust wordt na het officieele huwelijk voor den naib nog een adathuwelijk gesloten in de dèsa, waar door een sanjang ten huize van de bruid de duimen van man en vrouw tegen elkander worden gedrukt tijdens een aldaar gehouden maaltijd. Gedurende drie nachten wordt feest gevierd, waarbij bruid en bruidegom op een bruidsstoel zitten. Aangeteekend moet worden, dat de man na het huwelijk komt inwonen bij zijn vrouw in het huis van de vrouwsouders. In één Mandareesch huis wonen dan ook verscheidene gezinnen.

§ 5. Huwelijksgoederenrecht.

De afscheiding van de bij het huwelijk door elk der partijen aangebrachte goederen geldt ook in Banjoewangi. Ook ten aanzien van tijdens het huwelijk georven goed bestaat dezelfde regel, hetgeen logisch lijkt, maar niet overal op Java adat is [1]). Andere goederen, door den arbeid van beide partijen gezamenlijk tijdens het huwelijk verworven, komen echter in gemeenschap, hooren tot de gana-gini.

Bij verbreking van het huwelijk tijdens het leven of door den dood van een der partijen valt de goederengemeenschap uit elkaar: een deel komt aan den man, een deel aan de vrouw, of wel aan hun erfgenamen. Deze verdeeling is niet over geheel

[1]) Zie bijv. Mr. F. D. Holleman, „Adatrecht Toeloengagoeng" (1918), blz. 425.

Java dezelfde. Zoo blijkt in Malang de regel te bestaan dat bij huwelijksontbinding één derde deel aan de vrouw komt, ook al heeft de man alléén het inkomen van het gezin verdiend, bij voorbeeld als ambtenaar. Deze opvatting schijnt samen te hangen met de onafhankelijke positie van de vrouw in het gezin: men neemt aan, dat zij door haar huishoudelijke bezigheden en het beheer der financiën aan de vorming van het inkomen medewerkt. Elders weer wordt aan de vrouw, zoo zij niet feitelijk door veldarbeid, houden van een warong enz. medewerking verleent, veel minder of zelfs niets toegedacht [1]). In Banjoewangi is de regel aldus: heeft de vrouw door eenigerlei eigen arbeid buiten het huishouden (veldarbeid, waronghouden, weven, batikken enz.; wat hier precies onder valt is natuurlijk niet omschreven) medegewerkt om het gezinsinkomen te verhoogen, zoo deelt zij voor de *helft* in de gana-gini, anders slechts voor een derde deel. Bij talak wegens overspel echter heeft de vrouw alleen recht op haar kleeren en lijfsieraden.

Is een man met meer dan één vrouw achtereenvolgens gehuwd geweest, zoo heeft elk harer natuurlijk slechts recht op een aandeel in die goederen, welke tijdens haar gehuwd zijn met den man zijn verworven.

Heeft een man meer dan één echtgenoote tegelijkertijd, zoo telt alleen de eerste vrouw (rabi toewa) mede, de rabianom (andere vrouwen) daarentegen deelen in het geheel niet mede, tenzij zij uit goedgunstigheid van den man iets uit zijn eigen portie ontvangen. De rabi anom worden nl. door den Oesinger beschouwd als wong boeroeh (K. tijang bĕrah), dat wil zeggen als daglooners, ja eigenlijk zelfs bijna als slavinnen. Toch worden de uit haar geboren kinderen gewoonlijk gelijkwaardig aan die uit de rabi toewa geacht. Aangeteekend wordt, dat de doorsnee-Oesinger slechts één vrouw heeft en alleen de rijken meer dan één echtgenoote hebben.

Ten slotte de opmerking, dat, terwijl de man gewoonlijk het vee, het huis en het onroerend bezit beheert, de vrouw dit doet ten aanzien van de roerende goederen, vooral het geld; zij is het, die veelal de belasting betaalt, evenals op Bawéan [2]).

Voor de Mandareezen aan de kust geldt dezelfde verdeeling van de gana-gini, waartoe weer de tijdens het huwelijk verworven goederen gerekend worden. Hier valt dus een afwijking op te merken van het adatrecht van zuid-Sélébès, waar alleen de door

[1]) Zie Mr. J. C. VAN DER MEULEN, „Het adatrecht der inlanders in de jurisprudentie 1912—1923" (1924), blz. 19 en HOLLEMAN, t.a.p., blz. 423 e.v.

[2]) Zie G. N. VERLOOP, „Het eiland Bawean" (1905), blz. 345.

gemeenschappelijken arbeid staande huwelijk verkregen goederen in de gemeenschap valen [1]).

§ 6. Huwelijksontbinding.

Zagen wij boven reeds, dat de taklèk (ta'lik) bij de huwelijksvoltrekking alhier niet in vast gebruik is, desniettemin leeft ook in Banjoewangi de adat, dat het huwelijk bij wederzijdsch goedvinden ontbonden kan worden op verlangen van één der partijen. Der vrouw staat bovendien nog een dwangmiddel ten dienste, waarvoor ze wel is waar geen recht kan zoeken bij den rad-agama, maar dat toch voorshands nog zóó in het rechtsbewustzijn der dèsalieden leeft, dat de man er niet aan denken zal er zich tegen te verzetten. Als de vrouw nl. meent gegronde reden te hebben tot klacht over het gedrag van haar man, en deze niet voor rede vatbaar blijkt, terwijl reden tot echtscheiding naar de Mohammedaansche wet niet aanwezig, of de vrouw hiervan niet op de hoogte is, zoo kan zij wegloopen naar de woning van den pĕtinggi, die haar zoolang onderhoud schenkt en de partijen tot verzoening tracht te brengen. Een hiermee overeenstemmende adat komt op Bali voor [2]). Heeft deze poging geen succes, zoo volgt een talak door den man. Ook hier weer denke men niet aan nauwkeurig omschreven gevallen, waarin de vrouw dit recht kan doen uitoefenen. Als redenen in gevallen die mij ter oore kwamen, golden b.v.: slechte levenswandel van den man en vervreemden van gana-gini-goederen tegen den wil van de vrouw.

Bij huwelijksontbinding worden de kinderen, voor zoover zij nog niet de hulp van de moeder kunnen ontberen, aan haar gegeven. De overigen worden naar onderling goedvinden verdeeld, waarbij niet altijd het moslimsche(?) voorschrift, dat de kinderen, zoodra zij tot oordeelen in staat zijn, zelve mogen kiezen, in acht genomen wordt.

De vader helpt gewoonlijk financieel zijn gewezen echtgenoote bij het opvoeden van de haar toevertrouwde kinderen, zelfs na een tweede huwelijk van de vrouw. Deze kinderen blijven van den man erven, evenals de hem toegewezene mede van hun moeder erven.

De bij het huwelijk aangebrachte goederen keeren terug tot die partij, die ze aangebracht heeft. Wat met de gana-gini geschiedt, werd reeds in § 3 vermeld.

Voor het kennisnemen van een talak of van een roedjoek

[1]) Zie Mr. C. van Vollenhoven, „Het adatrecht van Nederlandsch-Indië", I, blz. 377.

[2]) Zie V. E. Korn, „Het adatrecht van Bali" (1924), blz. 385 e.v.

mag de huwelijksbeambte gelijke bedragen in rekening brengen als bij het sluiten van het huwelijk [1]).

Een gescheiden man, die kinderen heeft, wordt *poedot* genoemd. Een gescheiden vrouw *randa* en zoo zij, wat zelden voorkomt, nog maagd is, *randa kĕmbang*.

§ 7. Erfrecht.

Het oud-inheemsche erfrecht der Oesinger is deels verdrongen door moslimsch recht. Toch zijn er nog vele duidelijke restanten van dat oude recht te vinden.

In Banjoewangi vindt men in één huis niet meer dan één gezin wonen. Zoodra één der kinderen huwt, gaat het jonge echtpaar op zich zelf wonen. Voelt een man zich oud worden, dan draagt hij zijn bezittingen geheel of gedeeltelijk over aan zijn kinderen, of aan een of enkele hunner en gaat inwonen bij een ongetrouwden zoon, of anders bij een gehuwden zoon of dochter, maar niet in het hoofdgebouw doch in een bijgebouwtje, of als dit er niet is in een achterkamertje, dat dan wordt afgeschoten. Hij is dan doempa [2]) (boven, blz. 23). Zijn huis staat hij hiertoe af aan dàt kind, bij hetwelk hij intrekt.

Bij verdeeling tijdens het leven geeft een Oesinger gewoonlijk aan zoons meer dan aan dochters, daar, naar hij zegt, „anak lanang mikoel anak wadon njoenggi (njoehoen)", dat wil zeggen: „een zoon draagt op zijn schouders, een dochter op haar hoofd", of met andere woorden: een zoon heeft meer zorgen dan een dochter en moet dus meer van de goederen zijner ouders ontvangen [3]). Om hier met HOLLEMAN [3]) mohammedaanschen invloed in te zien lijkt mij vrij voorbarig. Minderjarige dochters deelen echter niet mede (zie beneden).

Tijdens het agrarisch onderzoek bleek in Banjoewangi de gewoonte te bestaan, dat de oudste zoon de sawahs kreeg [4]). Dit is mij niet altijd meer gebleken. Wel geldt nog algemeen, dat zoons het meeste recht op gronden hebben [5]), vooral op sawah

---

[1]) Zie artikel 3 van het „reglement betreffende het sluiten van huwelijken", enz.

[2]) Zie Mr. C. VAN VOLLENHOVEN, „Het adatrecht in Nederlandsch-Indië, I, blz. 594 e.v. en verder „Eenige mededeelingen omtrent Banjoewangi", blz. 340 en 341.

[3]) Vergelijk het Bantênsche: „djalma lĕlaki sĕpikoel djalma èstri sĕgèndong" aangehaald in Eindresumé, deel I, blz. 10; vergelijk ook Mr. F. D. HOLLEMAN, „Adatrecht Toeloengagoeng", (1918), blz. 430 en 431.

[4]) Eindresumé, I blz. 35.

[5]) Eindresumé, I blz. 121.

poesaka of sangkolan [1]); en zoo er geen zoons zijn, worden ook thans nog vaak de gronden aan een broeder gegeven [1]). Ook dit lijkt vaderrechtelijk.

Deze toescheiding is niet onherroepelijk. Stelt bijvoorbeeld een zoon aan wien een stuk sawah gegeven is teleur, zoo gebeurt het niet zelden, dat hem het toebedeelde weer ontnomen wordt, en dit aan een ander gegeven [2]).

Deze schenking [3]), maar dan niet voor het geheel van den boedel, kan ook plaats vinden aan erfgenamen in de zijlinie of aan niet-erfgenamen. De schenking aan laatstgenoemden is echter onherroepelijk. Misschien zou men dezen vorm dan ook feitelijk moeten onderscheiden van dien aan de kinderen [2]). Een enkele maal doet zich een geval van hibat voor, waarbij aangenomen kan worden, dat in het meerendeel dezer gevallen de handeling niet wordt begrepen.

Mogelijk is het ook het geheel van de bezittingen tijdens het leven over te dragen aan de gezamenlijke kinderen, die het dan ook tezamen beheeren en er de vruchten van plukken [4]).

Schenkingen aan echtgenooten (ook rabi anom) komen vaak voor [5]).

Sterft iemand vóór hij heeft beschikt over zijn goederen, zoo erven in het algemeen weer de zoons meer dan de dochters; een vrouw erft soms mede en krijgt dan het aandeel van een dochter. Meestal echter staat zij haar aandeel af aan één harer kinderen, blijft verder bij dat kind inwonen [6]) en krijgt van dit kind haar levensonderhoud. Evenals elders worden vóór het (bij onderling goedvinden) verdeelen van den boedel de schulden afbetaald.

Een minderjarige dochter deelt niet mede in de nalatenschap, ook niet later, als zij meerderjarig is geworden. Door de zorgen van haar meerderjarige(n) broeder(s) of, bij ontstentenis van deze, van haar moeder of ander naast ervend familielid, ontvangt zij levensonderhoud en opvoeding als ware zij diens dochter. Bestaat de erfenis voor een deel uit grond, zoo krijgt zij haar opvoeding uit de opbrengst (oogst) van een bepaald stuk sawah

---

[1]) Eindresumé, II, blz. 273.

[2]) Zie Mr. C. VAN VOLLENHOVEN, „Adatrecht van Nederlandsch-Indië" I, blz. 594 e.v., waarbij dient opgemerkt te worden, dat het „wèkasan" of „wawèlingan" in Banjoewangi nog geen ingang heeft gevonden. Zie ook Eindresumé I, blz. 23 en 24.

[3]) Zie Mr. C. VAN VOLLENHOVEN, „Miskenningen", 1909, blz. 55 en 56 over den aard van een inlandsche „schenking".

[4]) Zie Eindresumé I, blz. 122.

[5]) Zie „*Adatwetboek*" door Mr. C. VAN VOLLENHOVEN, 1910, artikel 14.

[6]) Zie Eindresumé I, blz. 171.

of tĕgal, en worden wel eens voor het overblijvende deel goederen, liefst grond of een huis, gekocht, wat zij dan bij meerderjarig worden of huwelijk krijgt.

Ook een rabi anom ontvangt niets, daar zij immers, zooals wij reeds zagen, wong boeroeh is (boven, blz. 59). Is zij hiermede niet tevreden, dan wendt zij zich tot den rad agama.

Het onverdeeld blijven der nalatenschap is hier evenals elders zeer gewoon, doch geeft helaas ten gevolge van het welig tierende instituut der pokrols bamboe wel aanleiding tot procedures.

Onder poesaka-goederen vallen naast de bovenvermelde, door erfenis verkregen, gronden ook enkele speciale voorwerpen, welke zeer lang door vererving van geslacht op geslacht (gewoonlijk van vader op zoon, of bij gebreke van een zoon op een broeder) zijn overgegaan: zij zijn niet vervreemdbaar en bestaan uit oude krissen, borden, lontars en dergelijken. De lontars zijn vaak beschreven met de Sri Tandjoeng legende [1]) of, meer zelden, met die van Tawang Aloen. Deze lontars dateeren vermoedelijk uit het begin van de vorige eeuw en zijn gewoonlijk geschreven in Arabische karakters in een mengsel van oud- en nieuw-Javaansch in tĕmbang. Ten aanzien van de lontar Sri Tandjoeng geldt nog de bepaling, dat dit verhaal slechts door vrouwen mag voorgelezen worden en niet ten noorden van de Kali Loo. In 1866 zijn een groot aantal poesaka-stukken en vermoedelijk waardevolle gegevens verdwenen. In dat jaar nl. bezocht gouverneur-generaal Sloet Banjoewangi en liet alle poesaka-stukken op de aloen-aloen verzamelen, waarna hij ze deed brengen in een ter reede liggend schip, met welken arbeid naar verluidt drie dagen heengingen. Van de poesaka-stukken hebben de eigenaars nooit meer iets teruggezien.

Een poesaka-kris van geel metaal, welke, naar de legende gaat, die zou zijn, welke in de lontar Sri Tandjoeng een rol speelt, is in handen van den heer T. C. Ottolander te Tamansari in Banjoewangi.

Het instituut der adoptie (zie § 8) brengt mede, dat practisch nooit iemand sterft zonder nakomelingen. Gebeurt dit een enkele maal toch, zoo vallen de goederen wel eens toe aan de moskeekas, maar regel is dit niet. Mij zijn geen gevallen uit eigen waarneming bekend, maar mijn berichtgevers verklaarden, dat ge-

[1]) Over deze kidoeng zie o.a. JUYNBOLL, „Supplement catalogus Javaansche en Madoereesche handschriften" I, 1907, blz. 259 e.v. en voor een Nederlandsche bewerking het weekblad Indië, 1923, blz. 229: „Uit Java's oostelijkst gewest" door L.; en L. F. VAN GENT, Jaarverslag topografischen dienst (1911), blz. 200.

woonlijk — het sterven zonder nakomelingen komt uit den aard der zaak zoogoed als uitsluitend voor ten aanzien van lieden, van elders afkomstig — de nalatenschap toeviel aan diengene uit de dèsa, die den overledene bij zijn komst gastvrijheid had verleend, vóór deze zich een eigen woning had gebouwd.

Ten aanzien van sawahs werd eertijds, toen het koffiecultuurstelsel nog bestond en de dèsa nog een, zij het zwak, beschikkingsrecht op de sawahs uitoefende, een andere handelwijze gevolgd. Deze vielen ter beschikking van de dèsa en onder beheer van het dèsahoofd, dat ze zelf exploiteerde tot er een gegadigde voor kwam, die genegen was den aan het sawahbezit verbonden plicht tot het verrichten van koffiecultuurdiensten op zich te nemen [1]). Zoolang de pĕtinggi ze beheerde, heeten de sawahs: gantoengan.

Voogdij als apart instituut is niet bekend, hoewel bij beter gesitueerden hierbij nog wel eens de regels van het Mohammedaansche recht in acht genomen worden. De langstlevende echtgenoot blijft, echt ouderrechtelijk, de ouderlijke macht uitoefenen [2]). De opvoeding van minderjarige dochters (en trouwens ook die van zoons) door een volwassen broeder of oom is mijns inziens niet als voogdij te beschouwen, doch meer het gevolg van het feit, dat de moeder haar bezittingen gewoonlijk aan haar kinderen afstaat en bij een van hen intrekt.

Waar hier van minderjarigheid werd gehandeld, moet men, gelijk vanzelf spreekt, niet aan ons of zelfs ook maar het moslimsche begrip denken, maar aan een nog niet volwassen zijn. Een leeftijdsgrens kent men niet, al was het maar om de eenvoudige reden, dat men gewoonlijk zijn leeftijd op geen stukken na kent.

Een weduwnaar heet *doeda* of *poedot pati*, een weduwe *randa pati*.

§ 8. Adoptie.

In Banjoewangi worden twee vormen van adoptie aangetroffen, nl. de gewone (angkat of ngĕpĕk anak) en een vorm, die misschien verband houdt met het feit, dat in Banjoewangi de standen der bijwoners en kostgangers ontbreken, en waarbij de bedoeling schijnt voor te zitten om een arbeidskracht in het huiselijke en het veldwerk meer te krijgen. Deze adoptie heet rawatan (K. ramoetan) [3]).

---

[1]) Zie Eindresumé I, blz. 20 en 42 en Eenige mededeelingen omtrent Banjoewangi, blz. 343.

[2]) Zie Mr. C. van Vollenhoven, „Miskenningen", 1909, blz. 75 en 76.

[3]) Rawat beteekent volgens Van der Tuuk „Kawi-Balineesch woordenboek": *verzorgen*.

Een anak angkat is bijna altijd een familielid, nl. een nog zeer jong kind, bij voorbeeld dat van een broeder of zuster of ook wel van een zoon of dochter. Gewoonlijk is de reden van het adopteeren gelegen in het feit, dat de ouders van het kind een vorig kindje hebben verloren, soms ook, dat ze het kind niet zelf kunnen opvoeden. Ook — maar dat is niet een echt Inheemsche reden — wordt een kind wel aan iemand afgestaan, waarvan kan worden verwacht, dat zijn positie het gelegenheid zal geven een Hollandsch-inlandsche school te bezoeken. Kinderloosheid van den adoptant is veelal aanleiding tot adoptie. Eigenaardig is, dat deze adoptie meestal uitgaat van de vrouw, natuurlijk is instemming van den man en van de eigenlijke ouders noodzakelijk, maar welke vormen er bij in acht genomen worden, is mij niet bekend. Slechts vernam ik, dat in den laatsten tijd wel eens door den pĕtinggi van de adoptie een acte wordt opgemaakt. Gevallen, waarin een weduwe of weduwnaar adopteerden, zijn mij niet ter oore gekomen. Mijn zegslieden verklaarden evenwel van meening te zijn, dat hier niets tegen was.

Een anak angkat wordt geheel behandeld als een eigen kind. Men spreekt er ook altijd over als „anakkoe" (mijn kind). Het erft geheel als een echt kind en keert niet meer terug naar de ouders.

Een rawat daarentegen hoeft geheel geen familielid te zijn, is dit zelfs meestal niet. Het rawatan is een soort contract, waarbij de rawat, meestal op reeds ietwat gevorderden leeftijd (ongeveer 16 jaar en ouder), in dienst komt bij den adoptant tegen kost en kleeding zonder loon, waartegenover de adoptant zich verplicht, om den rawat later uit te huwen en hem, hetzij vóór, hetzij bij het huwelijk een uitzet te geven, vaak bestaande uit een huis en een stuk grond of wel een span ossen en dergelijke. Prof. Van Vollenhoven wijst er op, dat voor geadopteerden de toescheiding meteen dient om te zorgen, dat de priesterraad hun niet het deel onthoude, waarop het inheemsche recht hun aanspraak geeft [1]).

De rawat is gehouden zijn adoptiefouders later te onderhouden als dezen doempa zijn geworden en bij hen komen inwonen. De familieband met zijn eigen ouders wordt voor den rawat niet geheel doorgesneden; hij erft dan ook gewoonlijk van dezen evenals zijn broers en zusters.

Iets dergelijks schijnt te bestaan in Banjoemas, waar verschil

[1]) Mr. C. van Vollenhoven, „Het Adatrecht van Nederlandsch-Indië, deel I, blz. 594 en 595.

wordt gemaakt tusschen anak poepon en anak angkat. De anak poepon staat op één lijn met vleeschelijke kinderen, behoudens het niet verboden zijn van een huwelijk met echte kinderen (wat ook met de anak angkat van Banjoewangi het geval is), als ze niet dezelfde moedermelk gedronken hebben.

„Een anak angkat zou dan een op veel ouder leeftijd aangenomen kind zijn, dat eerst als bediende in huis wordt genomen en niet van rechtswege deel der erfenis krijgt." [1])

De Banjoemasche anak angkat is dus met den rawat te vergelijken.

Wel hiervan te onderscheiden is het op zich nemen van de opvoeding van een kind, wat ook nogal eens voorkomt, maar dat slechts tijdelijk is, en waardoor geen verwantschapsbanden gevestigd worden tusschen opvoeder en opvoedeling. Dit instituut heet *ngadjar*.

---

[1]) Adatrechtbundel XIV, blz. 124. Zie ook Adatrechtbundel XVII, blz. 45 t/m 47, gegevens van Mr. B. TER HAAR over adoptie uit Banjoemas.

HOOFDSTUK IV.

GROND- EN WATERRECHTEN.

§ 1. Aard van het recht op grond en water. Beschikkingsrecht.

In het begin van de vorige eeuw blijkt het grondbezit in geheel Bĕsoeki en de thans met Pasoeroean vereenigde residentie Probolinggo zoowel bij de vanouds daar gevestigde Javanen (afstammelingen van Balambangansche onderhoorigen) als bij de geïmmigreerde Madoereezen sterk individueel te zijn geweest. In het rapport over een in 1849 naar aanleiding van een voorstel van den regent van Bĕsoeki tot gedeeltelijke afschaffing van het individueel bezit gehouden onderzoek schrijft de assistent-resident van Probolinggo, dat de oudste Javanen zich niet herinneren, dat in hun dèsa's ooit gemeenschappelijk landbezit, een gelijke verdeeling van het bouwland, heeft bestaan, terwijl hij daaraan toevoegt, dat men slechts gissingen kan maken omtrent het tijdstip, wanneer dit individueel bezit is „ingevoerd", daar er zelfs geen overleveringen dienaangaande bestaan [1]).

In het regeeringsonderzoek naar het landbezit op Java in 1863 gehouden [2]) wordt omtrent Banjoewangi medegedeeld:

> „Toen vóór 1818 het landelijk stelsel werd ingevoerd, bestond in deze residentie het individueel bezit van sawahvelden, en werden de wettige bezitters (eerste ontginners, hunne erfgenamen en anderen) in hunne regten geëerbiedigd.
>
> Het besluit van Commissarissen-Generaal d.d. 6 November 1818 no. 8, houdende intrekking voor dit gewest van de belasting op de ongebouwde eigendommen en invoering van het stelsel der verpligte koffijcultuur, bragt daarin eenige wijziging. Het bezit van de velden werd geheel afhankelijk gemaakt van de 500 koffijboomen, door iederen bezitter van sawahvelden aan te planten.

---

[1]) S. VAN DEVENTER, „Bijdragen landelijk stelsel", deel III, blz. 159 en 160.

[2]) Bijlagen der tweede kamer 1868—1869 no. 126 stuk 7, ook afgedrukt in adatrechtbundel XXIII, blz. 281. Zij vormen een bijlage van de in Maart 1869 ingezonden memorie van toelichting der agrarische wet, welke memorie aan het slot van haar § 3, blz. 1044, naar deze bijlage verwijst.

.....Bij overlijden van eenen koffijplanter gaat het hem toebehoorende sawahveld op zijn erfgenamen of regtverkrijgenden over. Zijn deze ongenegen om de 500 koffijboomen van den overledene te onderhouden enz., dan wordt het sawahveld aan een ander persoon overgegeven. Bij ontstentenis van erfgenamen of regtverkrijgenden wordt evenzoo gehandeld.

Het regt van den eersten ontginner op de overige gronden, zooals: tegalvelden, tuinen (koffijtuinen uitgezonderd....), is hier onveranderd gebleven. De eerste ontginners of hunne erfgenamen en anderen, die als wettige bezitters beschouwd worden, worden niet in hunne regten verkort."

Het Eindresumé deelt de bijzonderheid mede, dat het gebied van de dèsa niet altijd zeer vast bepaald was; vroeger viel nl. de door iemand ontgonnen grond aan *die* dèsa toe, uit welke de ontginner afkomstig was, zonder verdere beperking, zoodat de stukken ontgonnen „gebied" der verschillende dèsa's dooreen kwamen te liggen. Tijdens het onderzoek waren er nog drie enclaves over uit dezen toestand ontstaan. Tevens wordt er medegedeeld, dat eertijds de sawahs van iemand, die verhuisde, werden opgenomen in het gebied der dèsa, waarbinnen hij zich vestigde [1]).

Over het jaar 1865 vinden we enkele gegevens in „Eenige mededeelingen omtrent Banjoewangi" [2]). De drie in de jaren 1876, 1880 en 1896 verschenen deelen van het „Eindresumé" van het onderzoek naar de rechten van den inlander op den grond van Java en Madoera, waartoe in 1867 het bevel werd gegeven, stellen ons, met evengenoemde „mededeelingen", in staat ons een beeld te vormen van aard en omvang der rechten op den grond van individu en dèsa omstreeks 1870, welk beeld weliswaar niet in alle opzichten even duidelijk zal blijken te zijn, maar toch de hoofdpunten voor ons zal kunnen weergeven. Ten aanzien van de woeste gronden is hierbij nog van belang het resultaat van het regeeringsonderzoek naar de rechten der bevolking op woeste gronden in 1867 [3]). We zien dan in Banjoewangi den volgenden toestand:

a. Op de *erven* geen individueel erfelijk inlandsch bezitrecht, slechts een erfelijk occupatierecht voor ieder, die zijn verplichtingen jegens de dèsa nakwam, met andere woorden een sterk beschikkingsrecht van de dèsa over „tanah kampongan" (ervengrond). De plaatsing van de huizen werd door het dèsabestuur geregeld, waarbij echter de buren toestemming moesten verleenen [4]). Men mocht wel twee of meer huizen hebben, maar dit

[1]) Eindresumé III, blz. 131.
[2]) Blz. 337 e.v.
[3]) Adatrechtbundel XIV, blz. 171 en 172.
[4]) Eenige mededeelingen omtrent Banjoewangi, blz. 338.

kwam slechts hier en daar voor, als men meer dan één vrouw had en dezen elk in een eigen huis wilde laten wonen [1]). Vermeldt wordt [2]), dat in de dèsa Gradjaban gelegen in de kota Banjoewangi) enkele erven in individueel bezitrecht voorkwamen, hetzij in handen van kinderen der eerste ontginners van den grond, hetzij door koop of schenking van die kinderen verkregen. Zij konden door erfenis, schenking of verkoop op anderen overgaan. Als ze door erfenis overgingen, werden ze onverdeeld gelaten en door de erfgenamen gemeenschappelijk gebruikt. Een weduwe kon zoo'n erf zelf houden. Stonden er op die erven voor een gedeelte of in het geheel geen woningen meer, dan hield het erfelijk individueel bezitrecht van de erfgenamen of van hen, die het erf krachtens koop of schenking bezaten, op, hetzij voor het onbewoond deel, hetzij voor het geheel, en de grond kwam in „gemeen bezit" der ingezetenen. Ook hoofden hadden wel afzonderlijke erven in individueel bezitrecht [3]).

b. Op *droge bouwvelden* en *tuinen* individueel erfelijk bezitrecht [4]); geen aanwijzingen van een sterk beschikkingsrecht der dèsa. Eigenaardig is de opmerking in „Eenige mededeelingen omtrent Banjoewangi" [5]):

> „De kebonnans worden individueel bezeten krachtens regt van eerste ontginning, erflating of koop en met regt van vervreemding, zooals blijkt uit daadzaken. Maar ofschoon daardoor reeds al de voordeelen van den onbeperkten..... eigendom worden genoten, zoo zijn evenwel vele kebonnans op en in de nabijheid der hoofdplaats door de bezitters van het gouvernement gekocht en daarvoor wettige eigendomsbewijzen verkregen, omdat de inlander hier, welk bezitregt hij ook op den grond mag uitoefenen, toch het gouvernement erkent als den wettigen eigenaar daarvan, zoodat hij gelooft, dat het gouvernement..... te allen tijde over zijn kebonnan kan beschikken, doch niet meer als hij een wettig eigendomsbewijs daarvan bezit."

Blijkens het „Eindresumé" was in vier van de zes onderzochte dèsa's verkoop niet geoorloofd, daar men geen eigenaar van den grond was; in het dorp Wangsarĕdja (door Madoereezen en enkele Javanen bewoond) mocht het wel, maar gebeurde het weinig, omdat de grond geringe waarde had: in de zesde dèsa, Gradjaban, was kennisgeving aan het dèsabestuur voorgeschre-

---

[1]) Eindresumé, deel I, blz. 169 en 170, Eenige mededeelingen omtrent Banjoewangi, blz. 338 en 339.

[2]) Eindresumé I, blz. 181.

[3]) Eenige mededeelingen omtrent Banjoewangi, blz. 338.

[4]) Eindresumé II, blz. 273: Eenige mededeelingen omtrent Banjoewangi, blz. 341.

[5]) Blz. 341.

ven [1]). Ook buiten de dèsa wonenden konden tĕgalans in individueel bezitrecht krijgen [2]).

c. Op *sawahs* in het algemeen een individueel bezitrecht, echter beperkt door de voorwaarde, dat de bezitter een aandeel onderhield in de gouvernementskoffietuinen. Onbeheerd achtergelaten sawahs vielen aan de dèsa toe: de pĕtinggi voerde hierover het beheer tot hij ze weer aan liefhebbers afstond onder evengenoemd voorbehoud [3]). Hier dus een sterkere beperking van het individueel bezitrecht, een krachtiger beschikkingsrecht. In „Eenige mededeelingen" enz. leest men, dat er geen voorbeelden bekend waren, dat sawahs vervreemd waren, „waartegen uit den aard der zaak dan ook bezwaren zouden rijzen", maar wel, dat het „vruchtgebruik" voor een of meer jaren door de bezitters aan anderen was overgedragen (blijkbaar is hier verpanding bedoeld) [4]). Onbeheerd achtergelaten sawahs, waarop zich geen rechthebbenden aanmeldden, heetten sawah gantoengan [3]).

d. Over *woeste gronden* zegt het „Eindresumé" niet veel, evenmin als „Eenige mededeelingen" enz. Het antwoord van den resident van Bĕsoeki bij het onderzoek naar de rechten op woeste gronden in 1867 is zeer kort en deelt slechts mede, dat na nauwgezet onderzoek gebleken is, dat de bevolking niet de minste aanspraak maakt op woeste gronden. De resident meent als oorzaak hiervoor de nog zeer groote uitgestrektheid onontgonnen gronden te kunnen aangeven [5]). Het „Eindresumé" vermeldt dan nog, dat in Banjoewangi, als er een nieuwe dèsa was ontstaan op het „gebied" van een oudere dèsa, de onbebouwde grond, die vroeger tot het gebied van de laatste werd gerekend — dit begrip wordt niet nader aangeduid —, beschouwd werd als gemeenschappelijk aan beide dèsa's te „behooren" [6]). Dat dit gebied van de dèsa niet altijd zeer vast bepaald was, en dat vroeger de door iemand ontgonnen grond toeviel aan de dèsa, uit welke de ontginner afkomstig was, zonder verdere beperking, zoodat de stukken ontgonnen „gebied" der verschillende dèsa's dooreen kwamen te liggen, zagen wij reeds (blz. 6). Tijdens het onderzoek waren er nog drie enclaves over, uit dezen toestand ontstaan [7]). Voor ontginning was geen vergunning noodig van eenige autoriteit voor lieden uit de dèsa zelf, wel voor die

[1]) Deel I, blz. 124 en 126.
[2]) Eindresumé I, blz. 116.
[3]) Eindresumé I, blz. 42.
[4]) Blz. 342.
[5]) Adatrechtbundel XIV, blz. 171 en 172.
[6]) Eindresumé III, blz. 136.
[7]) Eindresumé III, blz. 131.

uit een andere dèsa. De dèsa-ingezetenen moesten slechts kennis geven aan den pětinggi, die een stuk aanwees [1]). Over Poegĕr en Loemadjang in 1862 schrijft J. HAGEMAN JCZ. [2]):

> „De inlander ontgint naar welgevallen en geniet daarvoor een paar jaar vrijdom van belasting. De ontgonnen grond is zijn erfelijk werkelijk eigendom. In Poeger en Loemadjang bestaat over het algemeen individueel grondbezit, geen dorpsbezit."

Van een sterk levend beschikkingsrecht op woeste gronden was dus, als de gegevens vertrouwen verdienen, geen sprake; daar overal boschgrond in voldoende mate voorhanden was, bestond er nog geen behoefte aan zulk een recht. [3])

c. Over *andere soorten grond* dan de genoemde, uitgenomen ambtsvelden, treft men nóch in „Eenige mededeelingen omtrent Banjoewangi" nóch in het „Eindresumé" iets aan; tijdens het ontstaan van de „Mededeelingen" (1865) hadden verschillende ambtenaren nog ambtsvelden (vergelijk hoofdstuk II) [4]). Daar het ambtelijk profijtrecht op grond met uitzondering van dat van dorpsbestuurders in 1867 was afgeschaft buiten de Vorstenlanden en Priangan, spreekt het Eindresumé alleen van de ambtsvelden van dèsabestuursleden (pětinggi?) en zegt, dat het oorspronkelijk individueel bezeten gronden waren, en in één dèsa zelfs gronden van één persoon, die op last van den regent verwijderd was uit de dèsa [5]) (dus tanah gantoengan).

Ze bestonden niet overal; van de zes onderzochte dèsa's hadden alleen Bakoenkan en Gradjaban ambtsvelden [6]). Naast de ambtsvelden kreeg de pětinggi (in de dèsa's Gladak, Mĕlar en Gambiran) vaak een deel van de sawahs van de hem toegevoegde robans (zie Hoofdstuk II, § 1). De oorsprong van dit gebruik lag volgens het „Eindresumé" hier in, dat verscheidene lieden roban waren geworden met tijdelijken afstand van hun sawahs aan het dèsahoofd om van den koffiecultuurarbeid vrij te komen. De robans kregen dan een aandeel in de opbrengst als bewerkers van hun eigen velden [7]). Het is niet duidelijk, of men hierbij aan deelbouw moet denken, maar de vorm lijkt er wel op. In „Eenige mededeelingen" wordt medegedeeld [8]), dat de robans de ambtsvelden moesten bewerken voor het dèsahoofd, waarbij zij een

---

[1]) Eindresumé II, blz. 273.
[2]) Over de nijverheid in Z. O. Java (1862), blz. 63.
[3]) Vergelijk J. ST. LEVIŃSKI „The origin of property", blz. 22 e.v.
[4]) Eenige mededeelingen, blz. 347 en 348.
[5]) Eindresumé II, blz. 272.
[6]) Eindresumé II, blz. 87.
[7]) Eindresumé II, blz. 271 en 272.
[8]) Blz. 348.

derde deel of de helft van de opbrengst ontvingen , al naar gelang de pětinggi of de roban voor ploegvee en zaadpadi moest zorgen. Voorts schijnt het, dat sawahbezitters, die hun dienstplicht niet meer konden vervullen, ook wel hun sawahs ,,aan een hoofd opdroegen" of tijdelijk afstonden, in welk geval zij als volgeling (panakawan) bij dat hoofd ze bewerkten tegen een deel van de opbrengst [1]). Met dit ,,hoofd" worden blijkbaar inlandsche ambtenaren bedoeld. Immers elders [2]) wordt gemeld, dat ,,panakawan" de naam is voor de vaste volgelingen van ,,prijais". De pětinggi had voorts het recht om de sawahs gantoengan te laten bewerken ten eigen behoeve, wat hij meestal liet doen door lieden, die zelf geen sawahs bezaten, en wel tegen een zeker aandeel van de opbrengst [3]). Ten aanzien van het beschikkingsrecht over de ambtsvelden is niets bijzonders meer te melden.

Tenslotte iets over de rechten op water. Hierover vinden we enkele aanteekeningen in het Eindresumé en in het Rapport irrigatiewezen (1875). Elk ontginner, die zijn evenredige aandeel in het onderhoud droeg, had recht op een aandeel in het besproeiingswater uit de bestaande leidingen. Aanleggers van waterwerken hadden geen prioriteitsrecht [4]). In de dèsa Bakoengan werd verklaard: ,,behalve de ingezetenen van deze dèsa hebben enkele sawahbezitters in naburige dèsa's gebruik van water onzer leiding; zij deelen in het onderhoud" [5]). Merkwaardig is de mededeeling, dat de ingezetenen verklaarden, dat het water hoorde aan dengeen, aan wien de grond toebehoorde, dus aan het gouvernement, doch de gemeente er het gebruiksrecht op had. [6]) (Zie echter het slot van deze alinea.) Veel is het niet, duidelijk evenmin. Er moet heel vroeger een tamelijk uitgebreide irrigatiedienst hebben bestaan, althans vóór de ontvolking in het laatst van de 18e eeuw. Een aantal verzande leidingen en overblijfsels hiervan, die getuigden van bekwaamheid en juist inzicht in het aanleggen van dergelijke werken, zijn daar evenzoovele bewijzen voor [7]). Moeten we hier aan Balischen invloed denken? Niets is hiervan bekend, niets ook duidt op het vroeger bestaan hebben van vorstelijke waterstaatsambtenaren. De eenige gevolgtrek-

---

[1]) Eenige mededeelingen, blz. 343.
[2]) Eenige mededeelingen, blz. 348.
[3]) Eenige mededeelingen, blz. 343.
[4]) Eindresumé II, blz. 273.
[5]) Eindresumé III, blz. 94. Vergelijk ook L. Adam, ,,De autonomie van het Indonesisch dorp" (1924), blz. 97.
[6]) Eindresumé, III, blz. 310.
[7]) Zie bijvoorbeeld Notulen Bataviaasch genootschap, 1903, blz. 55.

king, die we uit de weinige gegevens van het Eindresumé kunnen maken, is ,dat er tijdens het onderzoek geen sterk beschikkingsrecht van de dèsa over irrigatiewater bestond, dat in sommige gevallen lieden uit verschillende dèsa's gezamenlijk het onderhoud van een leiding hadden. Uiteraard vinden we geen melding van de rivieren en de zee. Het Rapport irrigatiewezen [1]) meldt over Banjoewangi slechts, dat men zeide, dat het water door opstuwing verkregen „aan den Staat behoorde", doch zoodra het in de leidingen was en op het veld, kwam het den sawahbezitters toe.

Omstreeks het jaar 1890 werd in de residentie Bĕsoeki het bij besluit van den gouverneur-generaal van 24 Juli 1888 no. 8 bevolen onderzoek naar de verplichte diensten der inlandsche bevolking op Java en Madoera gehouden. Uit het gewestelijk resumé van genoemde residentie, ingediend in 1892, blijkt ten aanzien van den grond voor Banjoewangi het volgende. Het recht op den grond is individueel, „sporen van communaal bezitrecht met vaste aandeelen zijn evenwel in de afdeelingen ..... en Banjoewangi nog duidelijk te bespeuren" [2]). Het is duidelijk, dat hier gedoeld wordt op den boven geschetsten rechtstoestand van de sawahs, welke, naar wij zagen, een gevolg was van de gedwongen koffiecultuur. Op een andere plaats [3]) lezen wij dan ook:

> „In het afdeelingsverslag omtrent het onderzoek in *Banjoewangi* is, wel is waar, aangetoond, dat het eigenlijke karakter van het grondbezit er communaal met vaste aandeelen is, maar door de omstandigheid, dat de grondbezitter naar willekeur gronden mag vervreemden, kan men met evenveel recht de gronden onder de individueel bezeten rangschikken."

Intusschen had het dèsahoofd nog altijd de bevoegdheid om over de gronden, die nagelaten werden door een gestorven sawahbezitter, te beschikken, indien er geen erfgenamen gevonden werden, die de op den grond rustende diensten konden overnemen. De pĕtinggi kon hetzij deze gronden ten eigen nutte aanwenden, hetzij ze al dan niet tijdelijk aan een ander, gewoonlijk huisbezitter, ter bewerking afstaan. Ook hier weer leest men de mededeeling, nu niet meer alleen voor kĕbonans of tĕgalans:

> „Hoewel in de afdeeling *Banjoewangi* de gronden als erfelijk individueel bekend staan (joso) vermeent de Inlander daar, dat slechts de Staat de volle beschikking over den grond heeft en er

[1]) Blz. 4.

[2]) F. Fokkens, „Eindresumé verplichte diensten", Deel I, 1e stuk, blz. 216.

[3]) F. Fokkens, t.a.p., deel I, 2e stuk, blz. 114.

geheel naar willekeur over kan beschikken, zelfs zonder schadevergoeding te geven." [1])

Ligt hierin wellicht het antwoord op de vraag, in het „Eindresumé rechten op den grond" gedaan [2]), waarom juist in Banjoewangi in vergelijking met de andere residenties met erfelijk individueel bezitrecht zooveel grond (ruim 265 bouw) in agrarisch eigendom was afgestaan? (Vergelijk het vermelde onder *b*. op blz. 69). Een andere oplossing is, dat aandrang van niet-inheemsche klapperopkoopers, die een hypothecaire zekerheid wenschten, hier aanleidende oorzaak was, vooral, daar om deze reden ook nu nog wel agrarisch eigendom wordt aangevraagd.

De erven blijken in 1890 in het onverzwakt beschikkingsrecht van de dèsa besloten te zijn geweest, terwijl — dit is in geen der reeds behandelde bronnen vermeld —

„bij verplichte uitbreiding van het emplacement.... de daaraan grenzende bouwgronden genaast (werden), zonder dat de bezitter recht op schadeloosstelling (had)." [3])

Het is mogelijk, dat in 1870 deze handelwijze nog niet voorkwam, omdat uitbreiding van de tanah kampongan toenmaals onnoodig was. Het eenige, wat aan een oude bevoegdheid van deze strekking doet denken, is de bewering van den regent van Banjoewangi in 1865, die op de vraag, waaraan het eigenaardige bezitrecht op de erven in Banjoewangi zijn ontstaan te danken had, antwoordde, dat de terreinen, waarop de dèsa's en kampongs stonden, aanvankelijk ontginningen in de bosschen waren geweest van enkele personen, die ze met klapper- en vruchtboomen beplant hadden en daar verblijf hielden. Hun afstammelingen zouden dan om onderling hulp te kunnen vinden bijeen zijn gebleven. De klappers en vruchtboomen zouden daarbij plaats hebben gemaakt voor huizen [4]). De bouwgronden, die aan de tanah kampongan grenzen, zijn alle nl. klappertuinen en vruchtboomgaarden der ingezetenen, die ook volgens „Eenige mededeelingen omtrent Banjoewangi", naar wij reeds zagen, niet werden beschouwd als in vast bezitrecht van de ingezetenen, maar als toebehoorend aan het gouvernement(?). De mogelijkheid is mijns inziens niet uitgesloten, dat we hier te maken hebben met vage herinneringen aan den tijd, dat een aantal dèsa's in apanage aan vorstenambtenaren, of -verwanten uitgegeven waren. Wat hiervan zij, het beschikkingsrecht van het dorp

[1]) F. Fokkens, t.a.p., deel I, 1e stuk, blz. 216.
[2]) Eindresumé (rechten op den grond), III, blz. 168, noot *c*.
[3]) F. Fokkens, t.a.p., deel I, 1e stuk, blz. 216.
[4]) Eenige mededeelingen omtrent Bangoewangi, blz. 338.

over tuingrond schijnt in 1890 niet geheel dood te zijn geweest.

Het volgende bericht is uit den tijd van het welvaartsonderzoek (1902). De welvaartsverslagen geven ons slechts mededeelingen over de tanah kampongan. Het blijkt, dat ten aanzien van deze de toestand gelijk was gebleven:

> „Er zijn geen erven; de kampongs worden gevormd door een dicht opeenstaande huizengroep, zonder boomen er tusschen, hieromheen een rand loemboengs, welke de kamponggrens vormen. Het geheel is omringd door klappertuinen..... In de streek der nieuwe ontginningen heeft men bepaalde erven." [1])

Het eerstvolgende jaar, waarin over den dan bestaanden toestand iets is gepubliceerd, is 1911 [2]). In dat jaar werden nl. door den topografischen dienst opmetingen verricht ten behoeve van de landrenteherziening, welke in de daaropvolgende jaren plaats vond. Ook hier weder wordt ten aanzien van het beschikkingsrecht niets medegedeeld behalve voor de „tanah kampongan": hier blijkt het beschikkingsrecht gehandhaafd, hoewel verzwakt [3]). Uit officieele bescheiden bleek mij, dat in 1912 bij de classeering ten behoeve van de landrente in Banjoewangi „communaal bezit" op de erven werd aangetroffen. De resident echter was van oordeel, dat men hier niet met communaal bezit te maken had, en de landrente-dèsakohieren vermeldden (en vermelden thans nog) dienovereenkomstig de namen van de opwoners der tanah kampongan, alsof zij de individueele bezitters van de door elk van hen geoccupeerde stukjes grond waren, terwijl op verschillende plaatsen de rechten van bewoners van kleinere woningen zelfs genegeerd werden en de door hen geoccupeerde grond getrokken werd bij de „pĕkarangan" (erf) van de bewoners der grootere huizen. Practisch gevolg heeft dit vooral gehad in nederzettingen als Banjoewangi, Ragadjampi, Gĕnteng, Srana, enz., waar toch reeds het beschikkingsrecht der dèsa's door de aanrakingen met andere bevolkingsgroepen (vooral Chineezen) sterk geleden had. Toch is het ook thans in die plaatsen nog niet geheel verdwenen en zijn erfafscheidingen er nog lang niet overal aangebracht. Typisch b.v. is, dat de landrente (en de inlandsche verponding) nog betaald wordt door de verschillende opwonenden van één „erf" en dat

[1]) Overzicht op de uitkomsten van het gewestelijk welvaartsonderzoek, deel II, (bijlagen), bijlage 16, kolom toelichtingen. Daartegenover de min juiste opmerkingen van HASSELMAN op blz. 295 van het Algemeene Overzicht (1914), dat in de residentie Bĕsoeki *geen* „communaal" bezit voorkomt.

[2]) Jaarverslag van den topografischen dienst over 1911 (F. L. VAN GENT).

[3]) F. L. VAN GENT, t.a.p., blz. 216.

voor vestiging in de dèsa veelal vergunning van het dèsahoofd de eenige voorwaarde is. Ook moet ieder erfbezitter aan zijn buren vrij gelegenheid tot overpad geven over zijn erf.

Over het beschikkingsrecht op de overige soorten grond vinden we in dezen tijd geen berichten. Ten aanzien van de droge bouwvelden en tuinen is misschien als rudiment te beschouwen de betaling van 10 % van de koopsom (5 % te voldoen door den kooper en 5 % door den verkooper) bij verkoop, welk bedrag ten goede komt aan de dèsakas; ook als beide partijen ingezetenen van de dèsa zijn, is deze betaling verschuldigd. De pĕtinggi, kamitoewa of tjarik, soms ook wel andere dèsabestuursleden, treden wel eens op als „saksi" en krijgen hiervoor een belooning van enkele guldens, maar noodzakelijk is zulks niet, zoodat ook andere lieden als „saksi" voorkomen. Kennisgeving aan het dèsahoofd (c.q. aan diens vervanger), zooals voorgeschreven is teneinde een behoorlijke administratie van de landrenteregisters mogelijk te maken, geschiedt vrijwel nimmer. Bezitrecht van drogen grond in andere dèsa's komt overal voor: beperkingen bestaan er te dien aanzien niet (zie boven op blz. 69 en 70).

Met betrekking tot sawahs geldt hetzelfde; ook hier alleen betaling van 10 % van de koopsom. Het inrichten van drogen grond tot sawah alleen is aan beperking onderworpen, echter slechts met het practische doel, te voorkomen, dat er meer sawahs zouden komen dan bevloeibaar zijn te maken.

Voor woeste gronden kan men niet (meer) van een beschikkingsrecht spreken. Grenzen der dèsakringen (arealen, gebieden?) uit en door het adatrecht ontstaan (dus niet door het gouvernement ter regeling van de politie ingevoerd [1]) worden slechts daar onderscheiden, waar de ontginningen, van twee dèsa's uit ondernomen, elkander dreigen te naderen. Een grens wordt dan door minnelijke schikking, vaak onder leiding of arbitrage van een bestuursambtenaar, vastgesteld. Wel maakt de verordening van den gewestelijken raad van Bĕsoeki van 6 November 1915 [2]) onder 1°. onderscheid tusschen „Inlandsche bevolking" in het algemeen en „Inlandsche bevolking der dèsa's tot welker gebied de bosschen behooren", waarbij de eerste groep alleen vee mag laten weiden, en „kosteloos gras en ander voeder of strooisel" snijden en halen voor dat vee, terwijl de tweede groep ook kosteloos vruchten verzamelen en gras, alang-alang en glagah snijden mag anders dan ten behoeve van de voeding van haar vee. Dat

[1]) Vergelijk hierover Mr. C. van Vollenhoven, „Miskenningen", (1909), blz. 13.

[2]) Javasche courant van 26 November, 1915, no. 95.

de eerste groep kosteloos haar vee mag laten weiden, is overeenkomstig de adat, [1]) waardoor men vee ook vrij op niet beplante gronden van andere dèsa's mag laten grazen wat elders niet overal mag: in west- en midden-Java wordt veelal recognitie geëischt [2]). Intusschen waakt de dèsa er nergens tegen, dat lieden uit andere dorpen vruchten verzamelen en gras, alang-alang en glagah snijden anders dan „ten behoeve van de voeding van haar vee". Trouwens vergunning voor laatstbedoelde handelingen aan uit andere dèsa's afkomstige personen wordt volgens het bepaalde onder 3°. van genoemde verordening verleend door den voorzitter van den gewestelijken raad, zonder dat zelfs een advies van het dèsahoofd voorgeschreven is. In de practijk wordt dit evenwel gewoonlijk wel ingewonnen. Wel is eigenaardig dat hier en daar (o.a. zijn mij gevallen uit de dèsa Tĕmoegoeroeh bekend uit het jaar 1922) de pĕtinggi namens de dèsa bezwaren maakt tegen ontginning van gronden, ingeval de aanvragers niet *in de een of andere* dèsa (het hoeft dus niet de dèsa te zijn, in welker gebied de gronden geacht worden te liggen) op tanah kampongan gevestigd zijn, zoodat zij niet voorkomen (voorkwamen) in een kohier van het hoofdgeld. Opgezetenen van erfpachtsondernemingen in dienst van den erfpachter waren nl. niet hoofdgeldplichtig, hetgeen het gevolg was van het feit, dat dezen eertijds uitdrukkelijk uitgesloten werden van heerendienstplicht „uitgezonderd het geval, waarin die tot wering van rampen van hooger hand, dan wel tot afwending van algemeen gevaar, tijdelijk mogten gevorderd worden" [3]). In de mij bekende gevallen van 1922 werd door den assistent-resident beslist, dat toch de ontginning zou kunnen worden toegestaan; m.i. ten onrechte, daar hier toch wel „belangen van derden" weigering vereischen [4]). Immers deze „belangen van derden" zijn die van de bevolking, die geen waarborg heeft, dat de ontginners hun verplichtingen jegens de dèsa (dienstplicht) zullen nakomen.

Intusschen bieden deze gevallen geen zekerheid omtrent het beginsel, dat aan de afwijzende houding der dèsa ten aanzien van deze ontginningsaanvragen ten grondslag lag. Er bestaan toch twee mogelijkheden nl. *a.* de ontginning mag volgens adat-

[1]) Zie bijvoorbeeld Dr. F. Epp, „Schilderungen aus Hollandisch-Ostindiën" (1852), blz. 466.

[2]) Zie bij voorbeeld Adatrechtbundel VIII, blz. 76 en 136.

[3]) Agrarisch besluit (staatsblad 1870, no. 118), artikel 14 en de diverse heerendienstordonnanties (zie b.v. staatbladen 1898, no. 345 en 1906, no. 523).

[4]) Zie ordonnantie van 29 Februari 1896, staatsblad no. 44, houdende regelen voor Java en Madoera omtrent het recht der inlanders om gronden te ontginnen (gewijzigd bij staatsblad 1904, no. 146) artikel 3, lid 2.

rechtsopvattingen slechts plaats vinden door lieden, die mede verplichte diensten verrichten, of *b.* de vreemdelingen worden geweerd. Voor de opvatting onder *a.* pleit, dat de wering van vreemdelingen practisch hierdoor toch niet wordt gebaat, terwijl bekend is, dat in de dèsa Kĕrtosari reeds vanouds afstammelingen van Chineezen gevestigd zijn als landbouwers [1]), en zelfs Europeanen niet geheel uitgesloten zijn. Zoo geldt de heer T. Ottolander als grondbezitter in de dèsa Litjin. Wel is waar zijn de gronden, waarover hij het beheer voert, barang gawan (bij het huwelijk aangebrachte goederen) van zijn Balambanganschе echtgenoote en is het naar Europeesche wet gesloten huwelijk onder huwelijksche voorwaarden aangegaan, maar toch geldt hij in de oogen der bevolking als grondbezitter. Ook zijn zoon en schoonzoon hebben gronden in „inlandsch bezitrecht", welke hun door hun moeder geschonken zijn. Voorts werd een vijftien jaren geleden door een dèsa aan een Europeaan, die zeer gezien is bij de bevolking, vergunning aangeboden om een woning te bouwen op de tanah kampongan. Deze kon daarin niet treden, daar de wettelijke bepalingen zich er tegen verzetten. Daartegenover staat, dat o.a. Madoereezen in Oesingsche dèsa's niet gaarne gezien worden, terwijl Bosch vertelt (1857), dat tijdens het eerste binnendringen van de Madoereezen in de afdeeling Bandawasa (eind 18e, begin 19e eeuw) de oorspronkelijke bewoners zelfs de dèsa geheel verlieten, zoodra er zich een Madoerees onder hen vestigde [2]). Toch blijft de eerste mogelijkheid de waarschijnlijkste.

Bij splitsing van een dèsa wordt er nooit een adatbeslissing genomen over de woeste gronden. Uit het bovenstaande blijkt ook wel, dat zoo iets betrekkelijk moeilijk zou zijn. Wel worden grenzen vastgesteld voor het „gebied" van de beide dèsa's, maar deze worden gesuggereerd door het bestuur, dus van bovenaf opgelegd, en zijn zeker vaak levenloos voor de bevolking. Trouwens het initiatief gaat gewoonlijk ook geheel uit van de bestuursambtenaren. Bij dèsavereeniging is de zaak eenvoudiger, maar ook hier is de bevolking tamelijk passief. Dat er bij splitsing een band blijft bestaan tusschen dochterdèsa en moederdèsa blijkt echter wel uit het reeds eerder genoemde feit (blz. 31), dat beide dezelfde danhiangdèsa behouden, als deze althans nog bestaat, en de sĕlamatan-dèsa gewoonlijk gemeenschappelijk gevierd wordt. Evenzeer blijft bij vereeniging elk dorp (na de vereeniging dus: padoekoehan) zijn eigen da-

[1]) Zie Jaarverslag van den topografischen dienst over 1911, blz. 211.

[2]) J. C. Bosch, „Aanteekeningen over de afdeeling Bondowoso" (1857), blz. 469 e.v.

nhiang getrouw en viert elke doekoeh dan haar eigen sĕlamatan.

Volledigheidshalve moeten hier nog eenige gegevens vermeld worden, ontleend aan een opstel in de Nieuwe Soerabajasche courant van 28 Augustus 1917 [1]), welks waarde echter, naar het mij voorkomt, niet hoog mag worden aangeslagen, omdat de auteur niet bekend is, en de inhoud doet zien, dat geen deskundige aan het woord is, waarbij nog komt, dat het zeer wel mogelijk is, dat hier iemand schrijft, die vreesde, dat zijn eigen belangen in het gedrang zouden komen. In het kort komt de zaak hierop neer, dat er in 1917 een erfpachtsaanvrage was ingediend op de hellingen van de Baloeran, waarvan de schrijver beweert, dat zij grond omvatte hoorend tot het gebied van enkele dèsa's, waaronder Badjoelmati. Dit nu is niet geheel juist: de dèsa Badjoelmati had er niets mede te maken: de aanvraag lag geheel in de afdeeling Panaroekan. Schrijver meende, dat de rechten van de bevolking als ontginningsrecht, weiderecht en het recht om boschproducten te zoeken zouden worden geschaad bij uitgifte van den aangevraagden grond in erfpacht. Als dit juist is, zou natuurlijk de aanvrage moeten zijn afgewezen. Voor ons is intusschen van meer belang, wat de schrijver mededeelt over het „gebied" van de verschillende dèsa's, waarbij ons vooral Badjoelmati interesseert. Hij verklaart dan, dat de grenzen der verschillende gebieden zeer duidelijk zijn aan te geven en deze grenzen door de bewoners der verschillende dèsa's onderling gerespecteerd worden. Dit nu is volgens mijn bevinding niet geheel juist. De bewoners van de dèsa Badjoelmati jagen en sprokkelen, zonder ooit daarin te worden gestoord, rustig op het gebied der dèsa's in de afdeeling Panaroekan, die aan Badjoelmati grenzen; ook laten zij er ongestoord hun vee weiden, een en ander zonder eenige retributie of huldegift te betalen. Ook wat de schrijver beweert omtrent het los laten loopen van vee in de bosschen op de Baloeranhellingen lijkt mij ietwat vreemd. Ten eerste is het laten losloopen van vee des nachts verboden bij verordening van den gewestelijken raad van Bĕsoeki van 2 September 1908 [2]), maar bovendien zijn de Baloeran-hellingen zoo dor en droog, en worden ze dermate bezocht door tijgers en wilde honden, dat het vee en zeker buffels, die, naar de schrijver beweert, er vooral gefokt werden, er niet welig zouden tieren. De erfpachters van 1917, die een veeteeltonderneming opzetten, hebben dit dan ook tot hun schade ondervonden.

[1]) Adatrechtbundel, XVIII, blz. 181—184.

[2]) Afgekondigd in de Javasche couranten van 6 en 9 October 1908, nos. 80 en 81.

Met betrekking tot besproeiingswater is er niet veel veranderd. In de gebieden van de bevloeiingen uit de kali's Klatak, Soekawidi, Boeloeh, Binahoe, Soengoen, Boenggoe, Tampong en Sĕtjawan, d.w.z. in de districten Banjoewangi en Ragadjampi, geldt een waterregeling, hierachter in uittreksel afgedrukt als bijlage no. II en vastgesteld bij besluit van den resident van Bĕsoeki van 17 Augustus 1909 no. 10648/42. Van belang zijn vooral de instelling van kringen (artikels 2, 4, 5, 6, 8 tot en met 15) gebieden van ± 300 bouws (artikel 5), binnen welke de onderverdeeling van het water onder toezicht van Europeesche en inlandsche bestuursambtenaren, en voor wat de waterverstrekking betreft ten behoeve van particuliere landbouwondernemingen (op dit oogenblik nog slechts de suikerfabriek „Soekowidi") mede onder contrôle van den chef van de irrigatieafdeeling Pĕkalèn Sampéjan, opgedragen is aan het kringbestuur. Dit bestuur bestaat uit de hoofden der dèsa's, die bevloeide gronden binnen dien kring bezitten (artikel 2, 8 en 10). Het kringbestuur als zoodanig verdeelt in den regel het water slechts over de verschillende tot zijn waterkring behoorende dèsagebieden; de verdeeling binnen de dèsa geschiedt door den betrokken pĕtinggi (artikel 11). Artikel 9 handelt over de modins (dorpsgodsdienstbeambten). Het kringbestuur wendt zich voor klachten tot het districtshoofd, die samen met den iririgatie-opzichter een regeling treft (artikel 12). Artikel 13 bepaalt, dat het kringbestuur alleen zeggenschap heeft over de verdeeling ten behoeve van de inlandsche cultures en hierbij zich „*ook*" laat leiden „door de ten dezen aanzien door de bevolking als adat erkende gebruiken" (zie ook artikel 15). Over het onderhoud en herstel van dammen, waterwerken, dijken en waterleidingen handelt artikel 30. In het district Gĕntèng bestaat nog geen waterregeling. Hier is dus de dèsa nog geheel vrij, al kan een tactvol bestuur veel invloed op den gang van zaken uitoefenen. Bestaan hier derhalve geen waterkringen, ook hier worden gemeenschappelijke belangen door de dèsa's gemeenschappelijk behandeld. Herstel van de leidingen enz. heeft plaats door dié sawah-bezitters, die er belang bij hebben. Over irrigatiebelangen, welke enkele dèsa's raken, plegen gemeenschappelijke vergaderingen te worden gehouden. Deze vergaderingen worden echter alleen bijgewoond door belanghebbenden. Zoo zullen b.v. lieden, die alleen tĕgals bezitten, er niet aan deelnemen. Evenmin lieden uit andere doekoehs, die bij de betrokken sawahs geen belang hebben. Daarentegen worden wel toegelaten bezitters van sawahs in het bewuste gebied, die in geheel andere doekoehs of zelfs dèsa's wonen. Men kan daarom dus *niet* zeggen, dat regeling van het

watergebruik uitsluitend dèsazaak is. Moeten we hier misschien denken aan het vroeger bestaande feit, dat de grond hoorde tot de dèsa, waar de rechthebbende woonde? Intusschen heeft zich al evenmin iets ontwikkeld, dat lijkt op de soebaks van Bali [1]). Zelfs de kringen, bedoeld in het waterreglement, en de daarover gestelde besturen zijn geen werkelijk bestaande lichamen of organen met vaste werkzaamheid en bevoegdheid. Toch zou m.i. door voortbouwen op den werkelijken toestand wel op den duur een meer zekerheid gevende regeling zijn te verkrijgen, mits de rechter — en hier wordt ook bedoeld de landrechter in de hanteering van artikel 521 strafwetboek — goed acht geeft op wat er leeft in de overtuiging van de bevolking en er een nieuwe waterregeling tot stand kome, die de kringen, voor zoover de technische vraagstukken dit toelaten, organiseert volgens het adatrecht. Een goede leiding ter zake kan het, door de ontvoogding sterkere, inlandsch bestuur geven, en geeft het ook reeds.

Thans rest mij nog iets mede te deelen over vischgebied, of liever zeegebied. Zooals reeds werd medegedeeld, wordt vrijwel de geheele kust bewoond door van buiten binnengedrongen elementen, voornamelijk Mandareezen en Boegineezen, en voorts Madoereezen en Maleiers. De visschersdèsa's liggen vrij ver van elkaar af. Van de Pangpang-baai af, waar de dèsa Tratas gelegen is, naar het zuiden en van de zuidoostelijke punt naar het westen ligt zelfs slechts één dèsa: Gradjagan, bewoond door enkele tientallen gezinnen. Wellicht is dit de oorzaak van een totaal ontbreken van een beschikkingsrecht over de zee. Wel is waar vischt men gewoonlijk op bepaalde plaatsen en dwaalt men niet ver van zijn dèsa weg, maar slechts, omdat men hieraan geen behoefte gevoelt. Men legt aan nieuwelingen geen enkele moeilijkheid in den weg. Van tijd tot tijd hebben zelfs Europeanen en Koreanen, zonder tegenwerking te ontmoeten, de vischvangst uitgeoefend naast de inheemsche visschers. Hetzelfde geldt voor de stranden, waarop aan de zuidkust schildpadeieren worden gevonden. Voor het zoeken hiervan is een (behoudens zegelrecht kostelooze) vergunning noodig van het hoofd van plaatselijk bestuur [2]) (ook na de „ontvoogding"). Schildpadeieren nu worden bij voorbeeld aan de Radjĕgwĕsi-baai gezocht door lieden uit Poegĕr, zonder dat daartegen verzet rijst van Banjoewangische dèsa's. Wel deelt het „Welvaartsverslag" mede [3]), dat de

[1]) Vergelijk V. E. Korn, „Het adatrecht van Bali", blz. 47 en Mr. C. van Vollenhoven, „Het adatrecht van Nederlandsch-Indië, I, blz. 517.

[2]) Besluit van den resident van Bĕsoeki van 26 October 1906 (Javasche courant, 13 November 1906, no. 91), artikels 1 en 3.

[3]) V. V., blz. 15 e.v., overgenomen in Adatrechtbundel, XIX, blz. 419.

terreinen bij onderlinge overeenkomst waren ingedeeld om aan het stroopen op elkaars bedrijfsveld een eind te maken, maar thans is van deze regeling niets meer over. In de Radjĕgwĕsibaai en bij Poeloemèrah kwamen tijdens het welvaartsonderzoek (1902) geen lieden uit Poegĕr eieren zoeken; thans, naar mij uit eigen waarneming ter plaatse bekend is, wel. Waarschijnlijk is door de op blz. 81, noot 2 genoemde verordening de afspraak van vroeger onnoodig geworden. En nu is het typische hiervan, dat juist de grond om evengenoemde baai, en de bosschen daarop, door de dèsa Gambiran beschouwd wordt als tot haar behoorend, m.a.w., dat dit een van de weinige plekken is, waar, zonder noodzaak tot verdediging van een grondreserve voor uitbreiding (immers deze baai ligt zeer ver van de bewoonde wereld af), een zeker recht op woesten grond wordt gepretendeerd door een dèsa. Deze opvatting rust — naar men zegt — op de overlevering, dat Gambiran gesticht zou zijn door van de Radjĕgwĕsibaai verdreven lieden [1]).

Als we dus thans terugblikken, zien wij, dat die betrekking van de dèsa tot den grond, die men wel aanduidt met beschikkingsrecht, zich hier slechts met betrekking tot enkele soorten grond heeft voorgedaan en voor het grootste deel zelfs weer te loor is gegaan. In de door Leviński [2]) uiteengezette economische ontwikkelingslijn past dit wonderwel. Leviński's redeneering komt op het volgende neer.

Bij nomaden en jagersvolkeren geen „property", geen volledig beschikkingsrecht zelfs; grond is nog geen economisch goed, ieder mag vrijelijk den grond gebruiken, veelal ook *vreemdelingen* (blz. 6, 7 en 8). De factor „schaarschte", welke voor het „economisch"-worden van een goed noodig is, treedt eerst later op, als de bevolking toeneemt en zich neerzet om veeteelt en landbouw te beoefenen. Die schaarschte kan men onderscheiden in individueele en sociale schaarschte: de sociale schaarschte ontstaat, als de onderscheiden individueele schaarschten tot antagonisme voeren. De landbouw maakt arbeid aan den grond noodig en daaruit ontstaat „property". Bij weiland wordt een stuk omheind als er schaarschte dreigt, ook hier weer ontstaat „property". Bij bosschen kan „property" ontstaan b.v. door behoefte aan bescherming tegen brandgevaar. Ten aanzien van erven zegt Leviński, dat deze overal erfelijk individueel worden bezeten (blz. 10, 11 en 12). Dat dit voor Banjoewangi

---

[1]) Zie over ontstaan Gambiran ook Eindresumé II, blz. 270.
[2]) Jan St. Leviński, „The origin of property" (1913).

niet waar is, zagen wij reeds; het doet intusschen aan den gedachtengang niets af of toe.

In dun bevolkte streken ziet men (bij primitieve landbouwvolken) een telkens zich verplaatsen van de bouwvelden. Hier ontstaat geen eigendom, maar een tijdelijk recht: na verlating kan in het algemeen ieder ander den grond in beslag nemen. Waar de bevolking dichter wordt, maakt de extensieve cultuur plaats voor meer intensieve. Het verband tusschen rechthebbende en grond wordt inniger, en braakliggende gronden blijven aan den ontginner, zoolang hij den grond niet uitdrukkelijk verlaat, of zoolang er overblijfselen van zijn werkzaamheid zijn overgebleven. Nog later geeft ontginning het recht, den grond voortdurend in bezit te houden; het recht op den grond is dan vaak reeds vrijwel gelijk aan onzen eigendom (blz. 14, 15, 16 en 17). Welken invloed heeft samenwerking op het recht van den grondbewerker? Waar die samenwerking zich uitstrekt tot een deel van den totaal noodig geworden arbeid, heeft zij geen invloed op het individueel blijven van het recht op den grond (blz. 19 en 20).

In een meer intensief economisch leven, als de mensch meer aan den bodem gebonden is, de tent verwisseld heeft voor een vaste woning, ontstaat de „individueele schaarschte"; de grond rondom zijn huis krijgt waarde voor hem, daar hij zich niet meer zoo gemakkelijk verplaatst. Wonen nu in dit stadium de menschen in verspreide hoeven, dan zullen zij zich gronden in overvloed kunnen toeëigenen: individueel, erfelijk bezitrecht (eigendom) ontstaat blz. 22, 23 en 25). Wonen ze daarentegen in dorpsgemeenschappen bijeen, zoo zal het antagonisme ontstaan, waaruit sociale schaarschte geboren wordt, en volgens een in verschillende stadia [1]) onder te brengen ontwikkeling zal uit het *ook hier oorspronkelijk individueele* bezitrecht zich ontwikkelen een gemeenschappelijk bezitrecht (beter wellicht „beschikkingsrecht") (blz. 33 e.v.). Als hoofdstadia noemt LEVIŃSKY op blz. 42: 1e *stadium*: er is geen gelijkheid, de gemeenschap beperkt slechts het recht van vrije occupatie; 2e *stadium*: de gemeenschap heeft het recht, eigendom over te dragen van den een op den ander; 3e *stadium*: de grond wordt periodiek verdeeld. Intusschen is dit slechts de hoofdrichting der ontwikkeling. Zoo ziet men bij het verspreide-hoeven-systeem, dat de tusschen die hoeven gelegen gronden voor alle boeren gelijke waarde hebben. Zoodra hun overvloed ophoudt, vallen ze onder de sociale schaarschte. Gewoonlijk begint dit bij bosschen, daarna bij

[1]) Vergelijk vooral blz. 42 e.v.

weiden en de gemeenschap gaat die spoedig verdeelen in arme jaren. Zulke gronden maken dan niet het stadium van individueel bezit door (zij komen, zouden wij kunnnen zeggen, onder het beschikkingsrecht der gemeenschap). Dat ook andere factoren dan economische (karakter, geographische ligging) een rol spelen moet intusschen niet worden vergeten [1]), evenals acht gegeven dient te worden op animistisch-godsdienstige drijfveeren.

Ook Mr. WILLINCK ziet het individueel bezitrecht als den oorspronkelijken toestand, die ontstaat, zoodra een volk met zijn nomadische omzwervingen ophoudt en zich neerzet in vaste woonplaatsen [2]). Hij wijst er bovendien op, dat wij zoowel bij de Germanen als bij de Indonesiërs

> „het recht van de gezamenlijke vrije lieden op den voorgrond (zien) treden en zich de machtsvolkomenheid van het eenhoofdig gezag als een secundair verschijnsel voordoen, dat zich tengevolge van strijd, in dagen van oorlog, ontwikkeld heeft, doch immer is voortgevloeid uit den oorspronkelijken toestand. [3])

Toen de oorlog het gezag van enkelen op den achtergrond drong, werd vanzelf grond, waarop de enkeling geen recht kon doen gelden, door de machthebbers in beslag genomen. Daarom is de domeinverklaring in streken met sterk vorstenbestuur minder in strijd met het rechtsbegrip der inheemsche bevolking.

Het gemeenschappelijk bezitrecht van *bebouwden* grond op Java is in strijd met de overal verspreide gelijkvormige inlandsche rechtsbegrippen omtrent den bodem en „bestaat volgens officieele bescheiden hoogstens pas een halve eeuw" [4]).

H. BERKUSKY heeft eveneens een ongeveer overeenstemmende meening verkondigd. Hij onderscheidt evenwel hierbij het eerste individueele recht van het na het doorloopen van het communale stadium ontstane individueele recht. Het eerste individueele recht noemt hij occupatierecht, het tweede eigendomsrecht. In zooverre gaat hij derhalve weer meer in de lijn van VAN OSSENBRUGGEN, dien hij met instemming aanhaalt. Ook merkt hij op, dat het occupatierecht beperkt wordt, als de bevolking toeneemt of het areaal — door voortdringen van andere stammen bijvoorbeeld — in omvang afneemt [5]). Hij schrijft echter

---

[1]) Zie hierover de lezing van NIERMEIJER en het daarop gevolgd debat in Verslagen Indisch genootschap 1915—1920, jaar 1920, blz. 1 tot 27.

[2]) Mr. G. D. WILLINCK, „De grondrechten bij de volken van den Oostindischen archipel" (1891), blz. 5—10.

[3]) T.a.p., blz. 6.

[4]) T.a.p., blz. 7 en 8.

[5]) H. BERKUSKY, „Das Bodenrecht der primitieven Stämme Indonesiens" (1913), blz. 46—61.

met betrekking tot sawahs — blijkbaar onder invloed van VAN OSSENBRUGGEN —, dat hierop eerst niet-individueele rechten worden uitgeoefend, maar dat ze toebehooren aan de gemeenschap, wat hij, evenals VAN OSSENBRUGGEN, toeschrijft aan animistisch-godsdienstige oorzaken en aan gemeenschappelijken arbeid voor irrigatiewerken [1]). Dat deze opvatting niet met de werkelijkheid overeenstemt, blijkt mijns inziens uit den boven geschetsten rechtstoestand van de sawahs in Banjoewangi.

Mr. F. D. E. VAN OSSENBRUGGEN heeft een andere opvatting, die echter naar het mij voorkomt deels meer schijnbaar dan werkelijk afwijkt van bovengenoemde meeningen. Hij acht nl. „inlandsch grondeigendom" zonder dèsavorming bijna ondenkbaar en motiveert dit aldus:

> „Want ontginning van woesten grond op eenigszins groote schaal maakt gemeenschappelijken arbeid noodzakelijk, waarvan het gevolg is, dat de ontgonnen grond oorspronkelijk communaal wordt bezeten. De gezamenlijke rechthebbenden vormen alsdan eene gemeente, op Java dessa geheeten. Na de ontginning wordt deze communale grond onder de individuen, die tot arbeiden in staat zijn, ter bebouwing verdeeld, hetzij zoodanig, dat zulk een verdeeling periodiek terngkomt, hetzij eens voor altijd, zoodat elk aandeel in de familie blijft, totdat door uitsterving der familie of door uitsterving van de gemeenschap het aangewezen deel wederom in de gemeenschap (desa) valt."

In een noot deelt schrijver dan mede, dat hij de stelling, dat arbeidsverdeeling aan deze bezitsvormen ten grondslag ligt, nader bewezen acht uit het feit, dat dat deel van het dèsagebied, waaraan geen arbeid hoefde te worden verricht, zooals weiden, bosschen enz. niet in de verdeeling begrepen zijn. In den tekst gaat hij dan voort door op te merken, dat als de verdeeling eens voor altijd heeft plaats gehad, men kan spreken over een soort „eigendom" in Indië meestal aangeduid met den term „erfelijk individueel bezit". Echter blijft het object van dit recht, het aan de individuen toebehoorende land, deel van het dèsacomplex. Immers de gemeenschappelijke arbeid wordt niet overbodig; bij voorbeeld aanleg van irrigatiewerken. Deze werken blijven communaal; men denke o.a. aan de Balische soebak-vereenigingen. Ook de arbeid aan den grond zelf kan niet zonder hulp verricht worden, waardoor het toeloeng-tinoeloeng-stelsel zich ontwikkelde. Daarnaast komen dan nog andere gemeenschappelijke plichten als politiezorg en dergelijke [2]).

Over de onontgonnen gronden spreekt Mr. VAN OSSENBRUGGEN zich nog nader uit. Het grondgebied van primitieve stammen is

[1]) H. BERKUSKY, t.a.p., blz. 66—72.
[2]) Over het primitief begrip van grondeigendom (1905), blz. 167 e.v.

wel veelal nauwkeurig begrensd, maar daarom behoort dit de gemeenschap nog niet, modern uitgedrukt, privaatrechtelijk toe, doch zij behoudt zich alle oeconomische voordeelen daaruit voor, haar rechten er op zijn meer van publiekrechtelijken aard[1]). Deze opvatting wordt, doch met ander motief, ook door Mr. G. Nolst Trenité gehuldigd [2]).

Het komt mij voor, dat het verschil met de drie eerstaangehaalde schrijvers er deels een is van terminologie. Toch blijft er met Leviński dit groote onderscheid, dat Van Ossenbruggen zeer uitdrukkelijk een langer of korter stadium aanneemt van gemeenschappelijk recht op den ontgonnen grond, waaruit zich een individueel recht *kan* ontwikkelen, terwijl Leviński op oeconomische gronden en vooral ook door waarneming van feiten aantoont, dat het gemeenschappelijke recht en de al dan niet periodieke verdeeling van den ontgonnen grond ten gevolge van schaarschte ontstaat. Men vergelijke hierover nog Van Vleuten: „Invloed van heerediensten en hoofden op het grondbezit" [3]).

Van Ossenbruggen noemt nog een ander argument voor zijn stelling, dat het individueel bezitrecht zou zijn ontstaan uit het communaal bezitrecht. Naast het oeconomisch element van het „primitief eigendomsrecht" (samenwerking bij ontginning, irrigatie enz.) ziet hij namelijk nog een animistisch-godsdienstig element. De grond is evenals alle andere zaken volgens de primitieve voorstelling bezield. Bij sommige volkeren en stammen zijn deze geesten op den achtergrond gedrongen door de geesten der overleden stamgenooten, maar primair waren het goden. De primitieve mensch beschouwt elke betrekking tusschen hem en den grond als een betrekking tusschen hem en den geest van dien grond. Als een stam eenmaal ergens gevestigd is en daardoor vaste betrekkingen heeft aangeknoopt met de plaatselijke geesten, is het duidelijk, dat voor elken nieuwgeborene in den stam niets anders dan het feit der geboorte zijn betrekking tot de aardgeesten bewerkstelligt. Oorspronkelijk worden die betrekkingen met de geesten niet individueel maar stamsgewijs gedacht. Uit deze gedachte ontstaat dan later het publiekrechtelijk begrip van gebied [4]).

Deze gedachtengang van Van Ossenbruggen schijnt steun te vinden in de saja-, sambat-, djoragandiensten enz. (zie hoofd-

[1]) T.a.p., blz. 174 e.v.
[2]) Zie bij voorbeeld zijn „Het Indonesische dorpsgebied" (1923), blz. 494 e.v.
[3]) (1872), blz. 192 e.v.
[4]) Van Ossenbruggen, t.a.p., blz. 185 e.v. en 361 e.v.

stuk V), maar ook in de nog in enkele Banjoewangische dèsa's voorkomende gebruiken tijdens de sělamatan-dèsa, welke in het tweede hoofdstuk beschreven zijn (zie blz. 31 en 32). Bevreemdend blijft dan mijns inziens evenwel het feit, dat al deze gebruiken alleen betrekking hebben op sawahs en het daarvan verkregen padiproduct, en *niet* op droge gronden, *zelfs niet* op den verbouw van andere producten dan padi op den sawahgrond. Het komt mij voor, dat VAN OSSENBRUGGEN's slotsommen niet voldoende gegrond zijn; een bevredigende verklaring van de verschillen in grondbezitrechten, zooals die zich in de onderscheiden streken van Java en Madoera voordoen, geven zij mijns inziens niet.

Daarentegen schijnt het mij toe, dat het beeld ,dat Java ons biedt, en zeer zeker het grondenrecht in Banjoewangi, een argument is vóór LEVIŃSKY's opvatting. Het in het einde der 18e eeuw zeer ontvolkte Banjoewangi had zoo'n overvloed van boschgrond, dat sociale schaarschte niet bestond. Door de talrijke plunderingen der onderscheidene legers is het, in enkele dèsa's bovendien door het apanagestelsel toch al verzwakte, dèsaverband ongetwijfeld sterk geschokt.

Op het eerste gezicht is dan echter merkwaardig het zeer sterk gemeen zijn van de tanah kampongan, dat naar het mij voorkomt geen verklaring vindt in de bovenvermelde opvattingen van VAN OSSENBRUGGEN. In „Eenige mededeelingen omtrent Banjoewangi" [1]) wordt, naar wij zagen, medegedeeld, dat de regent op de vraag, hoe deze toestand van de erven was ontstaan, antwoordde, dat de terreinen, waarop de kampongs stonden, aanvankelijk ontginningen in de bosschen geweest waren van enkele personen, die dezelve met klapperboomen beplantten en daar verblijf hielden. Hun afstammelingen zouden dan, om onderling hulp te kunnen vinden, bijeen zijn gebleven, waarbij de klappers en vruchtboomen plaats gemaakt zouden hebben voor huizen. Wellicht waren er om de kampongs eerst sterke palissadeeringen. Het is mogelijk, dat deze gang van zaken werkelijk heeft plaats gevonden. Zeker is, dat oorspronkelijk de kampongs (hier: plaatsen van samenwoning) slechts zeer klein waren en er maar enkele gezinnen in bijeen huisden. „Die Dessa's sind klein und armselig, und bestehen oft nur aus fünf bis sechs Familiën", schrijft Dr. EPP [2]) over Banjoewangi. In 1892 blijkt het noodig, dat de resident van Bĕsoeki bepaalt, dat tot het vormen van een nieuw gehucht ten minste vijf families bijeen-

---

[1]) Blz. 338.
[2]) Schilderungen aus Holländisch-Ostindiën, (1852), blz. 468.

wonen [1]). Ligt hierin, naast de bestaande onveiligheid, niet een plausibele verklaring van de ontwikkeling van een sterk beschikkingsrecht over de tanah kampongan? Enkele lieden gingen te zamen of kort na elkander een stuk bosch ontginnen en maakten natuurlijk hun woningen vlak bij elkander. Om die plek heen, kwamen hun bouwvelden te liggen. Later groeide dan het aantal inwoners van zoo'n gehucht, en terwijl de bouwlanden gemakkelijk uitgebreid konden worden, ontstond er ten aanzien van den voor woningbouw beschikbaren grond al spoedig sociale schaarschte. Dientengevolge schrompelden de rechten der individuen in en ontstond een toestand, waarbij elk ten behoeve van een woning een stuk van de beschikbare tanah kampongan kon krijgen. In den loop der jaren is dit recht vast in de volksopvattingen geworteld. Een typisch voorval doet dit zien. Ongeveer dertig jaren geleden, aldus verhaalde mij R. Sosrosoebrata, de onlangs afgetreden patih van Banjoewangi, trachtte hij bij een nieuwe ontginning de lieden er toe te brengen rondom hun woningen bepaalde erven aan te leggen. De menschen gehoorzaamden, hoewel met eenigen tegenzin. Echter waren twee jaren later alle Oesingsche gezinnen op twee na verdwenen. Naar de reden van dit verschijnsel gevraagd, deelden de lieden mede, dat zij zich niet „sĕnĕng" gevoelden in huizen met zooveel ruimte er om heen.

Wat betreft het tijdens het „onderzoek naar de rechten op den grond" nog bestaand beschikkingsrecht op sawahs (boven, blz. 70), het schijnt mij toe, dat dit tot opbloei is geraakt door den druk der koffiecultuurdiensten, die aan het sawahbezit verbonden waren. Na het verdwijnen hiervan is dit beschikkingsrecht sterk achteruitgegaan, of geheel verdwenen.

Over bijzondere soorten grond is niet veel te melden. Met betrekking tot het ambtelijk profijtrecht (ambtsvelden) is in hoofdstuk II reeds het een en ander medegedeeld (zie blz. 18 e.v.), waaruit kon blijken, dat de westersche overheid hier sterk heeft ingegrepen en invloed geoefend.

De begraafplaatsen zijn in een zelfden rechtstoestand als de tanah kampongan. Iedereeen, die in de dèsa is gestorven, mag er worden begraven. Hetzelfde geldt ten aanzien van lieden van buiten de dèsa, wier familieleden er reeds rusten, of wier familie in de dèsa woonachtig is. De begraafplaatsen worden onderhouden door de doempa's (zie hoofdstuk II, blz. 26 en 28). Nieuwe begraafplaatsen worden aangelegd op grond, aangelegd door de dèsa uit de dèsakas of, waar deze ontbreekt dan

[1]) Residentsbesluit van 31 Maart 1892, no. 11/9, S., (ook aangehaald in Eindresumé III, blz. 211).

wel niet toereikend is, uit gelden door oeroenans opgebracht (zie hoofdstuk II, blz. 28).

Hier en daar worden heilige graven gevonden, die in klappertuinen of tĕgals gelegen zijn van den bewaarder. Familiegraven komen niet voor. Wel is er in de dèsa Sĕmpoe een familiegrafheuvel, maar deze is van een middel-Javaansche adellijke familie, grootendeels uit ambtenaren bestaande. De kort geleden afgetreden patih van Banjoewangi hoort hiertoe. Eigenaardig is, dat tot deze vereeniging niet alleen bloedverwanten, maar ook aangehuwden kunnen behooren. Deze vereeniging is zeer wijd vertakt en ook bestemd tot onderlingen steun bij huwelijk en dergelijken. Hoofd is het oudste mannelijke lid, aan wien ook bij alle huwelijken zoo niet toestemming, dan toch advies gevraagd wordt. De contributie wordt bepaald naar het inkomen.

Op het erf van de masigit (moskee) liggen graven van regenten en aanzienlijke ambtenaren en hun familieleden en aangehuwde verwanten van eenige beteekenis. Het erf van de masigit is wakapgrond evenals dat van enkele districts- en onderdistrictsbedehuizen. Koesoemah Atmadja meldt, dat de resident van Bĕsoeki o.a. voor de afdeeling Banjoewangi mededeelde, dat wakaps er algemeen verbreid voorkomen en stichtingen behelzen, welke slechts ten behoeve van langgars of masdjids mogen worden gebezigd [1]).

Dèsa-langgars (dorpsgodsdiensthuisjes, tevens godsdienstschooltjes) staan vaak op de tanah kampongan; de door deze gebouwen ingenomen grond is dus aan het beschikkingsrecht onderworpen en als dèsagrond te beschouwen.

Dèsa-pasars (zie hoofdstuk II) zijn evenzeer ingericht op dèsagrond, of beter: op grond in gelijken rechtstoestand als de tanah kampongan.

§ 2. Ontstaan en tenietgaan van het bezitrecht op grond.

Zagen we in de vorige paragraaf, dat het recht op den grond, behalve dat op de tanah kampongan, sterk individueel is, we moeten thans een korte beschouwing wijden aan het ontstaan en het tenietgaan van dat recht.

Wederom zullen we beginnen met het Eindresumé te raadplegen dienaangaande. Overal werd verklaard, bij het onderzoek, dat „het" recht op den grond bij ontginning reeds ontstond bij de afbakening [2]); of speciaal het inlandsch bezitrecht bedoeld wordt, dan wel een voorkeurrecht, blijkt niet. Deze af-

[1]) Koesoemah Atmadja, „De Mohammedaansche vrome stichtingen in Indië", (1922), blz. 115.

[2]) Eindresumé II, blz. 274.

bakening, waarmede de ontginning een aanvang neemt, bestond uit omkapping van kreupelhout langs den omtrek, merken van hoekboomen, plaatsen van palen op de hoekpunten, of dergelijke. Dit recht was intusschen blijkbaar niet een volledig recht, want het ging verloren, als de ontginner vóór de voltooiïng van de ontginning kwam te overlijden, hetgeen aan een voorkeurrecht zou doen denken. In twee dèsa's (Bankoengan en Wangsarĕdja) werd verklaard, dat de ontginner beschouwd werd van de voortzetting van zijn werk te hebben afgezien, als hij dat gedurende een jaar aan zijn lot had overgelaten. (Dit lijkt niet zeer Indonesisch.) Elders nam men geen termijn aan; het moest uit bepaalde verklaringen of feiten blijken, dat de grond, die aanvankelijk ontgonnen werd, was geabandonneerd. Een sawah door eigen ontginning verkregen, heette sawah jasa of mĕmandoeng. Vermeld wordt dan nog, dat het terrein in het tweede jaar, als het werd bestemd voor tĕgal of kĕbon, ompagerd werd. Een sawah werd nooit ompagerd (de omwalling diende als uiterlijk teeken van inbezitneming) [1]).

Als andere wijzen van verkrijging van het bezitrecht van grond naast ontginning, noemt het Eindresumé: *a.* vererving, *b.* schenking, *c.* toewijzing door het dèsahoofd, *d.* koop [2]).

a. en *b.* Over vererving en schenking wordt gehandeld in hoofdstuk III, § 7, waarnaar dus hier kan worden verwezen.

c. Toewijzing door het dèsahoofd geschiedde alleen met onbeheerd achtergelaten sawahs (sawah gantoengan) en dan aan die personen, die de aan het bezit verbonden lasten wenschten op zich te nemen. Aldus verkregen sawahs heetten „sawah ganti wong" [3]), d.w.z. sawahs, die van eigenaar veranderd zijn.

d. Koop. In de dèsa Wangsarĕdja bleek een beperking te bestaan. Hier mocht alleen hij zijn grond verkoopen, die nog in staat was grond te ontginnen en dien ontgonnen grond na te laten aan zijn kinderen [4]). In Bakoengan, Gladak, Mĕlar en Gambiran was verkoop van tĕgalvelden *niet geoorloofd*; in Wangsarĕdja wel, maar niet gebruikelijk om hun geringe waarde [5]). Als reden van het verbod in Bakoengan werd opgegeven, dat men geen „eigenaar" van den grond was. „Eenige mededeelingen" [6]) zegt, dat men (om de kota heen?) het gouvernement erkent als wettigen „eigenaar" van de kĕbonans.

[1]) Eindresumé II, blz 273.
[2]) Zie ook „Eenige mededeelingen, enz.", blz. 341 en 342.
[3]) Eindresumé I, blz. 42 en 43 en II, blz. 273.
[4]) Eindresumé I, blz. 46.
[5]) Eindresumé I, blz. 124.
[6]) Blz. 341.

Over het te niet gaan van het recht handelt het Eindresumé niet rechtstreeks. Echter blijkt met betrekking tot de sawah's, dat deze bij overlijden en abandonneering zonder nalating van betrekkingen, die er aanspraak op maakten ter beschikking kwamen van het dèsahoofd [1]) (eigenlijk: van de dèsa).

Tegenwoordig is de toestand wel eenigermate gewijzigd. De titels van aankomst zijn dezelfde gebleven, behalve toewijzing door den pětinggi, die, voor zoover mij bekend, niet meer bestaat. Natuurlijk is ontginning thans onderworpen aan de regels van de ontginningsordonnantie. Intusschen bleek mij herhaaldelijk, dat bij de bevolking de meening had postgevat, dat een ontginner eerst recht heeft op den grond, als hij aangeslagen is in de belasting. Het is niet onmogelijk, dat deze meening is ontstaan, doordat herhaalde malen vervolgingen zijn ingesteld wegens ontginning zonder vergunning, door het (vooral vroeger veelal ontdoken) verbod van vervreemding van den grond binnen een bepaalden tijd na de ontginning en door het vervallen van de ontginningsvergunning, als de ontginning niet binnen een bepaalden tijd gereed is. Verlaten van den grond doet het recht eerst dan te niet gaan, als er naast struikgewas weer jonge boomen op gegroeid zijn, die boven de struiken uitsteken. Zulke grond kan weer in ontginning worden aangevraagd, tenzij de vorige bezitter hem weer in bezit neemt, of te kennen geeft er nog prijs op te stellen, en heet tanah bongkoran. Dit is dus een soort voorkeurrecht, dat verder op Java schijnt te ontbreken[2]). Wat er geschiedt, als de bezitter sterft zonder rechthebbenden na te laten, is medegedeeld in hoofdstuk III (blz. 63 en 64).

Over aangeslibden grond is niets te zeggen, daar bij mijn weten een geval, waarbij gronden op deze wijze zijn aangegroeid, niet is voorgekomen. Evenmin is er iets bekend over het geval, dat een stuk grond wegslaat.

§ 3. Grondtransacties.

Evenals elders op Java kent men in Banjoewangi verschillende soorten van dol-tinoekoe, waarvan de hoofdvormen hieronder achtereenvolgens zullen worden behandeld:

a. Adol sèndèn sakoewaté [Voorwaardelijk vervreemden, totdat (de grondbezitter) in staat is (om de geleende som terug te betalen)]. Dit geschiedt aldus. Grondbezitter A. heeft geld noodig. Geldschieter B. geeft hem het benoodigd bedrag onder voorwaarde, dat, zoolang A. de volle voorgeschoten som niet heeft

[1]) Eindresumé I, blz. 42.

[2]) Zie Mr. C. VAN VOLLENHOVEN, „Het adatrecht van Nederlandsch-Indië" I, blz. 627 en 745.

terugbetaald, B. het gebruik van de sawah heeft en er de opbrengst van zal mogen genieten. B. moet dan de landrente betalen. Een en ander geschiedt voor onbepaalden tijd, echter nooit voor korter dan één oogst, terwijl de oogst, die te velde staat tijdens het inlossen (nëboes), aan B. komt.

b. Adol sèndèn garapan [Voorwaardelijk vervreemden voor (een of meer) oogsten]. Ook hierbij ontvangt grondbezitter A. een geldsom van B., waarbij weer als pand het stuk grond dient. Het betaalde bedrag beloopt gewoonlijk ± twee derden van de geschatte koopsom. De landrente wordt hierbij door A. betaald. Deze overeenkomst wordt gesloten voor één of twee oogsten, terwijl zoogoed als altijd door den geldschieter B. met A. een maro-overeenkomst wordt aangegaan met dien verstande, dat A. den grond bewerkt en de helft van den oogst aan B. afstaat. Het doel van deze overeenkomst is dan ook zekerheid voor B., dat hij den oogst voor de helft zal ontvangen. Zij wordt voornamelijk gesloten door inlandsche padihandelaren, zoogenaamde padi-borgen (inlandsche agenten van de rijstpellerijen en opkoopers) en door den eenigen inlandschen eigenaar van een rijstpellerij. Kan A. na afloop de pandsom niet terugbetalen, dan vervalt de grond aan B. mits deze het ontbrekende derde deel van den prijs van den grond alsnog aan A. uitbetaalt, wat nog al eens voorkomt.

c. Adol sèndèn tahoenan [voorwaardelijk vervreemden voor (één of meer) jaren, ongeveer onze huur, doch met vooruitbetaling] heeft gewoonlijk plaats voor één tot drie jaren. Ook bij dezen vorm is het betaalde bedrag weer ± twee derden van de geschatte koopsom. Veelal is het bij deze overeenkomst de bedoeling, dat B., als de grond hem bevalt, na afloop van den afgesproken termijn het overschietende deel van den koopprijs betaalt aan A. en dan voorgoed bezitter wordt van den grond. Ten aanzien van de opbrengst en de landrente geldt hetzelfde als bij adol sèndèn sakoewaté is opgemerkt. Kan na afloop van den termijn B. de overschietende som niet betalen, of wenscht hij den grond niet voorgoed te bezitten, zoo kan A. door betaling van de door hem ontvangen som den grond in vol bezitrecht terugkrijgen. Is hij echter, wat nogal eens het geval is, niet in staat dit bedrag te voldoen, dan kan hij hetzij trachten dit door het sluiten van een dergelijke overeenkomst met een ander te verkrijgen, hetzij de overeenkomst verlengen. Het komt vaak voor, dat dit zoo ettelijke jaren voortgaat, één van beide partijen of zelfs beide partijen intusschen sterven, en dan de erfgenamen, die niet meer juist weten, wat er eigenlijk overeengekomen is, elkander het bezitrecht van den grond betwisten,

waarbij erven A. den grond onder aanbod van de pandsom terugeischen en erven B. staande houden, dat er een *adol bibas* (zie *d.*) overeenkomst is gesloten. Zij zullen dit te overtuigder doen, aangezien vaak in de opgemaakte lajang dol tinoekoe (als deze er is) bij dit soort overeenkomsten vaak geschreven staat *bibas* in plaats van *sèndèn* (immers het einddoel is vaak ngĕdol bibas) en de tijdens het sluiten der overeenkomst aanwezige saksi's (veelal pĕtinggi en andere dèsabestuursleden) intusschen ook niet meer in leven zijn, terwijl van het mondeling overdragen van hun getuigenis op hun opvolgers vaak niet veel terecht komt. Gewoonlijk weet de landraad echter wel aan de grootte van de som te zien, wat voor overeenkomst oorspronkelijk gesloten is.

Dr. J. H. F. Sollewijn Gelpke [1]) schrijft over deze pandovereenkomsten o.a.:

> „Het recht van wederinkoop (hier is bedoeld: het recht het pand in te lossen) gaat nimmer verloren doch dit is illusoir, omdat in streken als Bantam, Preanger en Banjoewangi, waar dergelijke transacties het meest voorkomen, terugbetaling van de koopsom weinig plaats heeft, en de kooper tracht den verkooper nog meer geld of goed van hem te doen leenen, waarmede de som ter wederinkoop wordt vergroot, totdat het totaal weldra aan de geheele waarde van den grond gelijk is. Dan volgt het voorstel, om het recht van wederinkoop (inlossing) te laten vervallen....."

Op *a*, *b* en *c*. In alle drie deze gevallen, gewoonlijk onder den naam van grondverpanding bekend, is de geldschieter bevoegd den grond aan een derde te verpanden, echter nooit voor langer dan den overblijvenden termijn van het contract. Voor zoover mij bekend zijn hierover nimmer moeilijkheden gerezen.

Nog moet worden aangeteekend, dat, terwijl dit bij sèndèn garapan nimmer geschiedt, bij de andere twee sèndènvormen vaak door partijen aan den tjarik wordt verzocht, den grond in de landrenteregisters over te schrijven op naam van den pandnemer. Deze overeenkomsten komen uitsluitend voor ten aanzien van sawahs, hoewel een verbod met betrekking tot anderen grond mij niet bekend is [2]).

d. Ngĕdol bibas (Kr. sadé bibas) is de term, aan koop en verkoop gegeven. Dat is dus de afstand voorgoed van het stuk grond tegen een overeengekomen contante som.

---

[1]) „Gegevens voor een nieuwe landrenteregeling", (1879), blz. 87, ziek ook blz. 79.

[2]) Vergelijk over deze contracten o.a. Wilken, „Verspreide Geschriften", deel II, blz. 412 en Mr. F. D. E. van Ossenbruggen, t.a.p., blz. 374 e.v., en zijn bespreking van de dissertatie van R. Soebroto (1925) en Mr. F. D. Holleman, „Adatrecht Toeloengagoeng", 1918 en 1920.

Naast deze overeenkomsten, doch hiervan in karakter geheel verschillend, staat dan de deelbouwovereenkomst, die niet verschilt van die elders gebruikelijk. Zij wordt gesloten ten aanzien van sawahs en tĕgals [1]). De grondbezitter, die door omstandigheden (te veel grond, niet bezitten van ploegvee, te ver afgelegen grond) niet in staat is de bewerking zelf ter hand te nemen, sluit met een daartoe genegen persoon een, gewoonlijk mondelinge, overeenkomst, om den grond voor hem te bewerken, te beplanten en af te oogsten tegen genot van een evenredig deel van de opbrengst. In Banjoewangi worden voor zoover mij bekend alleen halfbouw- (maro, Kr. marakalih) overeenkomsten gesloten. Hierbij zorgt de deelbouwer voor het ploegvee en de grondbezitter voor de zaadpadi. Echter komt het ook voor, dat elk de helft van de zaadpadi levert en de grondbezitter, als de bewerker geen ploegvee heeft, aan de huur hiervan meebetaalt. De landrente betaalt de grondbezitter. Het is den grondbezitter niet geoorloofd vóór afloop van den oogst over den grond te beschikken, noch ten deele er een andere bestemming aan te geven (b.v. plantgaten maken voor het planten van klapperboomen, terwijl er een djagoeng-oogst te velde staat). Aan den anderen kant dient de bewerker actief te zijn en moet hij zorgen, niet door te laat planten minder oogsten te verkrijgen dan hij door actief te zijn had kunnen bekomen. Dit laatste zou trouwens ook in het nadeel van den deelbouwer wezen. Van den oogst wordt vóór de verdeeling afgetrokken:

a. de *toeton* (hier in de beteekenis van: padi voor huiselijk gebruik) voor de helpers (rĕsajan) bij het ngĕringgi (binden) en het ngoendjal (naar de schuur brengen).

b. de *djakat*.

c. de *bibit*.

Deze maro-overeenkomsten worden wel eens aangeduid met het woord rawatan sawah (Kr. ramoetan sabin), dat beteekent: sawahverzorging. Dat maro-overeenkomsten vaak worden aangegaan door dèsabestuursleden om hun grond bewerkt te krijgen, zagen wij reeds boven (blz. 19).

Maro-overeenkomsten worden niet gesloten ten aanzien van klappertuinen. Toch heeft men ook hier iets, wat evenals het deelbouwcontract genoemd wordt *rawatan* (kĕbon klapa). Klappertuinbezitter A. draagt hierbij aan B. op, zijn tuin te onderhouden, waartegenover B. het recht heeft den grond onder de klapperboomen te beplanten (gewoonlijk met djagoeng of soms kĕtèla) en de opbrengst hiervan te houden. De klappers

[1]) Eindresumé I, blz. 128.

worden door B. of onder zijn toezicht geplukt tegen betaling door A. Het plukloon bedraagt f 0.03 per boom of wel f 0.25 per 200 klappers.

Een variant hiervan (ook rawatan kĕbon klappa genaamd) is een overeenkomst, waarbij de verzorger niet den grond bewerkt, doch van elke 1000 klappers er 100 mag houden. De eerste soort komt het meest voor in het noordoosten van Banjoewangi, waar vele Madoereezen wonen, de tweede is elders het meest gebruikelijk.

Hierop lijkt weer het *rawatan tandoeran pari* (Kr. ramoetan taněman pantoen), waarbij de verzorging van de te velde staande padi wordt opgedragen aan iemand, die daarvoor een zeker deel van den oogst krijgt, naar van te voren is afgesproken.

Laatstgenoemde overeenkomst hoort eigenlijk al thuis in het volgende (V.) hoofdstuk, waarin het schuldenrecht zal behandeld worden. Intusschen is een scherpe scheidingslijn moeilijk te trekken. Dat ik dit toch doe, is uit de overweging, dat hierdoor een overzicht gemakkelijker wordt verkregen.

Nauw hiermede verband houdt het *gawé sawah* (Kr. daměl sabin), een overeenkomst aangegaan door een persoon, die een vergunning tot ontginning heeft verkregen, doch deze niet zelf ter hand kan nemen. Zij bestaat hierin, dat de vergunningsverkrijger aan een ander opdraagt, de ontginning te bewerkstelligen en den grond tot sawah te maken. Hiertoe krijgt de laatste gewoonlijk vijf jaren den tijd, gedurende welken hij den grond mag beplanten en den oogst daarvan houden. Het eerste jaar krijgt hij daarbij levensonderhoud van zijn lastgever. Somtijds wordt hierbij de bepaling gemaakt, dat bij overlijden van den lastgever vóór ommekomst van den tijd van vijf jaren de lastnemer in de rechten van eerstgenoemde treedt.

Weinig voorkomend is het *adol sèwa* of *njèwakaké*, het „verhuren" van grond. Men ziet dezen vorm bijna uitsluitend in de kota's ten aanzien van woonerven, die daar, zooals wij zagen, neiging vertoonen zich aan het beschikkingsrecht geheel te ontworstelen. Gewoonlijk echter is niet het erf, maar het huis, dat er op staat, voorwerp van verhuur. De huursom wordt hier evenals bij onze huur- en verhuurovereenkomst termijnsgewijs betaald. Van der Linden [1]) meent, dat het njèwakaké geen inheemsche vorm is. Of hier, zooals bij voorbeeld in Batavia, de huurder niet te allen tijde gedwongen kan worden tot ontruiming, tenzij hij in gebreke is gebleven de huursom te voldoen, is mij niet bekend.

[1]) Grondverhuring op Java en Madoera, blz. 85, 87, 93 en 104 (ook overgenomen in Adatrechtbundel II; vergelijk ook Mr. F. D. Holleman, „Adatrecht Toeloengagoeng" (1920), blz. 384.

HOOFDSTUK V.

SCHULDENRECHT.

§ 1. Dienstbetoon.

Voor een goed overzicht van het dienstbetoon moeten wij het onderscheiden in drie groepen. [1]) In de volgorde, waarin die drie hieronder worden behandeld, is niet zoozeer rekening gehouden met haar meer of minder groote belangrijkheid, als wel met de ontwikkelingslijn, die er in is te bespeuren. Meer en meer ziet men nl. de onder *a* genoemde soort overgaan in die onder *b* behandeld, terwijl het eindstadium te vinden is onder *c*.

a. De eerste groep is het complex van verplichtingen, die, hoewel niet zoozeer een openbaar doel dienende, toch door een publiek orgaan, de dèsa of het gehucht, worden geregeld. Zij zijn waarschijnlijk uitvloeisel en overblijfsel van de eertijds sterkere gemeenschap, die allerlei zaken de dorpsingezetenen betreffende regelde en vooral datgene, wat iets uit te staan had met de bewerking van den bodem. VAN OSSENBRUGGEN meent [2]), dat hier een animistisch-godsdienstige oorzaak aan ten grondslag ligt. Betrekkingen met de aard-, later voorouder-geesten, konden volgens hem slechts plaats vinden door de gemeenschap als zoodanig.

De inheemsche naam voor deze diensten, ook elders op Java gebruikelijk, is rĕsaja. Ze worden bij toerbeurt gevorderd en mogen voor elk, die ze verricht, niet langer dan één dag achtereen duren. Degeen, voor wien het werk wordt uitgevoerd, is verplicht de helpers van voedsel te voorzien.

> „Moest de sawahbezitter vroeger een vrij duren maaltijd geven aan zijn helpers, thans bepaalt hij zich tot het hoogst noodige."

---

[1]) Zie Mr. C. VAN VOLLENHOVEN, „Het adatrecht van Nederlandsch Indië", blz. 646—648.

[2]) Zie Mr. F. D. E. VAN OSSENBRUGGEN, „Over het primitief begrip van grondeigendom" (1905), blz. 363 e.v.

deelt het „Welvaartsverslag" mede [1]). Men ziet deze diensten echter niet vaak meer toegepast en dan nog alleen bij enkele werkzaamheden, nl. huizenbouw voor den pětinggi, sawahbewerking, zaaien en planten, doch ook alleen om bijzondere redenen: bij voorbeeld watergebrek, waardoor er haast met het werk moet worden gemaakt of ten behoeve van het dèsahoofd en dgl.. Meer en meer treedt de onder *b* genoemde soort ervoor in de plaats.

b. De tweede groep, welke oogenschijnlijk gelijk is aan de eerste, omvat het djorogan (= elkaar steunen), hetwelk hierin bestaat, dat bezitters van sawahs hulp vragen van de rechthebbenden op omliggende akkers en hierbij de stilzwijgende verplichting op zich nemen om bij voorkomende gelegenheid wederdienst te verrichten [2]). Dit vindt vooral plaats bij het binden (ngĕringgi) en het naar de schuur brengen (ngoendjal) van de padi. Iemand, die zoodanige hulp wenscht, richt hiertoe eenige vlaggetjes van bepaalden vorm en kleur op zijn sawah op. De buren (dèsagenooten of niet, doet hierbij niets terzake), zoo zij althans door den vrager niet reeds eenmaal geholpen zijn, *zijn volkomen vrij*, aan het verzoek om hulp al dan niet gehoor te geven.

Iemand, die zelf reeds djorogan-hulp heeft genoten, mag een verzoek om wederhulp niet meer dan één of tweemaal weigeren; doet hij het ten derden male, dan wordt hij voortaan vrijwel geboycot en is zijn positie tamelijk onhoudbaar. De hulpverzoeker is verplicht de helpers te onthalen. Bij het ngĕringgi krijgen de helpers koffie en gebak; zij, die ook bij het ngoendjal medewerking verleenen, krijgen bovendien een maaltijd.

Het onderscheid met saja-dienst is gelegen in het feit, dat djorogan geen dèsazaak is, doch eenvoudig wederkeerig hulpbetoon. Het verschil is echter bezig te vervagen.

c. De derde groep is de gewone loondienst. Het loon kan bestaan in goederen of in geld of wel in beide. Deze loondienst vindt meer en meer toepassing. Enkele voorbeelden mogen hier volgen.

De padioogst geschiedt gewoonlijk als elders op Java tegen een deel van het door elk geoogst gewas: bawon. Hier meestal $^1/_5$ deel. Gewoonlijk zoekt de snijdster (immers meerendeels geschiedt deze arbeid door vrouwen) zelf haar aandeel uit. Bij het snijden binden de vrouwen nl. telkens de padi in bosjes samen: op elke vijf bosjes nemen zij na afloop van den arbeid

[1]) Adatrechtbundel II, (Gegevens Welvaartsverslagen) blz. 260.

[2]) Zie o.a. hierover Mr. F. D. Holleman, „Adatrecht Toeloengagoeng", (1920), blz. 378, noot 1.

er een af. De bezitter van de sawah grijpt slechts dan in, wanneer de bosjes, door de snijdsters als loon uitgezocht, te veel in grootte verschillen met de overige.

Het ploegen van de sawah geschiedt hetzij door den bezitter zelf, die hiertoe vee, als hij het niet zelf bezit, en ploeg huurt, of een enkel maal leent tegen belofte van wat padi bij den lateren oogst, dan wel door een veebezitter tegen loon en wat versnaperingen.

Het zaaien of, beter, uitleggen van de halmen op de kweekbedden geschiedt door de vrouwelijke huisgenooten. Het uitplanten meestal in loondienst (door vrouwen).

Ook het ngĕringgi en ngoendjal kunnen in loondienst geschieden.

Bij tĕgalans geschieden, voor zoover zij niet door den bezitter, tijdelijken gebruiker of verzorger geschieden, de werkzaamheden (zie vorig hoofdstuk, blz. 94 en 95), in loondienst.

Zeer gebruikelijk is, bij deze werkzaamheden aan den grond of althans betrekking hebbend op den grond, een tĕbasanovereenkomst [1]), d.w.z. een aannemingscontract. Zoo kent men „tĕbasan garapan", waarbij al de arbeid voor de sawah- of tĕgalbewerking tot aan de beplanting wordt uitbesteed voor een bepaalde som.

Op het te velde staand gewas wordt vaak een tĕbasan adolan (Kr. sadĕjan) overeenkomst aangegaan, waarbij de grondbezitter, naar gelang van ouderdom en stand van het gewas, hierop een bepaalde som verkrijgt. De oogst is dan voor den geldschieter, die ook de risico draagt van misoogst en ziekten en plagen, niet ontstaan door nalatigheid van den rechthebbende op den grond. De geldschieter zorgt ook zelf voor het oogsten en vervoeren.

Bedienden bij hoofden en gezeten lieden worden betaald met een kleine som gelds, voedsel en kleeren. Zij wonen niet altijd in de woning of op het erf van hun meester. Vaak hebben zij een eigen huis op eenige afstand van dat van hun werkgever.

Knechten van smeden en dgl. worden gewoonlijk in geldloon betaald.

De eigenaar van een dogkart- of automobielverhuurderij laat zijn koetsiers of chauffeurs (sopir) gewoonlijk een bepaalde som per dag afdragen. Wat zij meer ontvangen is voor henzelf. De koetsier is verantwoordelijk voor het onderhoud van het rijtuigje en van het tuig, soms ook voor het voedsel van het paard. De

[1]) tĕbas is koopen bij den hoop, aannemen, maar altijd met geheele of gedeeltelijke vooruitbetaling, (vergelijk Woordenboek Gericke-Roorda-Winter op tĕbas).

[2]) Mr. C. van Vollenhoven, t.a.p., blz. 640—641.

chauffeur bekostigt de gewone reparaties zelf, evenals banden en benzine; de smeerolie wordt gewoonlijk door den eigenaar geleverd. Als ik goed ben ingelicht handelen gelegenheidstaxi-verhuurders van allerlei landaard in steden als Soerabaja even-zoo. De chauffeur laat zich meestal vergezellen door een kĕrnèt (Holl. kornet), die bezoldigd wordt, hetzij door den eigenaar van den automobiel, hetzij door den chauffeur [1]). Deze vorm is een overgang naar die in de volgende paragraaf.

§ 2. Arbeidsvennootschappen.

Geheel verschillend is de toestand bij visschers [2]), gamĕlan-spelers, werkliedengroepen, die in tĕbasan werkjes opknappen, en zoekers van schildpadeieren, verzamelaars van bosch-producten.

Bij deze bedrijven staan de leiders en de medewerkers niet tot elkaar in een eigenlijke dienstbetrekking, doch ze deelen gezamenlijk in de winst.

a. Visschers. Uiteraard zijn onder de visschers zoo goed als geen Oesingers, daar, zooals wij in het eerste hoofdstuk zagen, de bevolking der visschersdorpen bestaat uit Mandareezen, Madoereezen en Maleiers. Toch geeft deze gemengde bevolking ten aanzien van het visschersbedrijf een eigen adatrecht te zien, dat in hoofdtrekken op het volgende neerkomt.

Van een schip uit wordt op zee gevischt met netten of met lijnen. Netten in het algemeen heeten djaring of djala. De groote netten (djaring kolèkan) bestaan uit aaneengenaaide netten, welke, voor zij aan elkaar verbonden zijn, barèng genoemd worden. Grootere schepen, waaruit men met de djaring kolèkan vischt, zijn de sampan en de kolèkan; de sampan is iets grooter dan de kolèkan en terwijl eerstgenoemd vaartuig ongeveer vijftien man bevat, vindt er in het laatstgenoemde een twaalftal plaats. Een kleiner schuitje met acht lieden bemand, waarop men kleinere sleepnetten (rompong) bezigt, heet djoekoeng [3]) djaring of pĕdjala, dat slechts één vlerk heeft. Lijnvisschen heeft alleen plaats uit kleine scheepjes (djoekoeng mantjing of djoekoeng pĕlasan). De hierbij gebruikte lijn heet pĕlasan; de haak ervan is niet voorzien van aas, maar van een kippenveertje. In deze vaartuigjes zitten slechts één of twee mannen. Minder vaak ziet men vanuit een sampan of kolèkan visschen met een harpoen (sambèng) op de rampingan (een groote platte visch,

[1]) Vergelijk voor de afdeeling Bandawasa (1911) (Madoereezen), Adatrechtbundel IV, blz. 614.

[2]) Mr. C. VAN VOLLENHOVEN, t.a.p., I, blz. 643 en 644.

[3]) Djoekoeng is de algemeene naam voor vlerkprahoe.

wier vlakke zijde vaak meer dan een vierkante meter oppervlakte heeft). De rampingan kan groote kracht ontwikkelen. Zoodra de harpoen in het lichaam is gedrongen, zwemt de visch met groote snelheid voort. De lijn, welke aan de harpoen is bevestigd, wordt eerst wat gevierd en dan geleidelijk strakker gehouden. Het scheepje, waarin de visscher zit, wordt dan nog geruimen tijd voortgetrokken door het water, voor de rampingan binnengehaald kan worden.

Van of aan de kust vischt men met netten (djaring blandongan), door zes lieden bediend, lijnen (pantjing rawit) voor groote visschen als moengsings (soort haai), hengels met aas voor kleine visschen (pantjing koerisi), fuiken (boeboe, bĕndjang, èmpèng).

De eigenaars van netten en prahoe's, ook wel die van groote lijnen, heeten saudagar, die van prahoe's worden ook djoeragan darat genoemd, als zij niet mede op zee gaan. Gezagvoerders van vaartuigen zijn djoeragan lahoet. Soms zijn eigenaars van netten of lijnen en prahoe wel afzonderlijke personen, terwijl ook wel de saudagar als djoeragan lahoet optreedt. De matrozen heeten pĕndèga.

Behalve bij het hengelen met de pĕlasan en de pantjing koerisi, vischt men steeds in gezelschap van één of meer anderen. Hierbij krijgen de helpers geen loon, maar wordt aan elk der medewerkers een aandeel in de vangst uitgekeerd, waarbij echter de eigenaars van het gereedschap (lijnen, netten, prahoes enz.) altijd een grooter deel krijgen dan zij, die alleen hun arbeidskracht inbrachten. Bij het visschen vanuit een kolèkan, sampan en pĕdjala of met een pantjing rawit zorgt de saudagar voor leeftocht.

Het meerdere, dat de inbrenger van kapitaalgoederen krijgt, is blijkbaar bestemd voor rente en afschrijving van het hierin gestoken kapitaal. De eigenaar van het net ontvangt meer dan die van het schip, daar het net in drie maanden moet worden afgeschreven. Arbeiden de saudagars niet persoonlijk mede, dan is hun aandeel natuurlijk kleiner, dan wanneer zij wèl zelf medewerken, namelijk zooveel minder als het aan een gewoon medewerker toekomende bedrag[1]). De saudagar zorgt voor den verkoop van de vangst. Ook op vaartuigen voor den handel gebruikt (groote djoekoengs en djoeloengs) wordt een dergelijke verdeeling tusschen saudagar, djoeragan en pĕndèga's toegepast.

De visch wordt op het strand verkocht aan opkoopers, die ook hier wel eens door voorschotten de visschers aan zich gebonden hebben. Hoever dit strekt, en of hier kan gesproken wor-

[1]) Zie het „Welvaartsverslag", V.V., blz. 10, opgenomen in Adatrechtbundel XIX, blz. 434.

den van een euvel is mij niet bekend; het is zeer moeilijk om over dergelijke aangelegenheden betrouwbare inlichtingen te verkrijgen. De pendèga's krijgen buiten den vischtijd wel rentelooze voorschotten van de djoeragan darat om in hun levensonderhoud te voorzien tot het nieuwe seizoen aanbreekt.

b. Gamělan-spelers. De leden van een gamělan-orkest [1]) zijn niet in dienstbetrekking bij den leider of een ander persoon. (Hoe dit vroeger was ten aanzien van de wellicht door den vorst of hooge ambtenaren gehouden orkesten, is mij niet bekend). Zij zijn onafhankelijke lieden, die vaak ook een nevenbetrekking, ambacht of bedrijf uitoefenen. Wanneer iemand hen uitnoodigt om een feest te komen opluisteren met hun spel, ontvangen zij elk een aandeel in het uitbetaalde honorarium. Slechts krijgt de leider (pandjah kěndang, bespeler van een kleine trom, waarmee hij de maat aangeeft) iets meer dan de andere spelers. Wordt er bij de muziek gedanst, dan ontvangt de danseres (gandroeng) [1]) eveneens een aandeel. Bij de danspartijen onderscheidt men in (a)risan (begrensde partij), waarbij slechts genoodigden mogen komen en djaban (van djaba = buiten), waarbij iedereen welkom is. De mannen, die met de gandroeng dansen, betalen hiervoor een zeker, naar gelang van omstandigheden grooter of kleiner, bedrag; gewoonlijk staat er hiertoe een koperen schaal gereed, waarin het geld gedeponeerd wordt. Dit geld komt aan den gever van de danspartij, die dan op zijn beurt danseres en orkest betaalt.

c. Tĕbasan- of *borongan arbeidersgroepen.* Ze heeten tĕbasan als zij gedeeltelijk vooruit, borongan, als ze geheel na afloop van het werk betaald worden. Naar het mij voorkomt doen deze arbeidsgroepen wel denken aan de Balische „vereenigingen", die geldelijk voordeel beoogen" [2]). Dit zijn groepen van werklieden onder een hoofd (kĕpala tĕbasan of kĕpala borongan, ook wel onjuist mandoer tĕbasan -borongan genoemd, die zwaren arbeid, graafwerk en dgl. uitvoeren. De arbeiders worden in stukloon betaald, terwijl de kĕpala tĕbasan, die veelal zelf medewerkt, nog bovendien per arbeider een bepaald bedrag ontvangt. De uitbetaling van de loonen der arbeiders geschiedt meestal aan den kĕpala.

d. Verzamelaars van schildpadeieren komen zoowel uit Poegĕr, afdeeling Djĕmbĕr, als uit de Banjoewangische dèsa's, vooral

[1]) Zie het interessante artikel over Banjoewangische muziek in het Oost-Java en Madoeranummer van „Djâwâ" (September 1926) van Brands Buys en mijn „Een paar aanteekeningen over Banjoewangi" (1926), blz. 415 e.v.

[2]) Zie V. E. Korn, „Het adatrecht van Bali", blz. 61 e.v. en 504 e.v.

Gambiran en Djadjak. Die uit Poëger zijn voornamelijk Mandareezen en komen per groote prahoe (majang of kolèk: soort sampan) en voeren dan een kleiner vaartuigje (djroepih: soort vlerkprahoe) mee om te landen. Zij varen om beurten uit, met dien verstande, dat eerst djoeragan no. één voor twee weken uittrekt en na zijn terugkomst djoeragan no. twee enz. Deze regeling is eertijds gemaakt door belanghebbenden onder leiding van den toenmaligen këpala Mandar en sedert door het bestuur bestendigd. Laat iemand zijn beurt voorbijgaan, dan ontvangt hij een derde deel van de eieren, die de in zijn plaats uitvarende vindt.

De këpala Mandar kreeg eertijds voor zijn bemoeiïngen na elke tien tochten één vaarbeurt. Elk lid van de bemanning (djoeragan en pëndèga's) van een prahoe zorgt zelf voor zijn leeftocht. De gewonnen eieren worden gelijkelijk verdeeld onder de leden der bemanning en den scheepseigenaar. De djoeragan krijgt, hoewel hij niet zelf aan land gaat, toch een gelijk deel uit hoofde van zijn leiderschap. Is de djoeragan tevens eigenaar van het schip, dan krijgt hij twee aandeelen. De eieren worden dan verder verkocht aan inlandsche opkoopers, die ze op de pasars te Djëmbër en Rambipoedji van de hand doen [1]).

De eierzoekers uit de Banjoewangische dèsa's gebruiken geen prahoe, maar gaan langs boschpaden naar de zuidkust. Gewoonlijk gaan ze met twee of drie man tegelijk. De verworven eieren worden gelijkelijk verdeeld.

In het vorige hoofdstuk werd reeds medegedeeld, dat voor het inzamelen van schildpadeieren langs de kust vergunning vereischt is, door of namens het hoofd van plaatselijk bestuur te verstrekken, welke vergunning kosteloos wordt gegeven, behoudens het verschuldigde zegelrecht [2]).

e. Verzamelaars van boschproducten doen dit hetzij met hun gezinsleden, hetzij met een of meer anderen gezamenlijk. In het laatste geval wordt ook weer de opbrengst onderling verdeeld. Zijn hierbij werktuigen noodig, dan ontvangt de eigenaar, voor het beschikbaar stellen hiervan weer een apart aandeel.

§ 3. Ruil van goederen en hun gebruik.

Bij het ruilverkeer, dat men ook hier in zijn meest uiteenloopende vormen van primitieven goederenruil tot moderne handelstransacties aantreft, moet men onderscheiden in ruil,

[1]) Zie „Welvaartsverslagen", V.V., blz. 15 e.v. overgenomen in Adatrechtbundel XIX, blz. 419.

[2]) Verordening van den gewestelijken raad van Besoeki van 26 October 1906 (Javasche courant van 13 November 1906, no. 91).

waarbij het behalen van winst de bedoeling is, en die, welke een hulpbetoon vormen van nauwverbonden lieden met gemeenschappelijke belangen [1]). De laatste soort ruil wordt hier het eerst behandeld; zij is zeer beperkt door de voortschrijdende individualisatie.

Het voornaamste voorbeeld van deze ruilgroep is het leenen van zaadpadi hetzij aan dèsa- of doekoehgenooten, hetzij aan bezitters van sawahs, welke grenzen aan die van den uitleener of althans daar dichtbij gelegen zijn. Degeen, die de zaadpadi in leen ontvangt, is verplicht bij den oogst een precies gelijke hoeveelheid, niet minder maar ook niet meer terug te geven [2]), Mislukt de oogst, dan zal hij de hiertoe noodige padi moeten koopen.

Tot dezelfde groep hoort het om niet ten gebruike afstaan van landbouwwerktuigen als patjols en ploegen door dèsa- of doekoehgenooten. Mocht het voorwerp bij het gebruik verloren gaan of breken, zoo is de leener gebonden een gelijk werktuig er voor in de plaats te geven.

> „Men zou dus kunnen zeggen, dat hier het agio van tegenwoordig goed niet tot uiting komt ..... door de verplichting die op solidair-voelende dorpsgenoten rust tot renteloos hulpbetoon, zoals die zedelike plicht bij ons wel tussen familieleden en vrienden gevoeld wordt, en dat daarmede het ontbreken van de rente voldoende verklaard wordt."

zegt Prof. G. Gonggrijp [3]), en voegt daar de opmerking aan toe, dat naast dezen renteloozen ruil van goederen en diensten in het heden tegen goederen en diensten in de toekomst in de dèsa onder dorpsgenooten toch ook vaak voorkomt

> „het over en weer lenen van geld en tastbare goederen ..... met rentebeding."

Holleman merkt op, dat, al naar mate de gevoelde verplichting tot hulpbetoon afneemt, in diezelfde mate de durf van den geldschieter om rente van zijn geld te bedingen toeneemt [4]).

Ten aanzien van de gewone ruilovereenkomst vallen slechts enkele opmerkingen te maken. Het begrip overeenkomst wordt aangeduid met het woord „bajoe" (= pĕdjandjian). Zij wordt gewoonlijk mondeling gesloten, waarbij echter bij belangrijke

[1]) Mr. C. van Vollenhoven, „Het adatrecht van Ned. Indië", I, blz. 646.

[2]) Zie in gelijken zin het „Overzicht van de uitkomsten van de gewestelijke welvaartsonderzoekingen", deel 2 (bijlagen), bijlage 5: zaad en plantgoed. Zie ook Adatrechtbundel II, (gegevens uit de Welvaartsverslagen), blz. 251.

[3]) Bruikbaarheid en betekenis van enkele rentetheorieën voor de koloniale ekonomie, 1926, blz. 328 en 329.

[4]) Adatrecht Toeloengagoeng, (1920), blz. 379.

transacties, die niet een dadelijke overdracht inhouden, evenals elders wel een tjĕngtjĕngan (= pandjĕr, bindsom) gegeven wordt [1]). Schriftelijke stukken in plaats van tjĕngtjĕngan afgegeven bij overeenkomsten houden slechts een eenzijdige verklaring in [1]), bij voorbeeld, dat A. het hem toebehoorende goed x verkocht heeft aan B. voor y gulden. Meestal wordt zoo'n stuk door enkele saksi's en den kooper medeonderteekend.

Het Welvaartsverslag deelt mede, dat o.a. in Poegĕr, waar veel Oesingers wonen), nog lang de gewoonte stand hield om padi niet te gelde te maken, maar als ruilmiddel te bezigen. Zoo kocht men bij voorbeeld aardewerk tegen de hoeveelheid bras, die de pot kon bevatten [2]). Hetzelfde geldt voor Banjoewangi; hoewel padi reeds lang te gelde gemaakt wordt, komt in de afgelegen dèsa's het gebruik ervan als ruilmiddel nog veel voor.

De handel op de pasars wordt grootendeels door vrouwen uitgeoefend, die de producten van den door hun echtgenooten-landbouwers bebouwden grond aldaar verkoopen. Hierdoor is in vele dèsa's het gebruik ontstaan, dat de verschillende belastingen betaald worden door de vrouwen [3]). Desniettemin komen er ook vaak mannelijke handelaren voor. De handel heeft zoowel contant als op afbetaling plaats; in het tweede geval is de koopprijs aanzienlijk hooger.

Merkwaardig is de „pĕnggaroes" (= pĕnglaris van middel-Java, middel om iets „gewild" te maken), waaronder verstaan wordt de korting gegeven op het eerste stuk, dat er wordt verkocht, hetzij bij het begin van de pasar, hetzij bij opening van een winkel of waroeng. De op middel-Java voorkomende, hiermede overeenstemmende, tjoendoek laris bij veeverkoop [4]) is hier niet bekend.

Bakoel-handel treft men ook hier aan; bijzonderheden zijn er niet over te vermelden.

Inlandsche makelaars komen in verschillende vormen voor. Bekend zijn de pand-makelaars, die aan in het binnenland wonende lieden tusschenkomst verleenen bij het verpanden van goederen bij 's Lands pandhuizen tegen een zekere vergoeding. Een andere vorm van makelaarschap treft men aan bij den verkoop van vee op de veepasars. Deze heeten als in Bangil en enkele districten van Malang, bĕlantik, elders ook wel de naam

---

[1]) Mr. C. VAN VOLLENHOVEN, t.a.p., I, blz. 615.

[2]) Zie Adatrechtbundel II (gegevens uit de welvaartsverslagen), blz. 247.

[3]) Vergelijk voor iets dergelijks op Bawéan, G. N. VERLOOP, „Het eiland Bawéan", (1905), blz. 345.

[4]) Mr. C. VAN VOLLENHOVEN, t.a.p., blz. I, 636.

voor veehandelaren [1]). Zijn hulp wordt gewoonlijk ingeroepen door den verkooper, die hem ook betaalt met een zeker percentage van den verkoopprijs.

De werkzaamheden van den bĕlantik bestaan behalve uit het bijeenbrengen van kooper en verkooper nl. ook uit het schatten van het ten verkoop aangebrachte vee ten behoeve van den verkooper, die immers vaak geen handelservaring heeft.

Men treft in Banjoewangi ook inlandsche groothandelaren aan in landbouwproducten (padi, tabak, klappers, pisang, kapok), vee en dergelijke. Zij hebben overal opkoopers, („borg, borĕg of borĕh" genaamd), evenals trouwens de niet-inlandsche handelaren, die groote voorschotten ontvangen op zekerheidspand van gronden, huizen en dergelijke goederen. Een inlandsch hypotheekrecht heeft zich echter hieruit nog niet ontwikkeld [2]). Van veel nut zou bij deze overeenkomsten een inlandsch notariaat zijn. Thans behelpt men zich wel met den Europeeschen notaris, die dan alleringewikkeldste contracten opmaakt, waaruit eigenlijk geen van beide partijen wijs kan worden. Soms komt hierin het beding voor, dat bij verkoop van het zekerheidspand de voorschotnemer vervalt in een (zware) boete, terwijl de voorschotgever, indien hij binnen zekeren tijd niet, hetzij zijn geld terug ontvangt, hetzij de goederen, waarvoor de vooruitbetaling heeft plaats gehad, geleverd krijgt, het tot zekerheid gegeven goed kan verkoopen. De borgen op hun beurt geven weer geld aan grondbezitters, op onderpand hetzij van sawahs (zie vorige hoofdstuk § 3, blz. 92), hetzij van den oogst (tĕbasan adolan, zie § 1 van dit hoofdstuk, blz. 98).

In deze paragraaf moet nog een enkele opmerking gemaakt worden over overeenkomsten aangaande gewassen en gebouwen, die, zooals overbekend, in de Indonesische rechtsopvatting veelal worden beschouwd als roerende goederen, d.w.z. dat ze het voorwerp van rechtshandelingen kunnen zijn los van den grond waarop ze staan [3]). Zoo komt het vaak voor, dat boomen en gebouwen verkocht of verhuurd worden aan, dan wel geërfd door, geheel andere personen dan de grond, waarop zij voorkomen.

Veelvuldig treft men het verpachten van klapperboomen aan tegen een bepaalde som of soms een bepaald aantal klappernooten per boom. De boomen worden hierbij door den pachter wel van een teeken ter herkenning en als teeken van in bezit-

[1]) Mr. C. van Vollenhoven, „Het adatrecht van Nederlandsch-Indië" I, blz. 636 en Adatrechtbundel II (gegevens uit de welvaartsverslagen), blz. 266.

[2]) Zie Mr. C. van Vollenhoven, „Miskenningen", blz. 72.

[3]) Zie Mr. F. D. E. van Ossenbruggen, t.a.p., blz. 369.

neming voorzien. Vaak vindt men ook een of meer vruchtboomen of bamboestruiken aan iemand toebehoorend, die geen enkel recht op den grond uitoefent. Bij verkoop van grond blijven de gewassen van den oorspronkelijken rechthebbende en diens erfgenamen, tenzij deze ze afzonderlijk mede verkocht heeft. Kleine gebouwtjes worden gewoonlijk bij verkoop van den grond, waarop ze staan, verplaatst. Dit gaat bij de eenvoudige constructie tamelijk gemakkelijk; meermalen kan men een heel woonhuis, waaruit de zijwanden en tusschenschotten zijn verwijderd over zelfs vrij aanzienlijke afstanden, zien vervoeren langs den grooten weg. Het wordt bij de vier hoofdstijlen gedragen; de dragers loopen dan aan den kant van den weg op de bermen.

Huizenverhuur (njèwakaké omah, Kr. njèwakakĕn grija) komt uiteraard bijna uitsluitend in de kota's voor, waar het beschikkingsrecht over de tanah kampongan (zie vorige hoofdstuk) veel aan kracht verloren heeft. Een bijzondere vorm, ook vrijwel alleen in de kota's, is het verhuren van een deel van het huis met kost: volledig pension dus. Huurders zijn in dit geval gewoonlijk ongehuwde kleine ambtenaren, beambten, klerken, arbeiders, bedienden enz. Zie overigens boven aan het slot van hoofdstuk IV.

§ 4. Deelwinning.

Deelwinning van vee is een zeer gebruikelijke, overal op Java en Madoera [1]), en vooral onder de veebezittende Madoereezen voorkomende overeenkomst, hierin bestaande, dat een veebezitter zijn vee ten gebruike of ter verzorging afstaat aan een ander, die een zekere verantwoordelijkheid draagt ten opzichte van verzorging en bewaking en daartegenover een zeker gebruiksrecht verkrijgt benevens een deel der nakomelingschap. In het geval, dat zoodanig nakomelingschap uitblijft, heeft de verzorger of gebruiker gewoonlijk recht op een schadevergoeding. De deelwinning treft men zoowel ten aanzien van viervoetig- als van pluimvee aan.

In Banjoewangi is voor zoover mij bekend deelwinning slechts gebruikelijk met betrekking tot viervoetige dieren. Hierbij worden gewoonlijk de volgende algemeene regels in acht genomen. De verzorger mag het dier alleen in zijn eigen bedrijf (bewerking van eigen grond, trekken van eigen rijtuigje enz.) gebruiken, niet het verhuren of vrachten voor anderen laten trekken. Het eerste jong is voor den eigenaar, het tweede voor

[1]) Zie bijvoorbeeld Adatrechtbundel IV, blz. 613 en 614, VIII, blz. 274, 278 en 279, XIV, blz. 188 en 189, XXIII, blz. 286 e.v., Wet en adat, III, blz. 176 e.v.

den verzorger. Als er een oneven aantal jongen geboren worden, dan krijgt de verzorger van den eigenaar de helft van de waarde van één kalf vergoed. Hetzelfde geschiedt, als de eigenaar het dier terugneemt, nadat het een oneven aantal jongen geworpen heeft. Wordt het beest teruggenomen, terwijl het drachtig is, dan wel zonder geldige reden, voordat de verzorger er voordeel van heeft getrokken, dan moet de eigenaar verzorgingskosten betalen, gewoonlijk berekend op f 5.— per maand [1]). Ook wordt wel afgesproken,dat het dier, indien het geen nakomelingschap verwerft, verkocht zal worden, waarna elk de helft krijgt van de opbrengst. Evenals elders [2]) ontvangt de eigenaar geen schadevergoeding bij diefstal of doodgaan van het stuk vee, tenzij dit te wijten is aan schuld of nalatigheid van den verzorger.

De deelwinning van sapi's en karbouwen gaat zeer vaak samen met deelbouw (maro), dat wil zeggen, de rechthebbende geeft vaak tegelijkertijd aan denzelfden persoon zijn grond in deelbouw en zijn sapi's of karbouwen in deelwinning. Van een onderscheiding tusschen „angon djandji paroan anak" (= weiden met de voorwaarde, dat elk de helft van de jongen krijgt) en „gadoeh djandji paroan anak" (= in gebruik geven met de voorwaarde enz.) als in Bandawasa schijnt te worden gemaakt, zoodat bij angon de verkrijging van jongen en bij gadoeh het gebruik van het stuk vee op den voorgrond zou staan [3]), is mij in Banjoewangi niets bekend.

§ 5. Terugblik.

Met betrekking tot het schuldenrecht onder de Oesingers valt dus de ontwikkeling van de individualiteit en het afslijten van den invloed van de gemeenschap op. Slechts ten aanzien van werkzaamheden, die met den grond hebben uit te staan, is er nog iets te bespeuren van dien eertijds ongetwijfeld sterkeren invloed. We zagen voorts, dat het onderling hulpbetoon niet aan dèsagrenzen is gebonden, maar meer aan belangenkringen, die wij ook in het vorige hoofdstuk constateerden bij de waterverdeeling (blz. 80). Ten slotte vonden wij bij enkele bedrijven de arbeidsvennootschappen, waarbij de met behulp van door enkele leden ingebracht kapitaal door den gemeenschappelijken arbeid gemaakte winst onderling gelijkelijk verdeeld wordt, met dien verstande, dat den inbrengers van kapitaal boven het hun wegens hun arbeid toekomende aandeel nog een zeker deel als afschrijving en rente van hun kapitaal wordt toegekend.

[1]) Zie Adatrechtbundel XXIII, blz. 288.
[2]) Zie Adatrechtbundels op in noot 1 van blz. 106 aangegeven plaatsen.
[3]) Adatrechtbundel XIV, blz. 189.

HOOFDSTUK VI.

DELICTENRECHT.

§ 1. Algemeene opmerkingen.

„Bij de volken in hunne kindsheid, in de ruwe, onbeschaafde, nog weinig geordende maatschappij, is de straf wraak, en wel private wraak. Dit ligt in den aard van de zaak. Van nature is de mensch geneigd de hem aangedane beleedigingen te wreken, den beleediger minstens evenveel leed aan te doen als deze hem heeft aangedaan.. De aanrander van eens anders goed of leven mocht door den beleedigde of diens nagelaten betrekkingen gedood worden. Doch naarmate de zeden zachter werden en de maatschappij vooruitging, werd dit private wraakrecht beperkt."

Aldus vangt WILKEN's artikel „Het strafrecht bij de volken van het Maleische ras" [1]) aan. „Private wraak", dus ook geen strenge afscheiding tusschen privaat- en strafrecht in het adatrecht.

Op Java is intusschen op het gebied van het strafrecht het adatrecht wel zeer moeilijk meer te onderscheiden.

„Door een eeuw van gouvernementsrechtspraak, die ook vóór 1873 [2]) zich met adatstrafrecht nauwelijks ophield, is het recht op de ongeoorloofde gedragingen onkenbaar geworden..... Men bedenke overigens, dat onder deze gedragingen ook valt, wat westerlingen de civielrechtelijk onrechtmatige daad noemen." [3])

Ook op Banjoewangi is deze uitspraak van toepassing. Historisch is zoo goed als niets meer bekend. Op gezag van in Balambangan wonende Portugeezen deelde THOMAS CANDISH mede (1588) [4]), dat „op seekere Lijfstraffen" het aan niemand geoorloofd was, om te „koopen, (of te) verkoopen (en evenmin) met

---

[1]) „Verspreide geschriften", deel II, blz. 449.

[2]) Op 1 Januari 1873 trad het (thans vervallen) wetboek van strafrecht voor Inlanders in Nederlandsch-Indië (Staatsblad 1872, no. 85) in werking.

[3]) Mr. C. VAN VOLLENHOVEN, „Het adatrecht van Nederlandsch-Indië" I, blz. 650.

[4]) Gedenk-waardigste zee- en landreysen, blz. 33.

vreemde Volkeren yets te handelen" daar alleen de radja dit recht had. RAFFLES [1]) verwijst naar een „Collection of Native Laws at Banjoewangi", waaruit hij het volgende aanhaalt: als „Enactments which were in force in some of the Eastern districts when the english arrived".

„Any person murdering his superior shall be beheaded, his body quartered and given to the wild beasts, and his head stuck upon a *bambu*.

Any person daring to destroy any public advertisement promulgated by government shall forfeit his right hand.

A *Demang*, or other chief of a *dèsa*, being acquainted with any conspiracy tending to the injury of the state, and not giving intimation thereof, shall be punished by losing one ear, his head shall be shaved, and he shall be banished.

Any person daring to offer violence to a priest in the mosque or among the tombs shall forfeit one hand.

If a woman kills a man she shall be fined 500 reals batú.

If a superior kills an inferior he shall be fined 1000 doits.

If a person puts out the eyes of another he shall be fined 500 reals *batú*: if one eye only 50 reals."

„There were also" — aldus teekent RAFFLES hierbij verder aan — „different fines for maining different parts of the body. For cutting the tongue, 500 reals; for knocking out the teeth, 25; for breaking the thumb, 500; for breaking the finger, 100, and the like."

Deze voorschriften, waarvan ik het origineel niet ken, zijn blijkbaar, althans ten deele, van bovenaf opgelegd, hoewel ze mogelijk wel naar bestaand adatrecht gevormd zijn.

„To offer violence to a priest in the mosque" duidt mijns inziens wel op invoering. Immers toen de Engelschen in oost-Java kwamen, had de islâm nauwelijks zijn intrede in Banjoewangi gedaan (zie eerste hoofdstuk, blz. 6).

Is er dus niet veel adatdelictenrecht meer te bekennen, wel is er nog betreffende „allerlei kleine zonden tegen de dèsa-huishouding" [2]) een soort dèsa-strafrecht. Jammer is, dat de stugge formaliteit van het wettenrecht het delict heeft afgescheiden van de daaraan niet alleen naar Indonesisch rechtsbewustzijn logisch verbonden actie tot schadevergoeding. Voortdurend bleek mij, dat de tengevolge van een gepleegd delict benadeelde van den rechter verwachtte, dat hij den bedrijver naast de straf de verplichting zou opleggen de uit het delict voortgevloeide schade te vergoeden. Als landrechter heb ik dan in zoo'n geval wel baat gevonden bij het trachten, een vergelijk tusschen beklaagde en benadeelde te treffen na het uitspreken van het vonnis.

[1]) RAFFLES, „History of Java", (second edition, 1830), deel I, blz. 321, noot.

[2]) Mr. C. VAN VOLLENHOVEN, t.a.p., blz. 650.

De Indische staatsregeling heeft in artikel 128 lid 5 gelukkig de mogelijkheid opengesteld om bij ordonnantie de bevoegdheid van de inlandsche gemeente te regelen, „om binnen de daarbij te bepalen grenzen op de overtreding van hare verordeningen straf te stellen". Wellicht zal hierdoor het adatdelictenrecht weer een grootere plaats in het Indische strafrecht gaan innemen. Ongetwijfeld zal de positie van de dèsa hierdoor versterkt worden [1]).

§ 2. Wraakrecht.

Zij het niet zoo sterk als bij de Madoereezen, toch leeft het wraakrecht onder de Oesingers nog voort. Minder hartstochtelijk van aard als de laatsten zijn, zien wij bij hen niet zoo vaak het dooden van de overspelige echtgenoote of verloofde en den man, met wien zij overspel bedreef, bij ontdekking op heeterdaad. Wel daarentegen het dooden of verminken van op beplanten grond losloopend vee, hetgeen naar de inheemsche opvatting den eigenaar van het gewas geoorloofd is, zoo hij het vee aantreft op zijn akker, en dan terstond. Evenzeer is het dooden van een dief of inbreker, die bij nacht door dengeen bij wien hij zijn misdrijf wil plegen op heeterdaad betrapt wordt, naar inlandsch rechtsbewustzijn volkomen gerechtvaardigd.

De gemeenschap, hetzij een dèsa of doekoeh, hetzij een paar dèsa's of doekoehs tezamen, kan ook als wreker optreden ter vergelding van een haar leden aangedaan leed. Dit gemeenschappelijk optreden heet *soem* en wordt slechts in zeer bijzondere omstandigheden toegepast. Het voornemen om er toe over te gaan kan leiden tot zorgvuldige overweging en voorbereiding, maar kan ook tot dadelijke toepassing van de gemeenschappelijk uitgevoerde straf leiden. Mij zijn drie duidelijk herkenbare gevallen bekend: twee ten aanzien van verloopen Europeanen en één met betrekking tot een „Tjina mindring" (rondventenden vaak woekerenden Chineeschen koopman). De gevallen deden zich in groote trekken aldus voor:

1. Een verloopen Europeaan H. had reeds langen tijd een aantal dèsa's van het district Banjoewangi onveilig gemaakt door brutale afpersingen en woekerpraktijken, zonder dat hij de politie vat op zich gaf. Daarop sloten zich een groot aantal lieden uit die dèsa's aaneen onder leiding van dèsa-bestuursleden,

[1]) Vergelijk over de vraag of dèsastrafrecht als tuchtrecht of als gewoon strafrecht moet worden beschouwd, o.a. D. J. Jongeneel: „Het eigen strafstelsel der desa" (1911), blz. 502 e.v. en Mr. J. H. Carpentier Alting, „Grondslagen der rechtsbedeeling in Nederlandsch-Indië", (2e druk), 1926, blz. 147 en 163.

en op een avond werd H. door deze gewapende bende opgewacht en gedood, waarbij ieder der aanwezigen een aandeel in de „executie" nam, door een verwonding toe te brengen. Als ik mij goed herinner vond dit plaats in 1922. De bedrijvers stonden later voor den landraad terecht en werden tot verschillende straffen veroordeeld.

2. Het tweede geval deed zich eenigen tijd later, naar ik meen in 1923, voor en betrof een Tjina mindering. De omstandigheden waren ongeveer gelijk, alleen waren de uitvoerders hier lieden uit een doekoeh van een bergdèsa in het district Rogodjampi.

3. In hetzelfde jaar schoot een aan aanvallen van waanzin lijdenden Europeaan op de pasar van Gĕntèng, plotseling, zonder merkbare aanleiding zijn revolver in het wilde weg af. De pasarverkoopers, die meenden met een aanslag op hun leven te doen te hebben, maakten onder het roepen van „soem" aanstalten den man neer te knuppelen. Gelukkig kon te juister tijd de politie ingrijpen en den man ontzetten.

Deze zelfde gedachte: het toekomen van een recht tot wraak of verdediging — de grens is hier moeilijk te trekken — aan de gemeenschap, vindt men ook bij de Madoereezen. Althans mijn ondervinding is aldus bij de Madoereezen in noord-Bĕsoeki, waar deze „gerechtelijke doodslag" wordt toegepast ten aanzien van beruchte dieven en andere misdadigers. Evenzeer wordt, naar ik vernam, bij de Soendaneezen iets dergelijks aangetroffen. Wellicht is hierin een verklaring te vinden van de wijze, waarop tijdens de communistische relletjes in west-Java gepleegde moorden werden uitgevoerd. Dat ook elders de gemeenschap dergelijke rechten worden toegekend, die niet aan den enkeling toekomen is bekend. Bij de Pasĕmahers bij voorbeeld mocht eertijds een slaaf, als hij zijn meester naar het leven stond, „disoembaikan", dat wil zeggen door de gemeente „en masse" worden aangevallen. Indien dit den dood van den slaaf ten gevolge had, gingen degenen, die hem gedood hadden, vrij uit. Daarentegen had de meester afzonderlijk dit recht niet. [1]) Voorts denke men aan het steenigen bij de Israëlieten.

Gelukkig komt dit gemeenschappelijk eigen rechter spelen niet vaak meer voor, daar de overheid, zooals deze thans georganiseerd is, de meeste misdaden afdoend weet te straffen en de

---

[1]) W. Hoven, „Bizonderheden pandelingenschap en slavernij bij de Pasemahers", (1924), blz. 530 en 531. Op blz. 531 staat „disemboemikan" hetgeen, naar de schrijver mij mededeelde, een drukfout is voor „disoembaikan".

maatschappij behoorlijk kan beschermen, waardoor de bevolking geen aanleiding meer heeft om tot „soem" over te gaan.

Oudtijds uitte zich het wraakgerecht nog in het geval van het wegloopen van een jongen man met een meisje van zijn keuze (mlajokaké; zie het 3e hoofdstuk, § 2, blz. 49 e.v.). Werd het feit n.l. ontdekt, vóórdat het jonge paar in de woning van den man was aangekomen en door middel van een tjolok van het feit was kennisgegeven, dan mochten de verwanten van het meisje en hun vrienden den jongeling dooden. Thans wordt in zoo'n geval het meisje slechts teruggebracht naar haar ouderlijke woning en kan het huwelijk niet plaats vinden, terwijl de jongeman „isin" (beschaamd) gemaakt wordt. Dat hierbij nog wel eens een vechtpartij voorkomt, is natuurlijk. Intusschen wordt het mlajokaké zoo zorgvuldig voorbereid, dat ontijdige ontdekking bijna nooit plaats vindt. Hetzelfde geldt bij het ngoenggahi (hoofdstuk III, § 2, blz. 47 e.v.).

In verband met deze collectieve strafuitvoering moeten behandeld worden de — blijkens van den gewestelijk secretaris van Bësoeki in November 1926 ontvangen bericht nog niet ingetrokken — circulaires van den resident van Bësoeki van 3 Maart 1904 no. 2469 en 27 April 1904 no. 4530, welker bedoeling was, het tegengaan van rietbranden en waarbij hiertoe op grond van de ordonnantie opgenomen in staatsblad 1904 no. 130 een regeling is getroffen, om „tijdelijk aan de inboorlingen buitengewone gemeentelijke diensten van politioneelen aard" op te leggen.

Prof. Van Vollenhoven zegt hierover [1]):

> „Laat dus de erkenning van deze aansprakelijkheid (nl. die van de beschikkings-gerechtigde gemeenschap voor delicten *S.*) te wenschen, ook invoering waar zij *niet* meer bestond komt voor.... Maar veel aanstootelijker (dan de politieke beboetingen in Groot Atjeh *S.*) lijkt mij het tweede voorbeeld, Besoeki, waar een gewestelijke circulaire, op een ordonnantie (staatsblad 1904 no. 130, 1906 no. 523 artikel 1 § 9 lid 2) gegrond, bepaalde (bepaalt?) dat in elke dèsa waar rietbrand *geweest is* de suikerriettuinen gedurende zeven *volgende* etmalen door de dorpelingen moeten worden bewaakt (koloniaal verslag 1905 kolom 7: Recht en politie Besoeki, blz. 13). Dat men hier, onder de mom van dèsadiensten, met een *straf*maatregel te doen heeft (gansch anders dus dan b.v. bij de keur voor Pasoeroean in Javasche courant 1907 no. 59, die hulpverleening *tijdens* den brand gelast) ligt opgesloten in den maatregel zelf, wordt erkend in Recht en politie Besoeki, blz. 8 en 13—14, en is nu ook op 11 November 1908 (tweede kamer blz. 406) door den minister van koloniën beleden. Waarom ik nu den maatregel aanstootelijk noemde? Niet ..... enz.; maar omdat het

[1]) „Miskenningen", blz. 38 en 39.

gouvernement het beschikkingsrecht der dēsaas op heel Java negeert en ignoreert en bij ontginnings- en boschregelingen met voeten vertreedt zoover het *ten voordeele* van den inlander zou komen, en het nu opeens zou gaan erkennen en eeren nu het der dēsa *ten nadeele* strekt."

Hoewel het allerminst in mijn bedoeling ligt deze circulaires te verdedigen en de wijze van regeling geenszins mijn bewondering heeft, meen ik toch het volgende hierbij te moeten aanteekenen. In de eerste plaats zijn een groot aantal riet- en schuurbranden te beschouwen als daden van eigenrichting, waar een groot deel van de betrokken dèsa-ingezetenen, zooal niet aan medeplichtig, dan toch van op de hoogte is, terwijl zij zelfs heel vaak er mede instemmen. Het ongelukkige hierbij is, dat vaak niet alleen en zelfs niet in de eerste plaats werkelijke of vermeende grieven tegen de getroffen onderneming of haar personeel aanleiding tot de brandstichting zijn, maar wraak jegens het dèsahoofd of een dorpsbeambte de bedoeling blijkt. In de tweede plaats leeft het beschikkingsrecht over woesten grond althans sedert 1863 [1]) en vermoedelijk ook wel daarvóór in de residentie Bĕsoeki niet krachtig.

Gelukkig worden zij voor zoover mij bekend tegenwoordig niet, althans niet in haar vollen omvang en zeker niet als strafmaatregelen, meer toegepast. Intrekking zal, naar het mij voorkomt, ten zeerste aanbeveling verdienen, vooral daar mijns inziens de wettigheid eener regeling van zoo ingrijpenden aard bij rondschrijven wel zeer twijfelachtig is. Aangeteekend dient hier te worden, dat ook Europeanen aan het blusschingswerk dienen deel te nemen [2]).

Gemeenschappelijke klacht [3]) is in Banjoewangi nog wel bekend. Zij kan plaats vinden mondeling en — in den laatsten tijd een meer en meer gevolgde wijze — schriftelijk. Zonder te generaliseeren kan men toch wel zeggen, dat zaken, waarbij men mondeling komt klagen, gewoonlijk een ernstiger karakter dragen dan die, waarvoor men schriftelijk klaagt. Een moeilijkheid voor den bestuursambtenaar levert de anonyme schriftelijke klacht; het onderzoek van dit toch immer eenigszins hatelijk lijkend beklag moet met de grootste tact geschieden, daar veelal de bedoeling wraakneming blijkt te zijn.

[1]) Regeeringsonderzoek naar het landbezit op Java, (1863), (Adatrechtbundel XXIII, blz. 280 e.v.).

[2]) Keuren van den resident van Bĕsoeki van 28 Augustus 1880, (Javasche courant van 10 September 1880, no. 70) en 12 Juni 1888 (Javasche couranten van 24 en 27 Juli 1888, nos. 59 en 60).

[3]) Mr. C. VAN VOLLENHOVEN, „Het adatrecht van Nederlandsch-Indië", blz. 531, en B. J. HAGA, „Democratie" (1924), blz. 126 e.v.

§ 3. Speciale adatdelicten met adatsanctie.

Adatdelicten met adatsanctie zijn er van alle soort. Het is niet mogelijk, al de bestaande delicten te behandelen, ook al, omdat hiertoe een speciaal onderzoek zou moeten worden gehouden, waartoe mij helaas de gelegenheid en de tijd heeft ontbroken. Desniettemin kan ik hier enkele voorbeelden noemen.

Boven werden reeds de regels bij het ngoenggahi en het mlajokaké behandeld en de op overtreding gestelde straf (blz. 47, 49 en 112).

In de tweede plaats kan als zoodanig worden vermeld het zwanger maken van een meisje. Een man, die dit heeft gedaan, moet het meisje huwen. Doet hij zulks niet, dan wordt zijn positie in de dèsa onmogelijk gemaakt, zoodat hij, hetzij alsnog aan zijn verplichting gevolg geeft, hetzij uit de dèsa verdwijnt.

Voorts is het aan verloofden (bakal) in het algemeen verboden om elkander te spreken, behalve bij het ngléboni en dan nog alleen binnenshuis. Op overtreding staat weer het „isin"-maken.

De na het ngléboni (hoofdstuk III, § 1) bij zijn aanstaande schoonouders inwonende jongeman mag (evenals trouwens andere verloofden) geen geslachtelijke gemeenschap hebben met zijn verloofde, totdat het huwelijk is voltrokken. Ook hier is weer de sanctie: het onmogelijk maken van de positie van den man in de dèsa.

Een ander adatdelict is het niet voldoen aan zijn verplichting tot het bewijzen van saja- of djorog-diensten (zie hoofdstuk V, § 1 blz. 96 en 97). De overtreder wordt volkomen geboycot, wat natuurlijk den betrokkene zeer groot nadeel kan brengen, zoodat niemand er licht toe zal overgaan zijn plicht te dezen te verzaken.

In enkele dèsa's bestaan politieregelingen, welke b.v. ten doel hebben klapperdiefstal te beperken, waarbij elk verkooper van klappers verplicht wordt, een bewijs te toonen, afgegeven door den pětinggi of een kamitoewa, dat de door hem te koop aangeboden klappers hem werkelijk toebehooren. Wordt zoo'n regeling overtreden, dan wordt het den overtreder vrijwel onmogelijk gemaakt klappers te verkoopen, waardoor hij aanzienlijke schade kan lijden.

Ten slotte verdient nog vermelding een in enkele gevallen door het dèsa-hoofd toegepaste sanctie op adatdelicten, welke hierin bestaat, dat lieden, welke door hun positie in aanmerking komen om anggoeran te worden, ingedeeld worden bij de pantjènplichtigen en dan gedwongen om gemeentediensten te verrichten, zonder dat hun de gelegenheid wordt geboden deze af te koopen.

HOOFDSTUK VII.

EEN BANJOEWANGISCHE-, EEN MADOEREESCHE- OF EEN OOSTJAVAANSCH-MADOEREESCHE ADATRECHTSKRING?

§ 1. Inleiding.

De behandeling van het adatrecht onder de Oesing-Javanen in de voorafgaande hoofdstukken heeft doen zien, dat hun recht op enkele punten afwijkt van dat in middel-Java. Kort samengevat zijn deze punten aldus weer te geven:

1. *a.* Het ontbreken of zeer zwak zijn van het beschikkingsrecht en als gevolg daarvan geen heffingen als panglĕdĕg, paměsi en dergelijke; vrijheid voor de individuen om over hun grond te beschikken; gelijke heffing bij verkoop van grond, hetzij de partijen in de dèsa woonachtig zijn of niet enz.; en daarmede in nauw verband:
   b. Erfelijk individueele rechten op den grond.
2. Het niet uitsluitend rusten van den dienstplicht op grondbezitters; hij rust op *alle* werkbare mannen gelijkelijk.
3. Het niet voorkomen van bijwoners en kostgangers als afzonderlijke standen in het dorp.
4. Het onderhoud van de dèsa-leidingen en bevloeiingswerkjes door de sawahbezitters, *niet* door de dèsa.
5. Het niet bestaan van een voorkeurrecht voor den aanlegger van waterwerken op de gronden, die uit de door hem aangelegde leiding kunnen besproeid worden.
6. Het bestaan van een voorkeurrecht van een voormaligen bezitter van grond op dien grond.
7. Het meer en meer plaats maken van wederkeerig hulpbetoon voor loondienst.
8. De mogelijkheid tot verloving en huwelijk tegen den wil van de ouders; gedurende de verloving worden tusschen de verloofden geschenken gewisseld.
9. Het ontbreken van de toekon.

Indien men deze punten in één woord zou willen typeeren, zou men kunnen spreken van individualistisch adatrecht. Het is mijns inziens niet van belang ontbloot eens na te gaan, hoe de toestand op het overig deel van oost-Java en Madoera is, voor zoover hier het individueel bezitrecht op den grond heerscht, waarbij het mijn voornemen is te onderzoeken, of hier wellicht aanleiding bestaat om een afzonderlijken rechtskring te onderscheiden. Naar bekend is, wijst Prof. Mr. C. VAN VOLLENHOVEN reeds op het bestaan van enkele verschillen tusschen het oost- en het middel-Javaansche adatrecht,

> „wel genoeg om van twee rechtsgouwen te spreken, doch naar het schijnt niet genoeg om een rechtskring Middel-Java plus Soerabaja te onderscheiden van een rechtskring Oost-Java (behalve Soerabaja) met Madoera" [1]).

Bij mijn onderzoek zou ik willen uitgaan van de bovengenoemde verschillen, welke in het Oesingsche recht naar voren komen, en nagaan in hoeverre deze zich ook voordoen in het Madoereesche gebied, maar dan beperkt tot Madoera, de Kangéaneilanden, de Sapoedigroep, Bawéan, de residentie Bësoeki (zonder Banjoewangi) en de afdeelingen Probolinggo, Kraksaän en Loemadjang van de residentie Pasoeroean. De overige afdeelingen van laatstgenoemde residentie hooren mijns inziens bij middel-Java; immers de bevolking is daar overwegend Javaansch en het sawahbezit grootendeels zoogenaamd communaal.

§ 2. Beschikkingsrecht en andere rechten op den grond in het „Madoereesche gebied".

I. Wat Madoera betreft komen vooreerst in aanmerking de geschriften van J. M. VAN VLEUTEN „Het grondbezit in het regentschap Pamekasan", (1873) en van H. MASSINK „Bijdrage vroeger en tegenwoordig bestuur Madoera" (1888).

In het regentschap Pamëkasan 1873 woont de bevolking in dèsa's, welke elk uit een grooter of kleiner aantal ongeveer even sterk bevolkte gehuchten (kampongs) bestaan; men kent er geen kradjan (hoofdgehucht). Vóór de reorganisatie van 1858, in welk jaar in dit regentschap rechtstreeksch bestuur werd ingevoerd, bestond het dèsabestuur uit een hoofd (kalèboen) en een politiebeambte (apël). De eerste werd door den apanagehouder benoemd en ontslagen, de tweede door den kalèboen. Thans bestaat het bestuur uit een kalèboen, één of meer kami-

[1]) Het adatrecht van Nederlandsch-Indië I, blz. 509.

toewa's, één of meer kĕbajans, één of meer poelisi's, een tjarik en een modin, waarbij de kalèboen wordt verkozen en de overigen door het dèsahoofd benoemd. De meeste dorpen waren voor 1858 apanagedèsa's. Evenals elders bestond het recht van den apanagehouder hoofdzakelijk in het recht tot heffing van belasting en van diensten. Vóór de reorganisatie was de grond te verdeelen in die, welke in erfelijk individueel bezitrecht van de ingezetenen was, en die, welke rechtstreeks den vorst toebehoorde. Na de reorganisatie heeft men getracht het „communaal bezit" in te voeren, maar dit is mislukt. Koop en verkoop van bouwgrond, van vischvijvers en van zoutpannen was en is geoorloofd ook aan buiten de dèsa wonenden. Van elke transactie hoort kennisgegeven te worden aan den kalèboen, teneinde dezen in de gelegenheid te stellen haar in te schrijven in het register. Voorts gaat de grond over aan de erfgenamen van den overleden rechthebbende, terwijl schenking geoorloofd is. Iedereen mag vrij vee laten weiden op braakliggende sawahs en verlaten gronden, ook op die in andere dèsa's. Slechts in enkele dèsa's, ingedeeld bij de — op Madoera schaarsche — verplichte suikercultuurdiensten, vindt men wat sawahs in gemeenschappelijk bezit, waarop rechthebbenden zijn de erfbezitters, die in staat en genegen zijn cultuurdiensten te verrichten. De woonerven worden individueel erfelijk bezeten, koop en verkoop schijnen toegelaten; bij verhuizing zonder rechthebbende na te laten of zonder voorafgaande beschikking aangaande het erf valt het erf aan de dèsa toe en mag het dèsabestuur er over beschikken. Erven mogen (dit is een bevel van het Europeesch bestuur) niet tusschen de bouwvelden gevormd worden, teneinde geen last te bezorgen aan de politie. De grond, waarop begraafplaatsen liggen, hoort meestal aan de dèsa; gewoonlijk is de oorsprong er van niet bekend: enkele begraafplaatsen zijn eerst bouwveld geweest van bijzondere personen en hun eenvoudig ontnomen zonder vergoeding. Iedereen mag op de begraafplaats worden begraven, zelfs gestorvenen uit andere dèsa's. Ontginning heet mandoeng. Ieder, die wil ontginnen, hetzij hij in de dèsa woont, hetzij hij uit een andere komt, is verplicht vergunning te vragen aan den kalèboen, welke practisch nooit geweigerd wordt. Hoelang het recht tot ontginning voortduurt, is niet zeker. Sommigen meenen, tot er een ander komt, die den grond wil ontginnen; anderen, tot men er van afziet. Ook het tijdstip, waarop de ontginning geacht wordt te zijn afgeloopen, is niet vast bepaald. Voor sawahs wordt wel aangenomen het oogenblik, dat er dijkjes omheen zijn gelegd. Ook het uitgezet zijn van de grens met den ploeg, of het gereed

zijn van den grond om zaad te ontvangen, wordt wel als zoodanig aangemerkt [1]).

Songĕnĕp is in 1883, Bangkalan (eertijds Madoera geheeten) in 1885 geheel onder rechtstreeksch bestuur gebracht. Ook hier is het dèsabestuur, dat oorspronkelijk uit een hoofd, kalèboen en op de hoofdplaats Bangkalan „pangitik" geheeten, en apèls bestond, uitgebreid. Dèsahoofd-verkiezing is in 1878 ingevoerd; vóórdien werden de kalèboens door den apanagehouder benoemd. Het grondgebied der beide regentschappen hoorde politioneel tot bepaalde dèsa's. Sommige dorpen hadden zoo een gebied van slechts enkele tientallen bouws, andere waren tientallen vierkante palen groot. Ze vormden niet alle een aaneengesloten geheel; in beide regentschappen, maar vooral in Bangkalan, kwamen enclaves voor. Langs het zeestrand (visschersdorpen) woont de bevolking verspreid. Het voorschrift (de rechtsconstructie) van RAFFLES in zijn proclamatie van 13 October 1813 tot dèsagewijze verhuur van de tot een dorp behoorende bouwvelden aan het dèsahoofd, is op Madoera niet ingevoerd. De panĕmbahan had niet over alle gronden vrije beschikking; over domeingrond had hij, binnen de grenzen in zijn aanstellingsakte getrokken, vrije beschikkingsmacht; over den grond in bezitrecht van de bevolking had hij dit niet. Tot de domeingronden hoorden de saba's (Jav. sawah) met uitzondering van die door de bevolking aangelegd, de zoogenaamde saba doengkèlan (Bangkalan) of saba dĕdĕrean (Songĕnĕp), enkele tĕgalans in het regentschap Bangkalan, vischvijvers, woeste gronden. Ontginning werd vrijwel altijd toegestaan, behalve als er op het gevraagde stuk herten of paarden voorkwamen dan wel djatibosschen groeiden. De individueel aan de ingezetenen toebehoorende gronden konden door hen verkocht, verpand, verhuurd worden, konden door erfenis overgaan (ook aan vreemden) enz. Deze individueele bezitrechten werden gewoonlijk geëerbiedigd. Bij de reorganisatie zijn de domeingronden verdeeld onder de laatste bewerkers, na aftrek van een deel der gronden voor ambtsvelden [2]).

De resident van Madoera schrijft als antwoord op de vragen omtrent het bestaan van rechten van de bevolking op woeste gronden bij het regeeringsonderzoek in 1867 [3]), dat er in Pamĕkasan (in de beide andere panĕmbahanschappen is het onderzoek niet gehouden, daar deze destijds nog indirect bestuurd

[1]) VAN VLEUTEN, t.a.p., blz. 3, 6, 7, 8, 10, 21, 50, 61, 70—73, 78—82, 91, 96, 97, 98, 100—106 en 109—113.
[2]) H. MASSINK, t.a.p., blz. 17—19, 26—29 en 65.
[3]) Adatrechtbundel XIV, blz. 173.

werden) geen zoodanige rechten op onontgonnen grond bestonden.

„slechts dan wanneer een desabewoner een stukje grond in de wildernis, met bamboe of alang alang beplant, van een omheining voorziet (sengker), wordt hij stilzwijgend als bezitter daarvan erkend en worden zijn regten door de anderen geëerbiedigd, zoolang hij er gebruik van maakt."

De Welvaartsverslagen vermelden voor Madoera overal individueel bezit [1]).

II. Voor het Madoereesche gedeelte van de residentie Bĕsoeki vinden we in het resultaat van het regeeringsonderzoek naar het landbezit op Java (1863) [2]), dat elke kampong of dèsa zijn grondgebied heeft. Op het bewerkte of bebouwde deel rust individueel bezitrecht. *De onbebouwde streken behooren tot de dorpsgronden.*

„Gronden die, ofschoon oogenschijnlijk woest, echter vroeger gebezigd zijn geweest tot aanplanting, weiding van vee en tot verkrijging van boschproducten, vallen niet onder de woeste gronden. Woeste gronden vindt men in het gebergte, verwijderd van bewoonde plaatsen.

Voor de ontginning van werkelijk woeste gronden is welstaanshalve vergunning van het desabestuur noodig. Is de grond eenmaal bewerkt en beplant, dan wordt het stuk grond door de gemeente, om zoo te zeggen, stilzwijgend aan den eersten ontginner in vollen eigendom afgestaan. Die gronden gaan over op de leden der familie."

Bij verhuizing of heimelijke verdwijning, doch alleen als de afwezigheid van langen duur is en bij ontstentenis van wettige erfgenamen, vallen de gronden aan de dèsa („in gemeenschappelijk bezit"), alsdan beschikt het „inlandsch bestuur" er over door ze naar gelang van behoefte aan iemand uit de dèsa „in vollen eigendom" af te staan.

In 1867 schrijft de controleur Van Vollenhoven aan den resident van Pasoeroean naar aanleiding van bovenbedoeld regeeringsonderzoek [3]):

„Ontegenzeggelijk is het individueel grondbezit het karakteristiekst bewaard gebleven in Oost-Java (Besoeki), alwaar de overvloed van bergwater, het gebrek aan bevolking, de aanwezige talrijke vruchtbare gronden, zijn verwijderde ligging, die als het ware beschermd heeft tegen de hebzucht van den Europeeschen speculant.... samenwerkten om de energie van het volk zelf niet te ondermijnen en hem het behoud zijner regten te waarborgen."

---

[1]) Gewestelijke samentrekkingen: landbouw, blz. 25 en irrigatie, blz. 15 (Adatrechtbundel II, blz. 234).

[2]) Bijlagen tweede kamer, 1868—1869, no. 126, opgenomen in Adatrechtbundel XXIII, blz. 280.

[3]) Adatrechtbundel XIV, blz. 164.

Bij gelegenheid van hetzelfde onderzoek antwoordde de resident van Bĕsoeki [1]), dat na nauwgezet onderzoek was gebleken, dat de bevolking niet de minste aanspraak maakte op woeste gronden. Ook de resident meende als oorzaak te moeten opgeven de nog zeer groote hoeveelheid onontgonnen gronden [2]).

Het „Eindrésumé" vermeldt in Bĕsoeki erfelijk individueel bezitrecht voor sawahs en tĕgals met enkele uitzonderingen. In enkele dèsa's komen nl. sawahs pĕpikoel of sanggan voor, terwijl in eenige dorpen tĕgals in communaal bezitrecht waren en zelfs in vier dèsa's erven in die rechtstoestand verkeerden (wĕngkang sanggan). Het individueel bezitrecht op grond ontstond door ontginning. In twee dèsa's moest iedereen verlof vragen, in vijf dèsa's alleen lieden van elders. In de overige dorpen was men slechts tot kennisgeven aan den pĕtinggi verplicht. Waar er nog sporen waren van vroegere ontginningen, mocht niemand ontginnen, zonder den eersten ontginner om toestemming te vragen. Was deze echter verhuisd naar elders, dan kon dit als een teeken worden beschouwd, dat hij zijn (prioriteits)recht opgaf [3]).

F. Fokkens [4]) vermeldt, handelende over den toestand van omstreeks 1892, dat het recht op den grond in de residentie Bĕsoeki individueel was. Sporen van communaal bezitrecht in de afdeelingen Bĕsoeki en Panaroekan waren te danken aan de (opgeheven) suikercultuur. Sedert de opheffing was alleen nog maar de naam: „sabe pikolan" over.

De welvaartsverslagen geven overal individueel bezitrecht op [5]).

III. Met betrekking tot het Madoereesche deel van de residentie Pasoeroean vinden we het volgende. In 1863 in Probolinggo individueel bezitrecht. Het recht van den eersten ontginner werd onveranderlijk geëerbiedigd [6]). Bij het regeeringsonderzoek van 1867 luidde het antwoord van den resident van Probolinggo op de vraag, of de bevolking rechten op de woeste gronden uitoefende, ontkennend. Dat wil zeggen, de resident deelt mede, dat van een op eenigerlei wijze uitoefenen van een zeker uitsluitend recht op onontgonnen grond niet is gebleken [7]).

---

[1]) Adatrechtbundel XIV, blz. 171 en 172.

[2]) Vergelijk Jan St. Lewiński, „The origin of property", blz. 10 e.v.

[3]) Eindresumé, deel I, blz. 180, en deel III, blz. 265—268.

[4]) Eindresumé verplichte diensten, deel I, 1e stuk, blz. 216.

[5]) Gewestelijke samentrekkingen: landbouw, blz. 25 (Adatrechtbundel II, blz. 234).

[6]) Adatrechtbundel XXIII, blz. 280.

[7]) Adatrechtbundel XIV, blz. 171.

Het „Eindresumé" deelt mede, dat de meeste dèsa's sawah pikoelan hadden naast sawahs in individueel bezitrecht. Voor een klein deel waren de sawahs pikoelan reeds ontstaan vóór de invoering der suikercultuur. In de dèsa Pandéan van het district Dringoe waren zelfs in het begin van de 19e eeuw alle sawahs verdeeld. De overgroote meerderheid der communale sawahs waren ontstaan tengevolge van de suikercultuurdiensten en de zware heerendiensten, vooral aan de haven van Probolinggo. Rechten op tĕgalvelden waren op die in twee dèsa's na overal individueel. In de afdeelingen Kraksaän en Loemadjang kwamen veel minder sawahs pikoelan voor dan in de afdeeling Probolinggo. Voor ontginning hadden de vreemdelingen in verscheidene dèsa's verlof van het hoofd noodig; in enkele dèsa's moesten zij slechts kennis geven. In weer andere dorpen moesten ook ingezetenen kennis geven. In een tweetal dèsa's moesten vreemden zich in het gebied der dèsa vestigen om te mogen ontginnen. Een niet voortgezette ontginning mocht meestal binnen zekeren tijd niet door een ander worden ontgonnen zonder verlof van den eersten ontginner. In enkele dorpen werden bepaalde termijnen opgegeven van twee maanden tot twee jaren. Aangeslibde grond viel toe aan den rechthebbende van den grond, waaraan het nieuwgevormde stuk was aangeslibd [1]).

Fokkens [2]) deelt mede, dat in Probolinggo in hoofdzaak individueel bezitrecht (tanah poesaka)voorkomt. Slechts waar vroeger suikercultuur werd gedreven vond men gronden in „communaal bezit met vaste aandeelen" (tanah pikoelan). Het verschil met individueel bezitrecht bleek trouwens niet heel groot te zijn, en kennelijk was er een overgang naar individueel bezitrecht waar te nemen. De overgangsvorm heette „tanah poesaka pikoelan".

Zoowel voor Probolinggo en Kraksaän als voor Loemadjang geven de „Welvaartsverslagen" individueel bezitrecht op [3]).

IV. Over het eiland Bawéan is nogal wat geschreven. Van Vleuten [4]) haalt de considerans aan van een gouvernementsbesluit van 16 Juli 1825 no. 8. Hieruit blijkt, dat de „radens en verdere bloedverwanten van den regent" voor zoover zij rechten op gronden uitoefenden, deze in erfelijk individueel bezitrecht hadden. Van een domeinrecht schijnt hier nergens

[1]) Eindresumé, deel III, blz. 257—262.
[2]) Eindresumé verplichte diensten, deel I, 1e stuk, blz. 206 en 207.
[3]) Gewestelijke samentrekkingen: landbouw, blz. 67 (Adatrechtbundel II, blz. 233 en 234.
[4]) Landbezit op Bawean (1872), blz. 337 e.v.

sprake te zijn. De prijaji's hadden hun grond geërfd van hun voorvaderen, die ze in eerste instantie zelf door ontginning hadden verkregen. Slechts een vierde van het totaal der bouwvelden hoorde hun toe. De kleine man had eveneens individueel erfelijk bezitrecht met volkomen beschikkingsmacht en -bevoegdheid. Zelfs kon ieder ook buiten de dèsa van zijn inwoning gronden met dat bezitrecht hebben. De gecommitteerde meende dan ook invoering van communaal bezit te moeten achterwege laten.

J. Alting Siberg [1]) verklaart in 1846, dat de afstammelingen van den pangéran grootendeels sawahbezitters zijn, zoodat zelfs in sommige dèsa's de gewone man in het geheel geen sawahs heeft. Sawahbezitters, die in gouvernementsdienst traden, stonden ze af aan hun kinderen of naaste bloedverwanten, om ze na hun pensioen of ontslag weer terug te nemen. De gronden gingen overigens bij alle bevolkingsklassen over van vader op zoon. Siberg vindt — dat schijnt in dien tijd algemeen het inzicht te zijn geweest — dezen toestand onhoudbaar en acht het noodzakelijk, dat de sawahs onder alle mannen uit de dèsa verdeeld worden. Met andere woorden, hij bepleit invoering van communaal bezit.

De voorstelling van Alting Siberg valt intusschen niet geheel te rijmen met wat Van Vleuten over den toestand in Mei 1869 schrijft [2]), vooral als men dezen vergelijkt met dien in 1825. In 1869 hadden de „bangsa radèn" (prijaji's) nog maar ruim 130 bahoe's sawah, of wel een vijftiende deel van de totale uitgestrektheid natte rijstvelden. Deze 130 bahoes waren verdeeld over 228 personen, die ze meerendeels „in deelbouw" lieten bewerken. Bovendien ging er voortdurend nog van af, daar velen der bangsa radèn hun gronden verpandden en, als zij die niet konden inlossen, ze aan hun geldschieter verkochten. De kleine man had ook volkomen vrije beschikking over zijn grond. Vererving en verkoop waren zonder uitzondering geoorloofd en aan geen enkele beperking onderworpen. Verpanding (djoewal bĕli sanda) kwam vaak voor. De pandnemer kon slechts met toestemming van den pandgever den grond herverpanden (sanda ganti). Grondbezit in andere dèsa's kwam veelvuldig voor. Het grondbezit was zeer versnipperd. Het „Eindresumé" vermeldt onbeperkt erfelijk individueel bezitrecht [3]).

Over den toestand in 1874 schrijft J. A. B. Wiselius [4]) even-

[1]) „Beschrijving van het eiland Bawean" (1846), blz. 284 en 285.
[2]) T.a.p., blz. 339 e.v.
[3]) Deel II, blz. 229.
[4]) „Geschiedkundige en maatschappelijke beschrijving van het eiland Bawean" (1874), blz. 249.

eens, dat er overal onbeperkt individueel bezitrecht werd aangetroffen. Het „Welvaartsverslag" constateert hetzelfde [1]), evenals J. E. JASPER in 1906 [2]).

V. De Kangéan- en de Sapoedi-groep behoeven in dit verband niet apart behandeld te worden, daar zij immers tot de residentie Madoera behooren en ook eertijds behoorden. Voor Kangéan kan nog gewezen worden op de mededeelingen van VAN DER PLAS, die constateert, dat aldaar geen beschikkingsrecht bekend is [3]).

Resumeerende zien wij dus in het Madoereesche gebied van oost-Java, op Madoera en onderhoorigheden en Bawéan in het algemeen overal erfelijk individueel bezitrecht en geen of slechts zwak beschikkingsrecht van de dèsa. Van heffing als paměsi enz. is niets bekend.

§ 3. Dienstplicht in het Madoereesche gebied.

VAN VLEUTEN [4]) schreef (1873), dat alle orèngs koewat of kěntjěng in Paměkasan gemeente- en heerendienstplichtig waren. Dienstplicht rustte op den mensch en „niet op den grond". MASSINK [5]) meldde hetzelfde van Bangkalan en Songěnèp (1888). (De uitdrukking „niet op den grond rusten" is niet geheel juist; beter is het te zeggen, dat niet alleen grondbezitters dienstplichtig d.w.z. „volplichtig kerndorper" waren.)

Voorts vindt men eigenlijk alleen uitvoerige en duidelijke mededeelingen in het „Eindresumé verplichte diensten" van F. FOKKENS, dus ongeveer uit 1890. De heerendienstplicht blijkt dan overal te rusten op den *werkbaren man* behalve in de toenmalige residentie Probolinggo, waar zij in hoofdzaak „verbonden" was met het bezit van bouwgrond, erven en huizen [6]). De gemeentedienst daarentegen was overal en zonder uitzondering aan de werkbaarheid of, in enkele dèsa's aan het zijn van gezinshoofd „verbonden" [7]). Wat de gemeentediensten betreft is mij uit eigen waarneming bekend, dat deze ook thans nog in de geheele residentie Bèsoeki rusten op alle werkbare mannen, ook op hen, die geen bezitrecht op grond hebben.

---

[1]) Gewestelijke samentrekkingen: landbouw, blz. 41 (Adatrechtbundel, deel II, blz. 233).
[2]) „Het eiland Bawéan" (1906), blz. 243.
[3]) Adatrechtbundel XXV, blz. 151 (1919).
[4]) „Het grondbezit in het regentschap Paměkasan", blz. 5.
[5]) „Bijdrage vroeger en tegenwoordig bestuur Madoera", blz. 21 en 75.
[6]) Deel I, 1e stuk, blz. 172, 191 en 206.
[7]) Deel II, 1e stuk, blz. 116, 122 en 125.

Resumeerend: het tweede kenmerk van § 1 van dit hoofdstuk geldt ook voor het Madoereesch gebied.

§ 4. Het niet voorkomen van bijwoners of kostgangers als afzonderlijke klassen.

Het „Eindresumé" [1]) deelt mede, dat, terwijl op middel-Java elk dienstplichtig landbouwer zijn omheind erf had met beplanting, zulks in Probolinggo, Pasoeroean en Bĕsoeki niet het geval was. In de twee eerste was het erf de plek, waarop het huis stond, in Bĕsoeki trof men veelal verscheidene gezinnen op één erf aan. Inwonende „boedjangs" werden toenmaals (dus omstreeks 1870) nergens aangetroffen.

Indien met die inwonende boedjangs — wat waarschijnlijk is — bedoeld werden lieden, die, omdat zij bij een ander in huis wonen, huiselijken arbeid voor den heer des huizes verrichten, zooals op middel-Java, dan is de toestand heden, wat de residentie Bĕsoeki betreft, nog altijd dezelfde, hetgeen mij uit eigen ervaring is gebleken. Hij strookt volkomen met het individualisme van den Madoerees en het weinig hechte van den dèsaband. Van het overige deel van het Madoereesche gebied zijn mij geen nieuwer gegevens bekend dan die uit het „Eindresumé" omtrent deze aangelegenheid.

Resumeerende: ook het derde kenmerk van § 1 geldt voor althans een belangrijk deel van het Madoereesche gebied met zekerheid. Over het overige deel is geen later gegeven dan ongeveer 1870 bekend, op welk tijdstip intusschen voor het grootste deel van het Madoereesche gebied de toestand gelijk was.

§ 5. Het onderhoud van dèsa-leidingen en -bevloeiingswerkjes door sawahbezitters en niet door de dèsa.

Het Eindresumé [2]) deelt mede, dat in het regentschap Bĕsoeki evenals in Probolinggo de ontginner slechts recht op een aandeel in het bevloeiingswater had, als hij medewerkte aan vergrooting of onderhoud van de waterwerken.

Het „Welvaartsverslag" [3]) verklaart over Bangkalan (Madoera):

> „Heerendiensten aan dammen en leidingen worden niet gepresteerd. De bevolking beschouwt het onderhoud der bevloeiingswerken, als behoorende tot een deel der sawahbewerking. Alleen de belanghebbende sawahbezitters werken daarbij mede."

---

[1]) Deel III, blz. 203.

[2]) Deel II, blz. 267.

[3]) Gewestelijke samentrekkingen: irrigatie, blz. 14 (Adatrechtbundel II, blz. 228).

In 1921 deed ik precies dezelfde ervaring op in de toenmalige contrôle-afdeeling Bĕsoeki. Zoo werd o.a. in de dèsa Kĕtahwètan in dat jaar een stelsel van dèsadammen gemaakt door en op kosten van de belanghebbende sawahbezitters, waarvan er enkele zelfs in het district Bandawasa woonden. De dèsa zelf was er in het geheel niet toe te krijgen. Een op grond van die ervaring door mij ingesteld onderzoek wees uit, dat ook elders in de residentie Bĕsoeki deze wijze van handelen gewoonte was.

Over het overige Madoereesche gebied zijn mij geen gegevens bekend geworden, zoodat de conclusie ten opzichte van dit punt moet luiden, dat van een groot deel van het Madoereesche gebied met zekerheid kan gezegd worden, dat het onderhoud van bevloeiingswerkjes door de sawahbezitters en *niet* door de dèsa geschiedt.

§ 6. Het niet bestaan van een voorkeurrecht voor den aanlegger van waterwerken op de gronden, die uit de door hem aangelegde leiding kunnen besproeid worden.

Prof. VAN VOLLENHOVEN [1]) noemt voor middel- en oost-Java twee vormen van voorkeurrecht, waarbij hij echter mededeelt, dat de tweede vorm slechts in de westelijke helft aangetroffen wordt. Deze tweede vorm is nu de in hoofde dezer paragraaf genoemde.

Het Eindresumé [2]) deelt ten aanzien van Bĕsoeki en Probolinggo mede, dat nergens een prioriteitsrecht van aanleggers van een leiding op van daaruit te irrigeeren grond wordt erkend.

Mijn slotsom is, dat het voorkeurrecht van den aanlegger van een waterwerk op door dat werk te bevloeien grond in het Madoereesche gebied niet bekend schijnt.

§ 7. Het bestaan van een voorkeurrecht van een voormaligen bezitter van grond.

Dit recht schijnt in west- en middel-Java niet voor te komen [1]). In Bĕsoeki en Probolinggo werd het tijdens het ontstaan van het Eindresumé wèl aangetroffen [2]) (zie ook boven blz. 121). Meerdere gegevens hierover schijnen gewenscht. Of deze — onder het vigeeren van de huidige ontginningsordonnantie — gemakkelijk verkregen zullen kunnen worden is wellicht twijfelachtig. Misschien wijst, wat VAN DER PLAS [3]) (1919) mededeelt over Kangéan, op een zoodanig voorkeurrecht.

---

[1]) Het adatrecht van Nederlandsch-Indië I, blz. 626, 627, 744 en 745.

[2]) Deel II, blz. 260 en 267.

[3]) Adatrechtbundel XXV, blz. 152.

§ 8. Het meer en meer plaatsmaken van wederkeerig hulpbetoon voor loondienst.

Hierover zijn mij ten aanzien van het Madoereesche gebied niet veel gegevens bekend. Voor Pamëkasan meldt VAN VLEUTEN veel loondienst en weinig hulpbetoon [1]). In de residentie Bësoeki wordt veel in loondienst gedaan en is wederkeerig hulpbetoon niet gewoon.

§ 9. De mogelijkheid tot verloving en huwelijk op initiatief van de jongelieden zelfs tegen den wil van de ouders; tusschen verloofden worden geschenken gewisseld.

Bij de Madoereezen zoowel op Madoera als op Java komt de zoogenaamde „adhat pèllok" voor [2]), het wegloopen van een meisje met den jongeman harer keuze. Practisch verzetten in zoo'n geval de ouders zich nooit tegen een huwelijk, ook al waren zij van te voren er tegen.

Dr. J. P. ESSER [3]) (1890) deelt mede, dat het bij de Madoereezen in Bandawasa gewoonte was, dat een jongeman, die een meisje begeerde, dit te kennen gaf aan zijn moeder, die er haar man over sprak. Een tusschenpersoon werd dan naar den vader van het meisje gezonden. De vader van het meisje besprak de zaak dan eerst met haar. Als de voorloopige onderhandelingen geslaagd waren, legde de jongeman een bezoek af bij zijn aanstaande schoonouders en bracht dan gebak, sirih, betelnoten enz. als geschenk mede. Vergelijk voorts het Madoereesche woord *popo*, dat in de veertiende Adatrechtbundel [4]) wordt vertaald door „een man tot vrijer nemen voor zich of haar dochter". (Het woord popo zal mijns inziens niet met het Javaansche „poepoeh" maar het het Javaansche „poepoe" moeten worden vergeleken; zie het woordenboek van GEERICKE-ROORDA-VREEDE).

Uit het district Banasarè (Wonosari) van de afdeeling Bandawasa wordt in den vierden Adatrechtbundel [5]) medegedeeld, dat, als het aanzoek door de mansouders aan de ouders van het meisje welgevallig is geweest, den volgenden dag van den manskant geschenken worden gebracht aan het meisje om haar hart te

---

[1]) Grondbezit in het regentschap Pamekasan (1873), blz. 83 en 84.

[2]) Zie Mr. C. VAN VOLLENHOVEN, „Het adatrecht van Nederlandsch-Indië", blz. 575; WILKEN, „Verspreide geschriften", I, blz. 484 en 485.

[3]) Onder de Madoereezen (1892), blz. 35 e.v. Zie verder over gebruiken bij verloving en huwelijk op Madoera Wirjo Asmoro, „Iets over de „Adat" der Madoereezen" (1926), blz. 251 e.v.

[4]) Blz. 254.

[5]) Blz. 611. Zie ook Adatrechtbundel XIV, blz. 237.

winnen. Deze geschenken bestaan uit sarongs en sieraden van goud en zilver. Is het meisje den jongeman genegen, dan geeft zij ook harerzijds geschenken aan hem; zoo niet, dan stuurt zij de geschenken meestal terug. Het is jammer, dat er niet vermeld staat, wat de gevolgen van dit terugzenden zijn, maar men kan met vrij groote zekerheid aannemen, dat er dan geen sprake zal kunnen zijn van een huwelijk, daar de jongeman en diens familie wel maloe zullen zijn. De pandjĕr wordt blijkens een mededeeling uit Bandawasa in Adatrechtbundel VIII [1]) door den jongeman bij de verloving aan het meisje gegeven. Bij verbreking der verloving wordt, als de verloofden niet tot dezelfde familie hooren, de pandjĕr steeds teruggegeven. Zoo zij wel familie van elkander zijn, dan geschiedt dit wel eens niet, ten einde oneenigheid tusschen de ouders van den man en die van het meisje te voorkomen.

Tijdens mijn verblijf in de residentie Bĕsoeki (van Augustus 1920 tot Juni 1925) ontmoette ik verscheidene gevallen van huwelijken door Madoereesche mannen en vrouwen (meisjes) van zeer eenvoudigen stand buiten voorkennis of medewerking van de ouders gesloten door eenvoudig met elkaar te gaan leven na het gezamenlijk eten van wat eetbare klei. Soms werd dit adathuwelijk gevolgd door een huwelijk onder leiding van den Mohammedaanschen huwelijkssluiter. Op den 25sten of 27sten van de poeasamaand zendt de Madoereesche jongeman aan zijn verloofde geschenken (lamaran of pamoghi), bestaande uit kleeren en reukwerk. Het meisje geeft dan gewoonlijk tegengeschenken (tongngĕbbhan of lantjèngan) meestal ook kleeren [2]). Bij de lamaran wordt onderscheiden in lamar matta en lamar masak naar gelang de lamar uit ongekookte of gekookte zaken bestaat [3]).

Over Kangéan deelt J. J. van Gennep [4]) mede, dat kinderhuwelijk er niet plaats vindt. Meisjes zijn vrij in de keuze van een aanstaanden echtgenoot (bakalan). Tijdens de langdurende verloving moeten de mannen allerlei diensten verrichten voor en geschenken geven aan hun verloofde. Het huwelijk heeft eerst plaats, als de man in zijn onderhoud kan voorzien. Als de ouders het meisje willen dwingen, vlucht zij naar den man harer keuze. Na enkele dagen keert zij dan terug naar haar ouders, die dan gewoonlijk hun toestemming geven aan het

---

[1]) Blz. 269.
[2]) Mr. C. van Vollenhoven, t.a.p., blz. 571.
[3]) Adatrechtbundel XIV, blz. 246.
[4]) „Bijdrage kennis Kangean-archipel" (1896), blz. 91.

meisje om met hem te trouwen. Eigenaardig en waarschijnlijk onjuist is echter VAN GENNEP's opmerking:

„Overigens geschiedt het huwelijk evenals op Madoera, door koop (lamaran)".

De woorden „evenals op Madoera" zijn stellig onjuist. Vermoedelijk heeft hij het zenden van verlovingsgeschenken voor koop aangezien. Ook is het mogelijk, dat *lamaran* de benaming is voor geschenken, welke bij of vlak vóór het huwelijk door de ouders van den jongeman aangeboden worden. ESSER [1]) maakt nl. voor de Madoereezen in Bandawasa melding van rijst en andere benoodigdheden, welke de ouders van den man aan hun familieleden vragen, om die ter gelegenheid van een plechtig bezoek van den bruidegom aan de bruidsouders kort voor het huwelijk, aan de laatstgenoemden te overhandigen. Dit geschenk heet volgens ESSER „lamar". Van een „*koop*" is hier natuurlijk geen sprake.

Voor Bawéan zijn de gegevens tamelijk uitvoerig [2]).

De omgang van jongens en meisjes is zeer vrij. De meisjes (nĕrara) brengen den dag door in de doeroeng(een klein gebouwtje op het erf in den vorm van een open padischuurtje) met lichten arbeid onder bewaking van de mak ènang of towa-towa (ouder familielid). Zij ontvangen er vaak bezoek van de jongelieden (para djaka), die er zich vermaken met allerlei spelen. Zoodoende kunnen zij het meisje hunner keuze het hof maken en haar ten huwelijk vragen. Zijn de jongelieden het eens, dan vraagt de jongeman door tusschenkomst van één der towa-towa om de hand van het meisje. Hierbij schijnt de hulp van het dèsahoofd noodig te zijn. Gewoonlijk zendt, als de verloving tot stand is gekomen, de jongeman in de poeasamaand eenige geschenken (pamoghi) bestaande uit keukengerei, vruchten. Het meisje zendt een tegengeschenk, bestaande uit kleeren, een potje (tjoepoe) met welriekende olie, bĕdak en bloemen. In de maand bĕsar of hadji zendt de jongeman de tjoepoe terug en doet daar wat geld in (± f 3.—) en gouden en andere versierselen. Ook doet hij er eenige gebruikte kleedingstukken en keukengerei bij. Dit geschenk wordt door het meisje weer gereciproceerd met eenige kleeren. Deze adat heet „masang pamoghi" (bindend maken van de verloving).

Als de ouders hun toestemming tot het huwelijk weigeren staat den jongelieden de weg open om te samen weg te loopen.

[1]) T.a.p., blz. 37.

[2]) MAS PRINGGA ATMADJA, „Huwelijksgebruiken op het eiland Bawean" (1891), blz. 533 e.v. en J. E. JASPER, „Het eiland Bawean", blz. 272 e.v.

Elk in een sarong gehuld begeven zij zich naar den pangoeloe, wiens tusschenkomst zij inroepen. De pangoeloe begeeft zich dan naar het huis van de ouders van het meisje en tracht haar vader en moeder tot het geven van de toestemming over te halen. Een dergelijk huwelijk mag de pangoeloe alleen sluiten, wanneer het meisje volgens inlandsche begrippen meerderjarig is, dat wil zeggen, wanneer zij de jaren der puberteit heeft bereikt. Dit wegloopen heet boeroe tatabhan [1]).

Gewoonlijk laten de ouders zich wel overhalen en dan gaat de vader met den pangoeloe mede om als wali bij het huwelijk tegenwoordig te zijn, dat dan terstond wordt gesloten. Blijven de ouders echter ongenegen hun toestemming te verleenen, dan kan de pangoeloe het huwelijk toch sluiten. Heel duidelijk lijken deze mededeelingen, die van JASPER afkomstig zijn, niet. Dat de pangoeloe zonder meer het huwelijk tegen den zin van den vader (bloedwali) zou sluiten, lijkt onwaarschijnlijk. Vermoedelijk is hier bedoeld, dat het jeugdige paar naar een naburige plaats gaat en daar met behulp van een noodwali in het huwelijk treedt. Dit toch is geoorloofd, als er geen bloedwali in leven is, of — hier komt het op aan — als de naar de wet bevoegde bloedwali zonder geldige reden onwillig of *ter plaatse van de huwelijksluiting niet beschikbaar is* [2]).

JASPER deelt nog mede, dat in sommige dèsa's

> „het Maleische gebruik (bestaat), om bij huwelijken een bruidschat te geven, de zoogenaamde „songrang" bestaande in een som gelds van f 40 à f 41."

Het woord „songrang" doet vermoeden, dat we in deze dèsa's met lieden uit zuid-Sélébès te maken hebben, die vooral aan de kust in grooten getale voorkomen.

Verder meldt Jasper nog, dat met het oog op de vele en lange reizen, die mannen doen, bij hun huwelijk wel eens(?) de voorwaarde wordt gesteld, dat, wanneer de echtgenoot niet binnen zekeren tijd teruggekeerd is, het huwelijk als ontbonden wordt beschouwd (taklèk). (Het lijkt mij waarschijnlijker, dat ook hier, gelijk elders op Java, de voorwaardelijke verstooting geregeld voorkomt.) Voorts is nog van belang JASPERS mededeeling, dat bij het feest ter gelegenheid van het huwelijk alle gasten uitgenoodigd worden door den bruidegom alleen, die alle kosten van het feest betaalt en zelfs voor het eten en de versnaperingen heeft te zorgen, terwijl de bruid slechts schotels en borden heeft te leveren. Ten slotte nog meldt JASPER, dat

[1]) Zie ook Adatrechtbundel XIV, blz. 233.

[2]) Zie Mr. C. VAN VOLLENHOVEN, „Het adatrecht van Nederlandsch-Indië" II, blz. 182.

de mansouders aan het bruidspaar, nadat het een kort bezoek aan hen heeft gebracht, de zoogenaamde ,,panjahak'' nazenden, bestaande uit een kleine som gelds, een sarong, twee borden, twee kopjes, twee schotels, twee lepels en aardewerk bij wijze van uitzet.

Terwijl het bruidspaar na het huwelijk gewoonlijk gaat inwonen bij de bruidsouders, trekt het na een huwelijk, dat op het ,,boeroe tatabhan'' is gevolgd, volgens Pringga Atmadja terstond in het huis van den man.

Over verdere gebruiken zie men bovengenoemde schrijvers ter aangehaalder plaatse.

Resumeerend zien wij, dat in het geheele Madoereesche gebied jongelieden en jongemeisjes groote vrijheid bezitten bij het aangaan van verloving en huwelijk en dat zij overal verlovingsgeschenken wisselen, die althans voor den man verplicht zijn.

§ 10. Het ontbreken van de toekon.

Directe gegevens zijn er hierover niet. Intusschen hebben wij wel het negatieve feit, dat nergens iets te vinden is over het wel bestaan er van, terwijl de opsommingen, door de in de vorige paragraaf genoemde schrijvers gegeven van allerlei betalingen bij verloving en huwelijk, van de toekon of iets dergelijks geen gewag maken. Dit treft te meer, daar die opsommingen den indruk wekken van volledigheid. Voor de residentie Bĕsoeki kan ik uit eigen ervaring mededeelen, dat toekon of soortgelijke betaling er niet bekend is onder de Madoereezen. Een en ander geeft mijns inziens wel het recht om met waarschijnlijkheid aan te nemen, dat de toekon in het Madoereesche gebied niet bestaat. Die waarschijnlijkheid wordt nog versterkt, doordat voor zoover mij bekend niemand is opgekomen tegen de vermelding van dit ontbreken van de toekon bij de Madoereezen door Prof. Mr. C. VAN VOLLENHOVEN [1]).

§ 11. Kunnen en moeten wij nu spreken van een rechtskring oost-Java, Madoera en onderhoorigheden, of een rechtskring Madoera dan wel Banjoewangi aannemen?

Het zoo nauwkeurig mogelijk onderscheiden van adatrechtnuances en het onderbrengen van deze nuances in afzonderlijke rechtskringen, in elken waarvan het adatrecht ongeveer gelijk is, heeft voordeelen maar ook nadeelen.

Als men al te zuiver de verschillen tusschen het in onderscheiden streken heerschend adatrecht zou gaan systematisee-

[1]) Het adatrecht van Nederlandsch-Indië I, blz. 509.

ren, zou men allicht tot zoo groote differentiatie geraken, dat men door de boomen het bosch niet meer zou zien. Men zou misschien zoolang er mee kunnen voortgaan, tot men bij voorbeeld op Java alle dèsa- of doekoeh-arealen tot adatrechtskringen zou hebben gemaakt. De absurditeit springt in het oog.

Aan den anderen kant zijn aan te weinig differentiatie al evenzeer gevaren verbonden. In de eerste plaats dat van generalisatie. Ik hoef maar den naam RAFFLES te noemen om duidelijk te doen zijn, wat ik bedoel. En mocht dat niet genoeg zijn, dan breng ik in herinnering de pogingen in den loop van de vorige eeuw gedaan om communaal bezitrecht in te voeren in oost-Java, op Madoera en op Bawéan. In de tweede plaats loopt men gevaar, uitingen van het adatrecht over het hoofd te zien. In dit verband noem ik het feit, dat de irrigatiewerkjes in het Madoereesche gebied en Banjoewangi niet door de dèsa, maar door groepen belanghebbende sawah-bezitters buiten het dorpsverband om worden aangelegd en onderhouden; ik geloof, dat het feit, dat dit blijkbaar nog niet algemeen bekend is, o.a. een gevolg is van het onderbrengen dezer gebieden onder den rechtskring middel- en oost-Java en Madoera. In het opschrift boven dit hoofdstuk worden drie mogelijkheden gesteld: *a.* een Banjoewangische, *b.* een Madoereesche of *c.* een Oostjavaansch-Madoereesche rechtskring. De behandeling van de verschilpunten tusschen het adatrecht van middel-Java (met Soerabaja en west-Pasoeroean) en dat van overig oost-Java met Madoera en onderhoorigheden en Bawéan heeft mijns inziens voldoende argumenten bijeengebracht om den rechtskring niet te beperken tot hetzij het uitsluitend door Madoereezen, hetzij het alleen door Banjoewangiërs (Oesingers) bewoonde gebied. Blijft dus de vraag, of de derde mogelijkheid dient te worden aangenomen. De vraag schijnt deze: „Is het gevaar, dat men het adatrecht van oost-Java en Madoera verkeerd zal interpreteeren en dat men in generalisatie zal vervallen, indien men niet onderscheidt in twee rechtskringen te weten *a.* middel-Java (zonder Vorstenlanden en met Soerabaja en west-Pasoeroean) en *b.* de rest van oost-Java met Madoera, Bawéan, Kangéan- en Sapoedi-archipel, zóó groot, dat men het bezwaar van nog-een-adatrechtskring-erbij op den koop toe zal moeten en mogen nemen?" Ik geloof, dat wij deze vraag bevestigend moeten beantwoorden, en wel op de volgende gronden:

a. De voorgestelde rechtskring wordt in hoofdzaak bewoond door een volk (de Madoereezen), hetwelk in taal en karakter afwijkt van dat van het overige deel van den tot nog toe onderscheiden rechtskring middel- en oost-Java en Madoera,

en dat om zijn energieken onafhankelijken aard de belangstelling van een ieder verdient.

b. De afwijkingen van het adatrecht zijn van tamelijk belangrijken aard en leveren gegronde verwachting op ontwikkeling in verschillende richting. De Adatrechtbundels hebben van den aanvang af naast een serie „Middel-Java" een afzonderlijke serie „Oost-Java met Madoera" aangenomen. Men bedenke evenwel, dat de door mij voorgestelde rechtskring minder bevat dan het gebied door de Adatrechtbundels bedoeld met „Oost-Java met Madoera".

c. Onderscheiding van een afzonderlijken rechtskring zal prikkelend werken op den lust tot bestudeering van het adatrecht in den afgezonderden kring, wat van groot belang is voor wetenschap, bestuur en rechtspraak.

Het komt mij voor, dat aan deze drie gronden niet veel behoeft te worden toegevoegd. Slechts moet de tweede bewering nog in het kort worden toegelicht, voor zoover daarin de verwachting wordt uitgesproken, dat het kortheidshalve als „Madoereesch adatrecht" aan te duiden recht een van het middel-Javaansche afwijkende ontwikkeling zal nemen. Ik geloof deze meening te mogen bouwen op het krachtig individualisme van Madoereezen en Balambanganners. Dit individualisme heeft nog niet geleid tot adatrechtelijke vereenigingen als op Bali sedert lang ontstaan zijn, maar ik houd mij overtuigd, dat ze zich zullen vormen, mits men ze niet uit onbekendheid met wat er in de bevolking leeft (onbewust) tegenwerkt. In dit verband meen ik te moeten wijzen op de waterregeling voor Banjoewangi (zie hoofdstuk IV), die het spontane ontstaan van inheemsche rechtspersonen (waterschappen) belast met waterbeheer, tegengaat, omdat zij niet zou aansluiten op de adat.

Men zal mij wellicht tegenwerpen, dat het onderscheiden van een aparte rechts*gouw* toch wel voldoende is. Hierop wil ik antwoorden, dat zulks mijns inziens *niet* voldoende is. De verschillen zijn, zoo komt het mij voor, te groot en slechts een geheel afzonderlijke rechtskring kan de aandacht voor die verschillen doen ontwaken en vooral voor de verschillende toekomstige ontwikkeling.

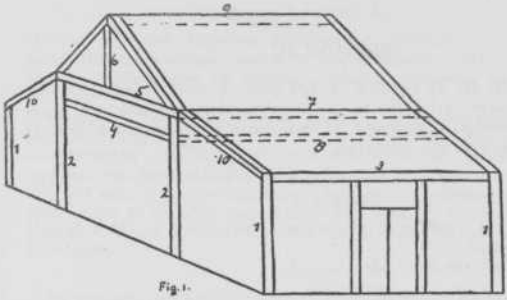

Fig. 1.

Fig. 2.

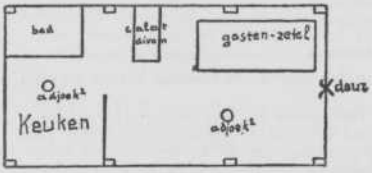

Fig. 3.

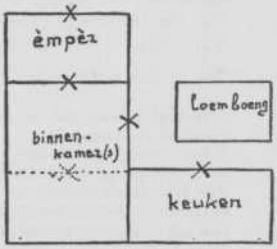

Fig. 4.

Fig. 1: eenvoudige woning.
1. *saka wĕntĕlas (songga tĕpo).*
2. *saka.*
3. *blandar of glandar.*
4. *djait tjĕndĕk.*
5. *lambang.*
6. *andĕr-andĕr.*
7. *pĕnglarĕ.*
8. *djait pandjang.*
9. *soewoenan.*
10. *oesoek.*

Fig. 2: adjoek-adjoek met petroleumlamp.

Fig. 3: platte grond van een gewoon Oesingsch huis.

Fig. 4: platte grond van een modernere Oesingsche woning.

BIJLAGE II.

UITTREKSEL uit de regeling op het gebruik en de verdeeling van het water uit water- en uit bevloeiïngswerken van openbaar nut in de *afdeeling Banjoewangi*, vastgesteld bij *besluit van den resident van Bësoeki van* 17 *Augustus* 1909 *no.* 10648/42.

Artikel 1.

Deze regeling is voorloopig alleen van toepassing op de volgende bevloeiïngsgebieden:

a. bevloeiïng uit de Kali Klatak.
b. „ „ „ „ Soekowidi.
c. „ „ „ „ Boeloeh.
d. „ „ „ „ Binaoe.
e. „ „ „ „ Loengoen.
f. „ „ „ „ Boenggoe.
g. „ „ „ „ Tambong.
h. „ „ „ „ Setjawan.

Artikel 2.

Het algemeen beheer en toezicht over de bevloeiïng berust bij den resident van Besoeki.

De dadelijke bemoeienis, uit het beheer en toezicht voortspruitende, zoomede de hoofdverdeeling van het water, geschiedt door den chef der Irrigatie-afdeeling Pekalen-Sampean (C. I. P. S.)

De kringsgewijze onderverdeeling van het water is opgedragen aan het kringbestuur, onder het algemeen toezicht van de Europeesche en Inlandsche Bestuursambtenaren en voor wat de waterverstrekking ten behoeve der particuliere landbouwondernemingen betreft, mede onder contrôle van den C. I. P. S., een en ander naar de voorschriften en bepalingen van deze regeling.

Artikel 3.

Van het in een bevloeiïngsgebied aanwezige water moet te allen tijde in de eerste plaats worden afgestaan:

a. wat strikt noodig is tot voorziening in de waterbehoeften van mensch en vee;

b. wat naar door den resident van Besoeki goedgekeurde regelingen gevorderd wordt voor algemeene doeleinden, als besproeiïng van wegen, doorspoeling van goten enz.;

c. wat ingevolge door den Gouverneur-Generaal of door den Directeur der Burgerlijke Openbare Werken verleende vergunningen tot watergebruik voor bijzondere doeleinden vereischt is;

d. wat noodig mocht zijn voor brandblussching of ter bestrijding van andere rampen en van dringend gevaar.

Voor besproeiïng van tuinen en erven zal alleen water worden afgestaan voor zooverre dit, ter beoordeeling van den betrokken Opzichter der Irrigatie-afdeeling Pekalen-Sampean (O. I. P. S.), na gehouden overleg met het districts- of onderdistrictshoofd, zonder nadeel aan de bevloeiïng kan worden onttrokken.

ARTIKEL 4.

Voor zooverre daarvoor geen nadere regelingen worden getroffen, wordt het beschikbare water in elk bevloeiïngsgebied van een rivier of hoofdleiding over de kringen verdeeld, evenredig aan hunne oppervlakte.

Mocht echter blijken, dat de behoefte aan water gemiddeld per eenheid van oppervlakte in tot eenzelfde bevloeiïngsgebied behoorende waterkringen voor een gelijkelijk welslagen van gelijke cultures tengevolge van topografische en hydrografische gesteldheid, uiteen loopt, dan zal aan in hoogerbedoelden zin meer waterbehoevende kringen in eene nader te bepalen verhouding eene ruimere hoeveelheid water toegekend kunnen worden dan aan de in gelijken zin minder waterbehoevende.

ARTIKEL 5.

De grenzen der waterkringen worden door den Resident van Besoeki vastgesteld, zoodanig, dat elke kring een welbegrensd aaneengesloten en voor zijn watertoevoer, zoo mogelijk door slechts een leidingtak bediend wordend geheel vormt van een zoodanige uitgestrektheid, dat de bepalingen van deze regeling op de onderverdeeling van het water behoorlijk uitvoering kunnen vinden.

Als normale grootte van een kring zal een oppervlakte van $\pm$ 300 bouws worden aangenomen.

ARTIKEL 6.

De O. I. P. S. bepaalt naar de bovenstaande beginselen en in verband met alle verdere bepalingen voor deze regeling, benevens het wisselend debiet der bevloeiïngsleiding of rivier, de hoeveelheden water, die van oogenblik tot oogenblik aan de verschillende waterkringen toekomen en zorgt er voor, dat elke kring het hem toegekende wateraandeel ontvangt.

Bij waterschaarschte in de Oost- of Westmoesson worden door den O. I. P. S. zoo noodig beurtbevloeiïngen ingesteld.

ARTIKEL 7.

Waar het water in de aanvoerleidingen der waterkringen is gebracht, wordt geacht de taak der hoofdverdeeling van het water volbracht te zijn en die der onderverdeeling te beginnen.

ARTIKEL 8.

De onderverdeeling van het water kringsgewijze geschiedt door kringbesturen.

Iedere waterkring heeft zijn eigen kringbestuur, samengesteld uit de hoofden der dessa's, die bevloeide gronden in dien kring bezitten.

ARTIKEL 9.

Aan de dessahoofden worden voor de uitvoering der uit hunne functie van kringbestuurder voortvloeiende werkzaamheden één of meer hel-

pers (modin dessa) toegevoegd. Deze worden in overleg met de kiesgerechtigden door het betrokken dessahoofd gekozen en ontslagen onder nadere bekrachtiging van het districtshoofd.

Zij zijn vrijgesteld van alle heeren- en dessadiensten.

ARTIKEL 10.

Het kringbestuur verricht zijn taak onder het algemeen toezicht van de ambtenaren van het Binnenlandsch Bestuur; het wordt in die taak bijgestaan en voorgelicht door de mantries van de Irrigatie-afdeeling Pekalen-Sampean.

De mantries wonen daarvoor de districts- en waar dit wenschelijk geacht wordt, ook de onderdistrictsvergaderingen bij.

ARTIKEL 11.

Het kringbestuur in zijn geheel zal bij de onderverdeeling van het water als regel slechts optreden voor wat betreft de verdeeling over de verschillende tot zijn waterkring behoorende dessagebieden, terwijl het de verdere onderverdeeling over eenzelfde dessagebied zooveel mogelijk zal overlaten zelfstandig aan zijne leden, ieder voor de dessa, waarvoor hij optreedt.

ARTIKEL 12.

Kringbesturen, die vermeenen bij de hoofdverdeeling van het water, te kort te zijn gedaan. brengen hunne klachten deswege in, bij den betrokken mantri en huns inziens bij hem geen voldoende gehoor vindende bij het Districtshoofd, dat hiervan onmiddellijk kennis geeft aan den betrokken O. I. P. S.

Bedoelde opzichter zal, gemeenschappelijk met het Districtshoofd, zoo spoedig mogelijk een onderzoek in zake zoodanige klachten instellen en bij gegrond bevinding maatregelen treffen ter tegemoetkoming daaraan.

ARTIKEL 13.

Het kringbestuur regelt, voor zooverre de door de Inlandsche bevolking gedreven cultures betreft, de verdeeling van het water binnen den waterkring met inachtname der bepalingen van deze regeling en naar billijkheid zoomede, zooveel mogelijk in overleg met en naar de wenschen en ten meest algemeenen voordeele van alle watergebruikers en laat zich hierbij leiden ook door de ten dezen aanzien door de bevolking als adat erkende gebruiken.

ARTIKEL 14.

Ten opzichte van de waterverdeeling zal onderscheid moeten worden gemaakt tusschen een Oost- en Westmoessonverdeeling.

ARTIKEL 15.

Met inachtneming der in artikel 13 genoemde gebruiken stelt het kringbestuur onder toezicht van het Districtshoofd en den O. I. P. S. vóór den 15en Maart, wat betreft de Oostmoessonregeling, en vóór den 1en Augustus ten opzichte der Westmoessonregeling voor elk plantseizoen vooraf de volgorde vast, waarin de gronden van den waterkring zullen worden bewerkt en beplant, zoomede de soort van gewassen, die zullen mogen geteeld worden, en bepaalt dienovereenkomstig de tijdstippen, waarop, en de mate, waarin, de verschillende velden voor watertoevoer in aanmerking zullen komen.

.....

Het kringbestuur heeft dit gearresteerde plan als leiddraad te gebruiken bij de waterverdeeling over het betrokken seizoen met dien verstande, dat het bevoegd blijft om onder bekendmaking aan en goedkeuring van het Districtshoofd, welke laatste verplicht is hieromtrent eerst het advies van den O. I. P. S. te vragen, in dat plan die wijzigingen te brengen en die afwijkingen daarvan toe te laten, die het om oogenblikkelijke, niet wel te voorziene omstandigheden noodig en met het algemeen belang van den waterkring overeen te brengen acht.

.....

ARTIKEL 30.

Het doen van gewone herstellingen aan en het onderhouden van dammen, waterwerken, dijken en waterleidingen is, voor zoover dit niet in heerendienst geschiedt, onder toezicht van de kringbesturen, die hieromtrent steeds in overleg dienen te treden met het Irrigatiepersoneel, opgedragen aan de betrokken dessa's en, indien niet te bezwarend voor enkele, zooveel mogelijk ieder voor zooverre haar eigen gebied betreft.

De in heerendienst te verrichten werkzaamheden zullen uitsluitend plaats hebben onder toezicht en volgens de aanwijzingen van het personeel der Irrigatie-afdeeling Pekalen-Sampean.

ARTIKEL 31.

Het onderhoud der niet in heerendienst onderhouden wordende dammen, waterwerken, dijken en waterleidingen geschiedt in dessadienst. Laat dit te wenschen over, dan zal op aanzegging van het kringbestuur onmiddellijk tot herstel of verbetering moeten worden overgegaan, bij gebreke waarvan het kringbestuur hiervan onverwijld kennis geeft aan het betrokken Districts- of Onderdistrictshoofd.

ARTIKEL 32.

Wanneer door den toestand, waarin in dessadienst onderhouden wordende dammen, waterwerken, dijken en waterleidingen verkeeren, tengevolge van onvoldoende onderhoud, het water geheel of gedeeltelijk ongebruikt verloren gaat, is het kringbestuur of de mantri oeloe-oeloe bevoegd den watertoevoer te staken tot tijd en wijle in een en ander ten genoege van den O. I. P. S. zal zijn voorzien.

Het kringbestuur of de mantri is verplicht van het staken van watertoevoer ten spoedigste kennis te geven aan het betrokken Districtshoofd, dat het hem gerapporteerde onmiddellijk bericht aan den O.I.P.S. en bijgestaan door den betrokken mantri oeloe-oeloe, in deze onverwijld een onderzoek instelt en al datgene gelast, wat hem noodig voorkomt om tot een zoo spoedig mogelijk herstel van de normale waterverstrekkingen te kunnen geraken.

ARTIKEL 33.

Als de Inlandsche bevolking vermeent in de verstrekking van water benadeeld te zijn of te worden, beklaagt zij zich bij het betrokken Districtshoofd, dat naar bevind van zaken onmiddellijk hiervan mededeeling doet aan den O. I. P. S. of aan den betrokken mantri oeloe-oeloe, die onverwijld ter zake een onderzoek instelt en bij gegrondbevinding maatregelen neemt om aan die bezwaren tegemoet te komen.

ZAAKREGISTER [1])

adhat pèllok: 126.
adjoek-adjoek: 9 en bijlage I.
adol bibas: 93.
adol sèndèn garapan: 92, 93.
adol sèdèn sakoewaté: 91, 92.
adol sèndèn tahoenan: 92.
adol sèwa: 95.
ahli: 57.
alang-alang: 76, 119.
ambtsnaam van den pětinggi: 14.
ambtsvelden: 18 e.v., 33, 71, 88.
anak angkat: 64 e.v.
anak lanang mikoel anak wadon njoenggi (njoehoen):61.
anak poepon: 66.
anak wahab: 8.
andĕr-andĕr: bijlage I.
anggoeran: 16 e.v., 22, 25, 26. 34, 114.
angon djandji paroan anak: 107.
apanage: 23, 38, 39, 74, 87, 116 e.v.
apèl: 116, 118.
arisan: 101.
bajoe: 103.
bakalan: 45 e.v., 50, 114, 127.
bakoel: 104.
bala: 3, 4.
Balambangan: 1 e.v., 36 e.v., 44, 45, 67, 132.
bannelingen: 2, 24, 42.
barang gawan: 78.
barèng: 99.
barong: 32.
bawon: 97.
batik: 59.
bĕdak: 128.
begraafplaatsen: 26, 28, 88, 89, 117.
bĕkĕl: 37, 39, 40.
bĕlambang: 3.
bĕlantik: 104, 105.
bĕndjang: 100.
bĕsar: 128.
bibit: 32, 55, 94.
bilal: 54.
blandar: bijlage I.
blatĕran: 25.
boeboe: 100.
boedjang: 124.
boeroe tatabhan: 130.
boewangan (bwangan): 4.
bongkoran: 91.
borg (borĕg of borĕh): 105.
boroe sipahimpe: 48.
borongan: 101.
botjah sĕmèn: 22.
Christenen: 8.
danhjang dèsa: 8, 31, 32, 78.
deelbouw: 19, zie ook maro.
dĕnawa: 13, 19, 26, 28.
dèsa: 31, 78 e.v., 85, 91, 103, 109 e.v., 115, 124 en verder verspreid.
dèsabezittingen: 28.
dèsarechtspraak: 13.
disoembaikan: 111.
djaban: 101.
djait pandjang: bijlage I.
djait tjĕndĕk: bijlage I.
djakat: 36, 94.
djaka: 128.
djala: 99.
djalma lèlaki sĕpikoel djalma èstri sĕgèndong: 61.
djaring: 99.
djaring kolèkan: 99.

[1]) Van de Javaansche en Madoereesche woorden zijn alleen de ngoko-vormen opgenomen. Vergelijk ook de inhoudsopgave.

djaring blandoengan: 100.
djaroeman: 46, 49.
djoekoeng djaring: 99.
djoekoeng mantjing: 99.
djoekoeng pĕlasan: 99.
djoeloeng: 100.
djoemadilakir: 52.
djoeragan: 24, 100.
djoeragan darat: 100, 101.
djoeragan lahoet: 100.
djoewal bĕli sanda: 122.
djorog(an): 86, 97, 114.
djroepih: 102.
doeda: 64.
doekoeh (padoekoehan) 31, 79, 103, 110, 111, 131.
doekoen: 12, 14, 32, 56, 57.
doekoen dèsa: 25, 26, 31.
doekoen nikah: 57.
doempa: 13, 23 e.v., 61, 88.
doeroeng: 128.
dolmen: 9.
dol tinoekoe: 91.
èmpèng: 100.
èmpèr: bijlage I.
ĕntjik: 25.
gadoeh djandji paroan anak: 107.
gaměl: 16, 25.
gamĕlan: 24, 101.
gana-gini: 58 e.v.
gandroeng: 32, 101.
gardoe: 26, 28.
gawé sawah: 95.
geldelijke gemeentehuishouding: 33.
gitikan: 32.
glagah: 76.
golongan (oesing) roesak: 52.
hadji: 8, 24, 25, 52, 128.
hakim: 54.
hatib loerah: 54.
hibat: 62.
hindoe: 8.
imbang: 3.
ingĕbĕhi: 37, 39.
isin: 112, 114.
islâm: 8, 54, 109.
jasa: 73, 90.
kadjinĕman: 24, 30, 41.
kalèboen, 116 e.v.
kamitoewa: 13, 19, 22, 33, 48, 76, 114, 116.
kampong: 21, 75, 87, 116, 119.
kawin gantoeng: 46.
kĕbajan: 117.
kĕbon(an): 69, 73, 90.
kĕmoendjilan: 57.
kèntolan: 20.
kĕpala: 101.
kĕpala moedin: 54.
kĕpala pasar: 26.
kĕrnèt: 99.
kĕsoesoepan sètan: 32.
klĕntèng: 5.
kliwon: 39, 40, 53.
koeboe: 12.
koewoe: 12 e.v., 19, 20.
koffiecultuur: 22, 24, 41, 42, 64, 67, 71, 73.
kolèkan: 99 e.v.
kondé gĕloeng malang: 56.
kradjan: 116.
kramat: 31.
lajang dol tinoekoe: 93.
lamaran: 46, 127, 128.
lamar masak: 127.
lamar matta: 127.
lambang: bijlage I.
lamboeng (lambwang): 2, 3.
langgar: 8, 28, 89.
lantjèngan: 46, 127.
lantjingan: 46.
lantjing nom: 16, 22.
lantjing toewèk: 22, 25.
lawang sĕkètèng: 9.
lĕgi: 53.
leviraat: 52.
loemboeng: 75.
loerah: 38.
lontar: 55, 56, 63.
Madjapahit: 4.
magang: 25, 27.
magĕrsari: 25.
majang: 102.
mak ènang: 128.
maloe: 127.
Mandareezen: 2, 51, 58, 59, 81, 99, 102.
mandoeng: 117.
mantja nĕgara bangwètan: 3.
mantri: 37, 38.
mantri dalĕm: 39, 40.
mantri oeloe-oeloe: 39.
maro: 19, 92, 94, 107.
masang pamoghi: 128.
masigit: 8, 89.
mas kawin: 54.
Mataram: 5 e.v., 37, 38, 44.

matèni wali: 51.
mènjan: 31.
mèrbot: 54.
misan kèmbang: 51.
misan pantjèr: 51, 52.
miskin: 36.
mlajokaké: 45, 46, 49, 50, 58, 112, 114.
modin: 12 e.v., 48, 55, 80.
modin banjoe: 14.
modin kawin: 14.
modin tjatjar: 14.
moenggahi: 51.
moengsing: 100.
naib: 54.
nangkih: 48.
naptoe: 52, 53.
nèboes: 92.
nèrara: 128.
ngadjar: 66.
ngasab: 55.
ngèhak: 56.
ngèpèk anak: 64.
ngèringgi: 94, 97, 98.
nglèboni: 45, 46, 50 e.v., 58, 114.
ngoendjal: 94, 97, 98.
ngoendjoeng-oendjoengi: 56.
ngoenggahi: 45, 47, 48 e.v., 58, 112, 114.
ngoenggahin: 49.
njèwakaké: 95.
njèwakaké omah: 106.
naïk: 48.
noempak karang: 21 e.v.
oeloe-oeloe ajèr: 20.
oenggahin: 48.
oeroenan: 28, 33, 35.
oesing: 1, 7 en verder verspreid.
oesoek: bijlage I.
orèng kèntjèng: 123.
orèng koewat: 123.
paga gantoeng: 9 en bijlage I.
paing: 53.
palang: 25.
paměsi: 115, 123.
pamoghi: 46, 127, 128.
panakawan: 24, 25, 40, 41, 72.
pandjah kèndang: 101.
pandjèr: 45, 104, 127.
panèmbahan: 38, 118.
pangéran: 5.
pangéran dipati: 36.
pangéran pèpatih: 36.
pangéran ratoe: 36, 38, 122.
pangitik (panggitik?): 118.
panglèdèg: 115.
pangoeloe (pèngoeloe:) 39, 40, 50, 53 e.v., 129.
pangrasak: 20.
panjahak: 130.
panjat: 47.
pantjèn: 16 e.v., 22, 26, 33, 114.
pantjing koerisi: 100.
pantjing rawit: 100.
papakan: 58.
paradjaka: 128.
parèntah dèsa: 33.
pasanggrahan: 24.
pasar: 26, 28, 30, 31, 89, 102, 104, 111.
pasaran: 53.
pasrah pèdjah gèsang: 46.
patih: 33, 36, 39 e.v., 89.
patrol district of koeliling: 26.
patrol somah: 26.
patrol tèk-tèk of patrol tong-tong: 26.
pèdjala: 99, 100.
pèkarangan: 55, 75.
pèlasan: 99.
pèloporan: 16, 17, 26.
pèndapa: 9.
pèndèga: 100 e.v.
pèngajah: 22 e.v.
pèngantèn: 53.
pènglaré: bijlage I.
pèngaroes: 104.
pènglaris: 104.
pèningsèt: 45, 46, 50.
pèntjak: 32.
pètinggi: 9, 12 e.v., 33, 48, 55, 91, 114 en verder verspreid.
pètinggi aris: 12.
Pinggir: 3, 44, 45.
pitrah: 36.
plontjo: 9 en bijlage I.
plontjo kaṭil: 9 en bijlage I.
plontjo pènjalatan: 9 en bijlage I.
poeasa: 46, 128.
poedot: 61, 64.
poedot pati: 64.
poelisi: 117.
poepoe: 126.
poesaka: 62, 63, 121.
pokrol bamboe: 63.
pon: 53.
pondjèn: 57.
popo: 126.

praboe: 36.
prahoe: 100, 102.
prèntah aloes: 55.
prijaji: 20, 26, 72, 122.
rabi nom: 59, 62, 63.
rabi toewa: 59.
rad agama: 63.
rampingan: 99, 100.
randa: 61.
randa kĕmbang: 61.
randa pati: 64.
rangga: 38.
ratoe: 5, 36.
rawat: 64 e.v.
rawatan kĕbon klapa: 94, 95.
rawatan tandoeran pari: 95.
rawatan sawah: 94.
rechten op water: 72.
rĕdjĕb: 52.
regent: 8, 29, 33, 35, 38 e.v.
rĕmboegan dèsa: 33.
rĕsaja(n): 94, 96.
roban: 16 e.v. 24, 26, 34, 71, 72.
roban sĕkolah dèsa: 28.
roedjoek (roedjoeq): 53, 60.
roewah: 52.
rompong: 99.
ronda dèsa: 34.
ronda nĕgri: 25.
saba: 118.
saba dĕdĕran: 118.
saba doengkèlan: 118.
saba pikoelan: 120.
saka: bijlage I.
saka wŏntĕlas: bijlage I.
saboebangan nakat: 49.
saja: 20, 86, 95, 97, 114.
saksi, saksèn, wang saksèn: 20, 76.
sambat: 86.
sambèng: 99.
sampan: 99, 102.
sanhjang: 31, 58.
sanda ganti: 122.
sangkolan: 62.
sanggan: 120.
santri: 24, 47.
saudagar: 100.
sawah: 15 e.v., 23, 29, 32, 61, 62, 64, 67, 68, 70 e.v., 87, 88, 90 e.v. 103, 115 e.v., 124, 125.
sawah ganti wong: 90.
sawah gantoengan: 18, 64, 70, 71, 90.
sawah mĕmandoeng: 90.
sawah pĕpikoel (sawah pikoelan): 120.
schenking: 62.
sĕblang: 32, 33.
sĕlaka bobot sĕtahil: 54.
sĕlawat: 54.
sĕngkĕr: 119.
sĕlamatan: 56.
sĕlamatan dèsa: 28, 31, 33, 78, 87.
sĕntana: 20, 46, 52.
sĕmarangan: 56.
sĕmbah: 31.
siti inggil: 10.
sjahbandar: 37, 38.
soebak: 81, 85.
soem: 110, 111, 112.
soengkŏm: 46, 56.
soenrang (songrang): 50, 51, 129.
soewoek: 57.
soewoenan: bijlage I.
songga tĕpo: bijlage I.
sopir: 98.
sororaat: 52.
taklĕk (ta'lik): 54, 60, 129.
talak (talaq): 53, 58 e.v.
tanah kampong(an): 21, 22, 26, 30, 68, 74, 75, 77, 78, 87 e.v.
tanah los: 33.
tanah pikoelan: 121.
tanda: 55.
Tawang Aloen: 5, 6, 20, 36, 37, 63.
tĕbasan: 99, 101.
tĕbasan adolan: 98, 105.
tĕbasan garapan: 98.
tĕgal: 18, 19, 23, 63, 68 e.v., 73 75, 78, 89, 90, 94, 98, 118 e.v.
tĕmbang: 37.
tjarik: 13, 14, 19, 20, 55, 76, 93, 117.
tjĕngtjĕngan: 45, 104.
tjikal: 55.
Tjina mindring: 110, 111.
tjoendoek laris: 104.
tjoepoe: 128.
tjolok: 48, 49, 50, 112.
toekang angkroek: 25.
toekang badjing: 25.
toekang ladèn: 24.
toekang sapon: 30.
toekon (toekwan): 44, 115, 130.
toeloeng-tinoeloeng: 85.
toemĕnggoeng: 5, 6, 23, 38.
toeton: 94.
toja brĕm: 32.

tongngŏbhan: 46, 127.
towa-towa: 128.
wajang: 24.
wagé: 53.
wakap: 89.
waki: 13.
wali: 50, 51, 53, 129.
wang klapa nikah: 55.
wang pĕsapon: 26.
warong: 59, 104.
waterkringen: 80, 81, bijlage II.
wĕdana: 38 e.v.
wĕngkang sanggan: 120.
woekoe prang wakat: 58.
woeste grond: 70, 76, 78, 113.
wong doempa (*zie* doempa).
wong boeroeh: 59.
wong kopèn: 22, 23.
wong mondok: 21 e.v.
wong pak: 22.
wong tjilik: 20.

LIJST VAN AANGEHAALDE LITERATUUR.

(DE CURSIEF GEDRUKTE WOORDEN GEVEN DE AFKORTINGEN AAN IN DEN TEKST GEBEZIGD.)

L. ADAM: *De autonomie van het Indonesisch dorp* (Academisch proefschrift, 1924).

Adatrechtbundels: bezorgd door de commissie voor het adatrecht.

Banjoewangi: *Eenige mededeelingen omtrent Banjoewangi*, getrokken uit het verslag van het gewestelijk bestuur door den 4den inspecteur van cultures op Java (Bijdragen van het koninklijk instituut voor de taal-, land- en volkenkunde van Nederlandsch Indië, 1866, deel I).

Begin ende voortgangh: Begin ende voortgangh van de vereenigde Nederlandsche geoctroyeerde Oost-Indische compagnie (deel I, Eerste schipvaert der Hollanders, 1646).

H. BERKUSKY: *Das Bodenrecht der primitieven Stämme Indonesiens* (Zeitschrift für vergleichende Rechtwissenschaft, Band 29, 1913).

P. A. F. BLOM: *Kentrekken van het verwantschaps-, familie- en erfrecht* bij de volken van Indonesië (academisch proefschrift, 1914).

Mr. W. BOEKHOUDT: *Losse aanteekeningen* van een landraadsvoorzitter (Wet en adat, band III, 1896).

D. N. W. DE BOER: *Het huwelijksrecht bij de Tobabataks* (Koloniaal tijdschrift, 1921).

J. C. BOSCH: *Aanteekeningen* betreffende het etablissement van landbouw te *Soekaradja* in de assistent-residentie Banjoewangi (Het regt van Nederlandsch-Indië, 1858, deel XV).

J. C. BOSCH: *Aanteekeningen over de afdeeling Bondowoso* (Tijdschrift voor de Indische taal-, land- en volkenkunde van het Bataviaasch genootschap, 1857).

BRANDES: *Beschrijving Javaansche, Balineesche en Sasaksche handschriften uit het legaat Van der Tuuk* (deel III).

BRANDES: *Pararaton* (2e druk. Verhandelingen van het Bataviaasch genootschap, LXII).

BRANDES: *Verslag over een Babad Balambangan* met nalezing (Tijdschrift voor de Indische taal-, land- en volkenkunde van het Bataviaasch genootschap, 1894).

J. S. en A. BRANDS BUYS-VAN ZIJP: Over muziek in het Banjoewangische (Djâwâ, oost-Java en Madoeranummer, September 1926).

THOMAS CANDISH: Naauwkeurige versameling der *gedenk-waardigste zeeën landreysen* na oost- en west-Indiën mitsgaders andere gewesten gedaan; zedert het jaar 1586 tot 1592, in het ligt gegeven te Leyden door Pieter van der Aa, boekverkooper in de St. Pieters Koor-steeg, in Plato. 1707. Deel XX. Eerste scheepstogt van Th. Candisch.

Prof. Mr. J. H. Carpentier Alting: *Grondslagen* der rechtsbedeeling in Nederlandsch Indië (1926).
M. L. van Deventer: *Het Nederlandsch gezag over Java en onderhoorigheden sedert* 1811, I. deel, 1811—1820 (1891). [Is niet verder verschenen.]
S. van Deventer: *Bijdragen* tot de kennis van het *landelijk stelsel* (1865 en 1866).
Dwangarbeid en landbouw (zie bij J. Faes).
Eenige mededeelingen: (zie onder Banjoewangi).
Encyclopaedie: *Encyclopaedie van Nederlandsch-Indie* (2e druk).
Dr. F. Epp: *Schilderungen aus Holländisch Ost-indiën* (1852).
Dr. J. P. Esser: *Onder de Madoereezen* (1892).
J. Faes: *Dwangarbeid en landbouw*: uittreksel uit de memorie van J. Faes over het strafstelsel voor den inlander in Nederlandsch Indië (Tijdschrift voor nijverheid [en landbouw] in Nederlandsch-Indië, 1864).
F. Fokkens: *Eindresumé* van het bij besluit van den gouverneur generaal van Nederlandsch Indië van 24 Juli 1888, no. 8, bevolen onderzoek naar de *verplichte diensten* der inlandsche bevolking op Java en Madoera (1903).
J. J. van Gennep: *Bijdrage* tot de *kennis* van den *Kangeanarchipel* (Bijdragen van het koninklijk instituut voor de taal-, land- en volkenkunde van Nederlandsch Indië, 1896, deel II).
L. F. van Gent: De afdeeling Banjoewangi (*Jaarverslag van den topografischen dienst over* 1911).
Gericke-Roorda-Vrede: Javaansch-Nederlandsch *woordenboek* (1901).
R. Volckertsz van Goens: *Reijsbeschrijving* van den weg uijt Samarangh *nae* de koninclijke hoofdplaats *Mataram*, 1655 (Bijdragen koninklijk instituut voor de taal-, land- en volkenkunde van Nederlandsch Indië, deel IV, 1856).
Prof. G. Gonggrijp: *Bruikbaarheid en betekenis van enkele rentetheorieën voor koloniale ekonomie* (Koloniaal tijdschrift, 1926).
W. P. Groeneveldt: *Notes on the Malay archipelago and Malaca* compiled from Chinese sources (Verhandelingen van het Bataviaasch genootschap, 1880).
B. J. Haga: Indonesische en Indische *democratie* (Academisch proefschrift, 1924).
J. Hageman Jcz.: *Over de nijverheid en landbouw in Z.-O. Java* (Tijdschrift voor nijverheid en landbouw in Nederlandsch Indië, 1862).
C. J. Hasselman: *De vrije keuze der desahoofden* (Tijdschrift voor het binnenlandsch bestuur, 1891).
C. J. Hasselman: *Eindverslag* over het onderzoek naar den *druk* der *dessadiensten* op Java en Madoera (ingesteld krachtens gouvernementsbesluit dd. 25 Januari 1902, no. 19).
C. J. Hasselman: *Het palladium*, een koloniaal historische dwaling (De gids, 1901).
L. J. Hasselman: *Algemeen overzicht* van de uitkomsten van het welvaartsonderzoek (1914).
G. J. Harrebomée: *Een bijdrage over den feitelijken toestand der bevolking in de Lampongsche districten* (Bijdragen van het koninklijk instituut voor de taal-, land- en volkenkunde van Nederlandsch-Indië, 1885, vierde volgreeks, deel 10).
Mr. F. D. Holleman: *Adatrecht* van de afdeeling *Toeloengagoeng* (Indisch tijdschrift van het recht 1918, deel 110, en 1920, deel 112).
W. Hoven: Eenige *bizonderheden* over *pandelingschap en slavernij bij de Pasemahers* (Koloniaal tijdschrift, 1924).

J. E. Jasper: *Het eiland Bawean* en zijn bewoners (Tijdschrift voor het binnenlandsch bestuur, 1906).
Javasche couranten.
Jhr. Mr. J. K. J. de Jonge en M. L. van Deventer: *Opkomst* van het Nederlandsch gezag in Oost-Indië. Verzameling van onuitgegeven stukken in het oud-koloniaal archief (1862—1888).
D. J. Jongeneel: *Het eigen strafstelsel der desa* (Het recht in Nederlandsch Indië, 1911).
Dr. Juijnboll: *Supplement catalogus Javaansche en Madoereesche handschriften* (deel I, 1907).
P. de Kat Angelino: *De robans en parekans op Bali* (Koloniaal tijdschrift 1921).
Koesoemah Atmadja: *De Mohammedaansche vrome stichtingen in Indië* (academisch proefschrift, Leiden, 1922).
Dr. Kohler: *Indisches Ehe- und Familienrecht* (Zeitschrift für vergleichende Rechtswissenschaft, 1882).
V. E. Korn: *Het adatrecht van Bali* (academisch proefschrift, 1924).
Dr. N. J. Krom: *Inleiding* tot de *Hindoe-Javaansche kunst* (2e druk, 1923).
L.: *Uit Java's oostelijkst gewest* (Weekblad Indië, 1923).
C. Lekkerkerker: *Balambangan* (Indische gids, 1923).
C. Lekkerkerker: *Banjoewangi* 1800—1810 (Indische gids, 1926).
Jan St. Lewiński: *The origin of property* and the formation of the village community (London, 1913).
M. L. M. van der Linden: *De adatrechtelijke huwelijksgemeenschap op Java en Madoera* (Tijdschrift voor het binnenlandsch bestuur, 1911).
M. L. M. van der Linden: De *grondverhuring* door Inlanders aan niet-Inlanders *op Java en Madoera* (1907).
P. A. van Lith: *Nederlandsch oost-Indië* (deel II, 1894).
H. Massink: *Bijdrage* tot de kennis van het *vroeger en tegenwoordig bestuur* van het eiland *Madoera* (academisch proefschrift, Leiden, 1888).
J. W. Meijer Ranneft en Dr. Huender: *Onderzoek naar de belastingdruk op de inlandsche bevolking* (1926).
Mr. J. C. van der Meulen: *Het adatrecht der inlanders in de jurisprudentie* 1912—1923.
Niermeijer: *Lezing* voor het Indisch genootschap (*Verslagen* der algemeene vergaderingen van het *Indisch genootschap*, 1915—1920, jaar 1920).
Mr. G. Nolst Trenité: *Het Indonesisch dorpsgebied* (Koloniaal tijdschrift, 1923).
Notulen der vergaderingen van het *Bataviaasch genootschap* (1903).
A. H. van Ophuijsen: *De huwelijksordonnantie* en hare uitvoering (academisch proefschrift, 1907).
Mr. F. D. E. van Ossenbruggen: *Bespreking van de dissertatie van R. Soebroto:* „Indonesische sawahverpanding" (Koloniaal weekblad van 12 November 1925).
Mr. F. D. E. van Ossenbruggen: *Over het primitief begrip van grondeigendom*, getoetst aan de hieromtrent heerschende begrippen bij de Chineezen, Inlanders, en eenige andere volkeren (Indische gids, 1905, deel I).
Oudheidkundige dienst: *Rapporten* van den *oudheidkundigen dienst* in Nederlandsch Indië over 1923.
Dr. R. Ng. Poerbatjaraka: *Dagteekening van het oud-Javaansche Ramayana* (gedenkschrift 75-jarig bestaan van het koninklijk instituut voor de taal-, land- en volkenkunde van Nederlandsch-Indië, 1926).

Dr. R. Ng. Poerbatjaraka: *De Calon-Arang* (Bijdragen koninklijk instituut voor de taal-, land- en volkenkunde van Nederlandsch-Indië, 1926).
Dr. A. H. Post: *Grundriss der etnologischen Jurisprudenz* (1895).
Mas Pringga Atmadja (en H. Th. J. Uitterbroek): *Huwelijksgebruiken op het eiland Bawean* (Tijdschrift Bataviaasch genootschap,1891).
Th. S. Raffles: *History of Java* (second edition, 1830, deel I).
Rapport irrigatiewezen: Rapport omtrent het irrigatiewezen op Java en Madura (1875).
Joh. Scholte: *Gandroeng in Banjoewangi* (Lezing op het congres van het Java-instituut van 23—27 September 1926, Djåwå, Juni 1927).
Dr. B. Schrieke: *Prolegomena* tot eene sociologische studie over de volken van Sumatra, I (Tijdschrift voor de Indische taal-, land- en volkenkunde van het Bataviaasch genootschap, 1925).
Dr. C. Snouck Hurgronje: *The Achehnese* (1906).
Dr. C. Snouck Hurgronje: *Het Gajoland* en zijn bewoners (1903).
Dr. J. H. F. Sollewijn Gelpke: *Gegevens voor een nieuwe landrenteregeling:* eindresumé der onderzoekingen bevolen bij gouvernementsbesluit van 23 October 1879, no. 3.
Staatsblad van Nederlandsch-Indië.
H. E. Steinmetz: *Oudheidkundige beschrijving* van de *afdeeling Bondowoso*, residentie Bësoeki (Tijdschrift voor de Indische taal-, land- en volkenkunde van het Bataviaasch genootschap, deel XL, 1898).
J. W. de Stoppelaar: *Eenige aanteekeningen omtrent Banjoewangi* (Koloniaal tijdschrift, 1926).
Van der Tuuk: *Kawi-Balineesch woordenboek* (1897, 1899 en 1901).
Tweede Kamer: *Bijlagen der Tweede Kamer* 1868—1869, no. 126, stuk 7.
G. N. Verloop: *Het eiland Bawean* (Tijdschrift voor nijverheid [en landbouw] in Nederlandsch-Indië, 1905).
Veth: *Java* (deel III, 2e druk 1903).
Van Vleuten: Een en ander omtrent het *landbezit op Bawean* (Tijdschrift voor Nederlandsch-Indië, 1872, deel I).
J. M. van Vleuten: *Het grondbezit in het regentschap Pamëkasan*, residentie Madoera (1873).
Van Vleuten: *Invloed van heerendiensten en hoofden op het grondbezit* (Tijdschrift voor Nederlandsch-Indië, 1872, deel I).
Mr. C. van Vollenhoven: Een *Adatwetboekje* voor heel Indië (1910).
Mr. C. van Vollenhoven: *Het adatrecht van Nederlandsch-Indië* (deel I, 1918, deel II, 1924).
Mr. C. van Vollenhoven: *Miskenningen* van het adatrecht (1909).
Welvaartsverslagen: *Gewestelijke samentrekkingen* uit de mindere *welvaartsverslagen:* veeteelt en visscherij, *landbouw, economie.*
Werkvolkkwestie: *Rapport* der *commissie* van *enquête* inzake de *werkvolkkwestie te Banjoewangi* (zonder jaartal).
Werkvolkkwestie: *Rapport* inzake de *werkvolkkwestie in Banjoewangi* (1916).
Dr. G. A. Wilken: *De verspreide geschriften* verzameld door Mr. F. D. E. van Ossenbruggen (1912).
Mr. G. D. Willinck: *De grondrechten bij de volken van den oost-indischen archipel* (1891).
Wirjo Asmoro: *Iets over de „adat" der Madoereezen* (Djåwå, Oost-Java en Madoeranummer, September 1926).
J. A. B. Wiselius: *Geschiedkundige en maatschappelijke beschrijving van het eiland Bawean* (Tijdschrift voor Nederlandsch-Indië, 1874, deel I).

KAART VAN OOST-JAVA EN MADOERA

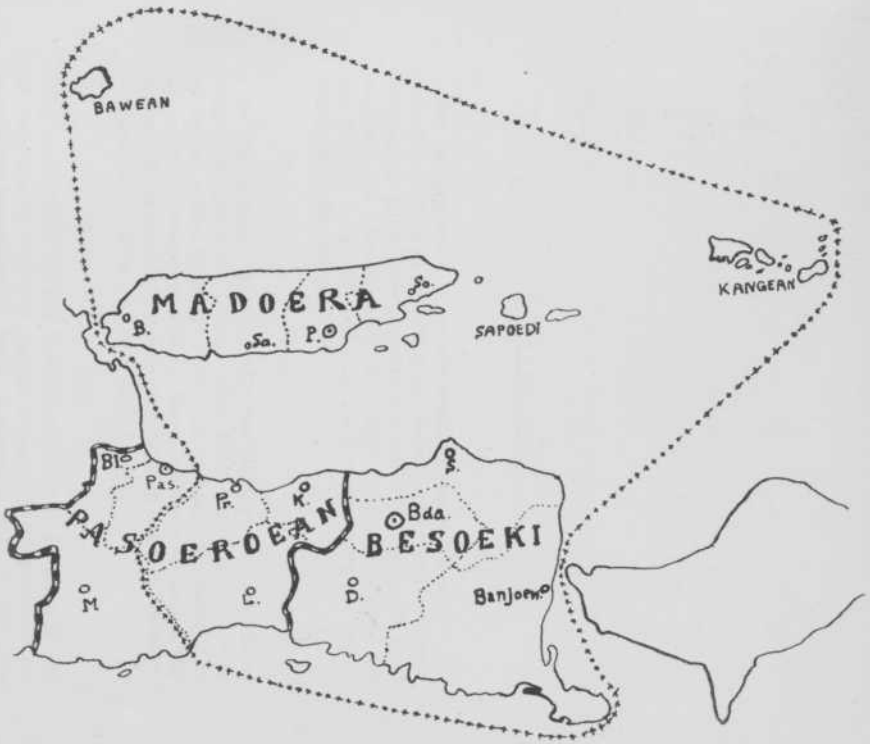
Legenda:

B.	=	Bangkalan.
Sa.	=	Sampang.
P.	=	Pamĕkasan.
So.	=	Songĕnĕp.
Bl.	=	Bangil.
Pas.	=	Pasoeroean.
Pr.	=	Probolinggo.
M.	=	Malang.
L.	=	Loemadjang.
D.	=	Djĕmbĕr.
Bda.	=	Bandawasa.
S.	=	Sitoebanda.
K.	=	Kraksaan.
Banjoew.	=	Banjoewangi.

De stippellijnen geven de afdeelingsgrenzen aan.

De uit kruisjes bestaande lijn is de grens van den in hoofdstuk VII voorgestelden rechtskring.

Schaal: 1 : 2.500.000.

STELLINGEN.

I

Men zal, ten einde een goede werking van het inlandsch bestuursapparaat op Java en Madoera te verzekeren, er toe moeten overgaan de inlandsche bestuurskantoren te voorzien van goed geschoold en administratief onderlegd kantoorpersoneel, dat niet dan bij hooge uitzondering zal kunnen overgaan in het inlandsch bestuurscorps.

II

De niet-inlander, die de volle beschikking over inlandsche rechten op grond op wettige wijze heeft verkregen, zal deze buiten het gewest Soematra's westkust en buiten de particuliere landerijen ten westen van de Tji Manoek kunnen en mogen blijven uitoefenen en ze zelfs mogen vervreemden aan niet-inlanders, mits het adatrecht er zich niet tegen verzet.

III

De moeilijkheid bij het bevolkingsvraagstuk op Java is, dat de (westersche) techniek minder de innerlijke organisatie der inlandsche maatschappij heeft aangeroerd dan de uiterlijke levensomstandigheden.

IV

De eisch in artikel 3, § 7 van het gouvernementsbesluit van 15 Februari 1918, no. 68 (opgenomen in bijblad 9030) aan het hoofd van gewestelijk bestuur gesteld om uit te maken, of de „huurwaarde" van sawahs in één of meer districtsgroepen hooger of lager is dan de overeenkomstig de aan genoemde § 7 voorafgaande paragrafen becijferde minimumprijs, is niet uitvoerbaar, daar niet vaststaat, wat onder dit begrip „huurwaarde" moet worden verstaan.

*

V

De agrarische wetgeving in Nederlandsch-Indië heeft o.a. het gevolg, dat de stijging der pachtwaarde van den grond in zijn geheel wordt tegengehouden.

VI

De meening van professor BORDEWIJK (Economist 1921, blz. 317), dat de pachtwaarde van grond alleen uit een zuiver technische oorzaak ontstaat en niet, zooals de kapitaalrente, uit andere (psychologische) oorzaken, schijnt moeilijk verdedigbaar.